İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET GELENEĞİ

Yusuf Cem ŞENCAN

İnönü Üniversite SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI İçin
Öngördüğü YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

(Malatya, 2007)

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET GELENEĞİ

Yusuf Cem ŞENCAN

Danışman: Doç. Dr. Yusuf KARAKILÇIK

İnönü Üniversite SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI İçin
Öngördüğü YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

(Malatya, 2007)

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitümüz Yüksek Lisans Öğrenci Yusuf Cem ŞENCAN tarafından Doç Dr. Yusuf KARAKILÇIK danışmanlığında hazırlanan **"İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği"** başlıklı bu çalışma, Jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

BAŞKAN :Prof. Dr. S. Kemal KARTAL

ÜYE : Doç Dr. Yusuf KARAKILÇIK (Danışman)

ÜYE :Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ERKUL

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

18 ./07/2007

Prof. Dr. S. Kemal KARTAL
Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Mezuniyet Tezi olarak İnönü Üniversitesi Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'na sunduğum "İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET GELENEĞİ" başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın tarafımdan yazıldığını, bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

18/07/ 2007

Yusuf Cem ŞENCAN

ÖNSÖZ

Günümüzde uluslar, “küreselleşme” adı altında çok uluslu şirketler tarafından ekonomik, siyasal ve kültürel bir kıskaç altında yaşamak zorunda bırakılmaktadır. Çok uluslu şirketler bu eylem ile ulusların ekonomik kaynaklarını yönetilebilmek ve yönlendirebilmek için her türlü kültürel ve siyasi etkenleri kullanmaktadır. Çok uluslu şirketler, varlıklarını devam ettirebilmek için ulusların kendi kültürlerinden getirdikleri yönetsel ve siyasal modellerin bırakılması için çaba harcamaktadır. Bu yeni model çok kültürlülüğü, çok sesliliği ön planda tutuyormuş gibi görünse de, tek tip insan yaratmaktadır. Yeni yönetim şekli, güçlünün yanında, paraya tapan, tüketici, sadece sunulana razı olan, sorgulamayan ve bağımlı bireyler yaratmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti, bu küreselleşme konusunda en fazla zarar gören ülkelerin başında gelmektedir. Çok güçlü yönetim kültürüne sahip olmasına karşın, Türkiye Cumhuriyeti bilinçli olarak siyasal ve sosyal yönden zayıflatılmakta, hızla dünya ekonomik çıkar gruplarının oyun alanı haline getirilmektedir. Tüm bu değişim; “gelişim, demokratikleşme, yerelleşme, yönetişim, insan hakları” adları altında yapılmaktadır. Yüzyıllarca sınıfsal, ırksal ve inançsal hiç bir ayrım olmamasına karşın, dıştan zorlamalarla bu kavramlar toplum içine yerleştirilmeye çalışılmakta, kutuplaşmalar oluşturularak, ülke daha kontrol edilebilinir yönetsel parçalara bölünmek istenmektedir.

Çözüm; yabancı etkenlerin olmadığı, Türk ulusunun doğal karakterine uygun yönetim tarzlarının ortaya çıkartılması ve uygulanmasıdır. Bu nedenle, İslamiyet öncesi Türk devletleri çok büyük öneme sahiptir. Bu dönem, Türklere İslamiyet adı altında, zorla kabul ettirilen Arap kültüründen en az etkilendiği bir dönemdir. İslamiyet öncesi Türklerin siyasal, yönetimsel ve sosyal yönden incelenmesi, günümüzde karşılaşılan sorunların aşılmasında çok büyük yarar sağlayacaktır.

Günümüz Türkiye’sinin yönetimsel yapısına çok büyük ışık tutacağına inandığım bu yüksek lisans tezimin tüm araştırma, düzenlenme ve yazım aşamasında, çok büyük emeği olan tez danışmanım Doç. Dr. Yusuf KARAKILÇIK’a çok teşekkür ederim. Ayrıca; bu aşamaya kadar gelmemde katkısı bulunan ve emeği geçen, başta Bölüm Başkanımız Prof. Dr. S. Kemal KARTAL olmak üzere, tüm hocalarıma teşekkür ederim. Öte yandan; ders ve tez yazım aşamasında bana çok büyük desteği olan eşim Dilek ŞENCAN ve kızım Pelin ŞENCAN’a şükranlarımı sunarım.

Yusuf Cem ŞENCAN

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET GELENEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yusuf Cem ŞENCAN

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Danışman: Doç. Dr. Yusuf KARAKILÇIK

ÖZET VE ANAHTAR SÖZCÜKLER

İslamiyet öncesi Türk Devletleri; Asya Hun Devleti ile başlar ve İslamiyet'i devlet dini olarak kabul eden Karahanlılara kadar devam eder. Türk tarihi bir anlamda devlet kurma ve örgütlenmenin de tarihidir. İslamiyet öncesi Türklerin yaşam alanı olan Orta Asya'nın, coğrafi ve iklimsel yapısının pek de cömert olmamasına karşın bu bölgede güçlü devletlerin kurulması, Türklerin sosyal yapısı ve örgütlenme kültürüyle doğrudan ilgilidir.

Türklerin aileden başlayarak devletin en tepesine kadar özdeş bir yapı oluşturması, benzer işleyiş göstermesi, devlet yapısının ortaya konmasındaki en temel unsurdur. Toplumu oluşturan bireyden başlayarak, devlet yöneticilerine kadar benzer özellikler göstermesinin nedeni toplumcu düşünce sistemidir. Birey; topluma gösterdiği fayda oranında konumunu geliştirmekte, topluma yapılan yararlı etkiler sonucunda güçlenmektedir.

Birlikte yaşama isteği tüm toplumca kabul edilmiştir. Zor coğrafi şartlarda bireysel düşünceler ve eylemler toplumun tamamını yok etmiş veya toplumun zarar görmesine yol açmıştır. Bu ağır coğrafi şartlar, Türklerin dayanışmacı, zor şartlara dayanıklı, bireylerin eşit ve özgür olduğu toplumlar yaratmalarına neden olmuştur.

Hükümdar veya hanedan üyeleri devletin sahibi değildir. Yönetici halk adına bu görevi yapmaktadır. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde, hükümdarın kendi hazinesi ve toprağı olmamış, elde edilen kazanç boylar ve halk arasında eşit olarak paylaştırılmıştır. Yönetme görevi, devlet ve halk için yeterince yarar sağlayıp, başarı elde eden hanedan

üyesine verilmiştir. Yönetme görevini başaramayan, görevini devretmiş veya zorla devrettirilmiştir. Hükümdar her ne kadar son sözü söyleyen ve mutlak karar verici makam da olsa, devletin işleyişinde yardımcı kurumlar oluşturulmuş, çoğu zaman karar alınmasında ve uygulanmasında etkin olmuştur.

Devlet iki anlamda kullanılmıştır. Birinci anlamı örgütlenme, ikinci anlamı barıştır. Devletin sadece kurumları ile örgütlenmesi yeterli değildir. İç ve dış barışın sağlanması devletin oluşumundaki diğer temel eylemdir. Ülke içindeki ve dışındaki tüm huzursuzlukların giderilmesi, devletin olağan işleyişi olarak görülmüştür.

Halk sınıflara ayrılmamış, tüm dünya halkları ayrım yapılmaksızın ulus olarak kabul edilmiştir. Hükümdarın iktidara gelmesi ile birlikte ilk yaptığı eylem töreyi oluşturmak olmuştur. Töre, tüm devlet işleyişini ve sosyal yapıyı düzenleyen, geleneksel olarak oluşturulmuş kurallar bütünüdür. Bu kurallar sosyal yapıya uygun kültürel birikimler sonucu oluşturulmuştur.

İslamiyet öncesi Türk devletleri, tüm sosyal, ekonomik, siyasal yapılanmaları kapsayan, olağan üstü bir örgütlenme kültürü üzerine oturtulmuştur. Türklerdeki bu örgütlenme kültürü, bugünün koşullarında dahi örnek alınıp uygulanabilir seviyededir. Dolayısıyla, İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğinin incelenmesi, bugüne ışık tutacak gerçeklerin ortaya çıkartılması ve bunlardan ders alınması bu çalışmayı daha da önemli kılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Türkler, İslamiyet Öncesi Türkler, Türk Devletleri

“İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET GELENEĞİ”

Yusuf Cem ŞENCAN

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ KESİM: İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

DÖRDÜNCÜ KESİM: GENEL DEĞERLENDİRME

KISALTMALAR DİZELGESİ

Edi **:** Editör.

MÖ **:** Milattan önce.

MS **:** Milattan sonra.

Pres **:** Pres (Basım)

TDAY **:** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.

TDK **:** Türk dil kurumu.

TKAE **:** Türk kültürünü araştırma enstitüsü.

YY **:** Yüzyıl.

“İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET GELENEĞİ”

Yusuf Cem ŞENCAN

BİRİNCİ KESİM: ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, DENENCESİ, AMACI VE YÖNTEMİ

Bu bölümde çalışmanın konusu, amacı ve denencelerine yer verilmiş, çalışmanın hazırlanmasında kullanılan yöntem, kavram tanımları ve sunuş sırası ortaya konulmuştur.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Devlet, belli bir coğrafi alan üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip, üstün bir iktidar tarafından yönetilen insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kuruluş olarak kabul edilmektedir. Devlet, tarihsel açıdan siyasal birleşmeyi sağlayan bir simge olmuştur (Kapani, 2005, 35–36).

Tarım ve iş araçlarını bularak yerleşik yaşama geçen insanlar; oluşmakta olan toplumsal yaşamı düzene sokmak, geliştirmek ve korumak için kural koyan, koyduğu kuralı uygulatan bir güce gereksinim duymuşlardır. Devlet de bu gereksinim sonucu ortaya çıkmıştır. Başlangıçta toplumu oluşturanların tümünü temsil eden devlet, zamanla güçlü olanların yön verdiği örgüte dönüşmüştür.

Doğu toplumlarında, özellikle de Türk toplumlarında devletin ortaya çıkışı, amacı ve işleyişi, farklı koşullarda gerçekleşmiştir. Devletin oluşturduğu güç, şiddet aracı olarak içe değil, boy ya da kavmin haklarını korumak için dışa karşı kullanılmıştır. Batı ve doğu toplumlarında, devletin yapılanması ve işleyişi konusunda gözle görülür bir farklılık söz konusudur. Batıda kişi, grup ya da sınıf öne çıkarken, doğuda toplumun genel çıkarını amaç edinen “kamucu bir yönetim anlayışı” devlete egemen olmuştur (Aydoğan, 2004, 523–525). Batı toplumlarında Hükümdar tek ve tartışmasız yönetici iken, Türklerde karar alma araçları olan meclis ve gelenekler bulunmaktadır.

Türklerin tarihi sadece savaşların değil, uygarlığın ve kültür birikiminin de tarihidir. Dünya tarihinde Türkler kadar çok ve çeşitli devlet kurmuş başka bir ulusun

olmadığı bugün artık ortak bir görüştür. Her dönemde ve sürekli biçimde dünyanın çok geniş alanlarına yayılan Türkler, yaşadıkları her yerde büyük küçük, etkili etkisiz, kalıcı geçici o denli çok ve değişik devlet kurmuşlardır ki; Türk tarihi bir anlamda devletler kurmanın tarihi haline gelmiştir. Türklerin en büyük özelliği yasalara ve törelere uygun devletler kurmalarıdır (Güzel, 2002, 823). Yasa, devlet oluşumunun en büyük parçasıdır. Yasalar ithal veya zorlama değil, töreye ve halka uygun yaratılmıştır.

Konu olarak İslamiyet öncesi dönem önemlidir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi ile Arap etkisinin fazlalaştığı görülmektedir. Fakat İslamiyet öncesinde çok güçlü devletler kuran, çeşitli ulusları da içine alan Türkler örgütlenme konusunda eşsizdir. O döneme göre ve hatta bugünle karşılaştırıldığında demokratik sayılabilecek devlet örgütlenmesine sahiptirler. Toplumsal bir amaç güdülmesi, sınıfsal ve ırksal ayrımlar olmaması o zaman için olağanüstü sayılabilecek niteliklerdir.

Günümüzde küreselleşme adı altında devletin etkisizleşmesi, kamucu düşüncenin tamamen ortadan kaldırılması ve yöneticilerin de bu duruma özenerek toplumsal birikimi hiçe sayması, ihtiyacımız olan sosyal eşitliğe ve demokratik yaşama hakkına gölge düşürmektedir.

İslamiyet öncesi devletleşmenin en büyük amaçlarından biri de tam bağımsızlıktır. Bağımsızlık ve egemenlik varlığın temel amacıdır.

İslamiyet öncesi Türklerin örgütlenme yeteneği, kültürü, yaşam şekli, yönetim yeteneğinin tanınması günümüze ışık tutacaktır. Günümüze kadar gelen kültürel birikimi aktarılabilecek olanlar bugün için daha iyi yönetim anlayışını ortaya çıkarabilecektir.

1.2. Araştırmanın Denenceleri ve Amacı

Araştırmada iki denence ortaya konmuştur.

Denence 1: İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğinin bilinmesi ve özümsenmesi günümüz devlet yapılanmasına ve yönetimine önemli katkılar sağlayacaktır.

Denence 2: İslamiyet öncesi Türk devletlerinin yapılanma biçimi ve yönetim geleneği, dünya yönetim tarihinin oluşmasında büyük rol oynamıştır.

Araştırmanın temel amacı; İslamiyet öncesi Türk devlet yapısını inceleyerek, kazanımlarla günümüz kamu yöneticilerine yeni bakış açıları kazandırmaktır.

Orhun yazıtlarındaki Türk büyükleri Tonyukuk ve Bilge Kağan, gelecek kuşak Türklere şöyle der: "Sorunlara çözüm getirmeyen kişi de sorunun bir parçasıdır" (Paksoy, 1997). Bilinçli bir Kamu Yöneticisinin sorunlardan şikâyet etmesi ve çözüm

üretmemesi, sorunun bir parçası olmasına neden olmaktadır. Ülkeye ve yurttaşlara sağlanacak her çeşit katkı, bilim uzmanı adaylarının da görevidir.

Günümüz Türk yöneticileri, Türk ulusunun sadece gelenek ve göreneklerine uygun söylevlerde bulunarak yönetimi ele almakta, fakat binlerce yıllık devlet birikimini kullanmamaktadırlar. Bu da Türk ulusunda bıkkınlık ve yılgınlık oluşturmaktadır. Yöneticiler çözümü dışarıda aramakta, yabancı ve ülkemize uymayan yöntemler uygulamaya çalışmaktadırlar.

İslamiyet öncesi devlet geleneğinin tümüyle ortaya çıkarılması, yöneticilerin bu kadar birikimi hiçe sayarak yeni yöntemler ithal etmesini önleyecektir. Devlet kurma ve yönetme geleneğimiz yöneticileri aydınlatacak ve Türkiye'nin daha iyi yönetilmesi sağlanacaktır.

Yukarıda sayılan katkılar dışında, Türk insanına öz güven verecek, geçmişte gerçekleştirdiği yönetim başarısını, günümüzde de başarmasına imkan sağlayacaktır. Çünkü devletleri devlet yapan kültürel birikimdir. Bu da Türk ulusunun var olmasının en büyük anahtarıdır. Bu anahtar Türk insanının kendine güven duymasını sağlayacaktır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada tarihsel ve betimsel araştırma yöntemleri kullanılmıştır.

1.4. Bilgi Derleme ve İşleme Araçları

Bu araştırma için, basılı ve elektronik ortamdaki yazılı kaynaklardan "kaynak tarama tekniği" ile bilgi toplanmıştır. Bu çerçevede; yapılmış olan bilimsel çalışmalar, tezler, kitaplar, süreli yayınlar ve diğer yazılı kaynaklar incelenmiştir. Elde edilen bilgiler "niteliksel çözümleme" tekniği ile işlenmiştir.

1.5. Kavram Tanımları

Aul: Küçük üretim birimi, aile.

Basık: İlahi.

Bengü: Hatıra taşı.

Budun: Boylar birliği.

Con: Oymaklar birliği.

Elig: Yönetici.

Erlik: Yeraltı tanrısı.

Idış: Armağan değişimi.

İduk: Kutsal.

Kengeş: Danışma Meclisi.

Kög: Şarkı, ilahi.

Könü: Doğru, düzgün, adalet.

Küç: Güç.

Kut: Tanrı tarafından verilen talih.

Oğuş: Aynı kandan olan göçebe topluluk.

Orun: Mevki, makam.

Ögdir: Övgü, methiye.

Örgi: Taht.

Ulca: Ganimet.

Una-bogol: Köle Boy.

Usa: Aynı soydan gelen aileler birliği.

Ülüg: Pay.

Savga: Kağanlıkça alınan vergi, haraç ve ulcanın boylar arasında paylaşılması.

Stupa: Kubbe.

Şad: Hükümdar adayı yönetici.

Tan-hu, Şan-yü: Hun hükümdarı.

Tegin: Veliaht yönetici.

Toy: Toplantı, meclis.

Töre: Geleneksel kanun, düzen.

Tös: Ata heykelciği.

Tünük: Baca.

Tüzlük: Eşitlik.

Yarlıg: Tanrı tarafından izin verilmesi.

Yış: Orman.

Yabgu: İmparator adayı.

1.6. Araştırmanın Sunuş Sırası

Araştırmanın birinci kesiminde; çalışmanın konusu, amacı ve denenceleriyle birlikte, yöntemi, bilgi toplama ve işleme araçları, kavram tanımları, sunuş sırası yer almaktadır. İslamiyet öncesi Türkler başlıklı ikinci kesimde, İslamiyet öncesi Türk devlet geleneği konusunda Türkçe ve yabancı dilde yapılan çalışmalar incelenmiştir. Aynı kesimde Türk ve Türklük kavramının tarihsel kökeni, İslamiyet öncesi Türk kültürü, İslamiyet öncesi Türklerin toplumsal ve yönetimsel yapısı ortaya konmuştur. İslamiyet öncesi Türklerde devlet anlayışı ve günümüze yansımaları başlıklı üçüncü kesimde; İslamiyet öncesi Türk devletleri, İslamiyet öncesi Türklerde egemenlik kavramı ve devletin oluşumu, İslamiyet öncesi Türk devletlerindeki siyasi yapılanma ve işleyiş incelenmiş; İslamiyet öncesi Türk devletlerinin benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmuştur. İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğinden günümüze yansıtılmış ve yansıtılabilecek olanlar başlığı altında; yönetici geleneği, ekonomi geleneği, örgütlenme geleneği, hukuk geleneği, siyasi ve sosyal gelenekler incelenerek konuya uygun çıkarımlar yapılmıştır.

Genel değerlendirme başlıklı dördüncü kesimde ise, araştırma sonucunda ulaşılan bulgular, bunlara yönelik geliştirilen öneriler ve sonuç bölümü yer almaktadır.

İKİNCİ KESİM: İSLAMİYET ÖNCESİNDE TÜRKLER

2. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET GELENEĞİ KONUSUNDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALARIN SINIFLANDIRILMASI

İslamiyet öncesi Türk devlet geleneği konusunda yapılan çalışmalar, Türkçe ve yabancı dilde yapılan çalışmalar olarak incelenmiştir.

2.1. Türkçe Yazılmış Çalışmalar

Konuya ilişkin Türkçe olarak yazılmış çalışmalara aşağıda özetlenmiştir.

a) AHMETBEYOĞLU, Ali, (2001), **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Doğu ve Bizans kaynakları araştırılarak, Avrupa Hun İmparatorluğu incelenmiştir. Hunların büyük göçü ile başlayan eserde, en önemli Hun hükümdarı Atilla üzerinde yoğunlaşılmış, Atilla'nın seferleri, savaşları ve yaşam biçimi üzerinde durulmuştur.

b) AKSAN, Doğan,(2001), **Türkçenin Gücü**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aksan'nın bu eseri Türkçenin genel yapısı üzerinde durmaktadır. Türkçeyi niteliği bakımından inceledikten sonra, tarihsel gelişimini ve oluşumunu ortaya koymakta, daha sonra örnekler vererek anlam ve kullanım yönünden incelemektedir.

c) ANADOL, Cemal, Fazile Abbasova, (2001), **Türk Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.

Türk kültür ve uygarlığının ayrıntılı olarak incelendiği kitapta, İslamiyet öncesi Türk kültür ve uygarlığı destan ve efsanelere göre kurgulanmıştır. Kitapta İslamiyet sonrası kurulan devletlere ağırlık verilerek; inanışlar, mezhepler, mimari ve bilimsel gelişmeler ve buluşlar üzerinde durulmuştur. Son bölümde İslamiyet sonrası kültür ve uygarlıklar konusunda çıkarımlar yapılmıştır.

ç) ARAT, Rahmeti, (2002), "Eski Türk Hukuk Vesikaları", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 907–928.

Arat, çeşitli kurulların Türkistan'da bulduğu 10 ncu yüzyıl öncesi Türkçe veya Türklere ait hukuk belgelerini inceleyerek bunların sınıflandırmasını yapmıştır.

d) ATALAY, Bülent, (2002), "Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 861–868.

Çalışmada, Türklerde devlet adamlığı kavramı zamana bağlı kalmaksızın geniş bir bakış açısıyla incelenmiştir. Dünya geneliyle karşılaştırılmalı örneklere yer verilmiştir.

e) AVCIOĞLU, Doğan,(1999a), **Türklerin Tarihi - Birinci Kitap**, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Avcıoğlu, Türklerin Tarihi adlı beşlemesinin ilkinde, öncelikli olarak Türklerin ulusal tarih anlayışlarını ortaya koymuştur. İncelemeleri; Atatürkçü Tarih, Turancı Tarih ve Toplumcu Tarih ana başlıklarından oluşmaktadır.

Birinci kitapta, sırasıyla Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk Ulusu'nun meydana gelmesi, Orta Asya Türklerinin ekonomik, kültürel, dinsel ve toplumsal yaşamları objektif, yenilikçi bir bakışla ele alınmıştır. Tarihteki Türk devletleri; Asya ve Avrupa Hunlarından başlanarak, kronolojik sırayla incelenmiştir.

f) AVCIOĞLU, Doğan, (1999b), **Türklerin Tarihi - İkinci Kitap**, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Beşlemenin ikinci kitabıdır. İlk kitaptaki devlet incelemeleri; Kök-Türkler, Uygurlar, Rusya ve Avrupa Türkleri (Bulgar, Avar, Hazar, Macar, Peçenek, Oğuz ve Kuman) ile devam etmiştir. Kitapta, ayrıca "Göçebe Feodalizmi" ve Türkler incelenmiştir. İkinci ayrı bölümde ise Doğu Avrupa Yahudiliğinin Türk kökenli olup olmadığı tartışılmıştır.

g) AYDOĞAN, Metin, (2004a), **Yönetim Gelenekleri ve Türkler - Birinci Kitap**, İzmir: Umay Yayıncılık.

Yapıt, Aydoğan'ın "Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler" adlı iki kitaplık eserinin ilkidir. Bu eserin ilk bölümlerinde geçmişteki ve günümüz dünyasındaki siyasi şekillenme ve bu şekillenmenin evrimi üzerinde durulmuştur. Kitabın son bölümlerinde doğudaki uygarlığın doğuşuna ve Türk uygarlığına giriş yapılmıştır.

ğ) AYDOĞAN, Metin, (2004b), **Yönetim Gelenekleri ve Türkler - İkinci Kitap**, İzmir: Umay Yayıncılık.

Aydoğan, bu ikinci kitabında Türklerin yönetim yapısının gelişimini, geçmişten günümüze ele alarak, örnekler düzeyinde ve karşılaştırmalar yaparak ortaya koymuştur. Kitabın son bölümünde cumhuriyetin kuruluşundan bu güne kadar olan siyasal gelişmeleri, önemli değişimleri dikkate alarak irdelemiştir.

h) BARTHOLD, Wilhelm (Çev: Hasan EREN), (2006), **Türk-Moğol Ulusları Tarihi,** Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yapıt, ünlü orta Asya Türk tarihi uzmanı Barthold'un Taşkent'te 1926–1927 yılları arasında verdiği derslerin birleştirilmesinden oluşmaktadır. Türk-Moğol uluslarının aynı tarihsel dönemdeki ilişkilerini ve ortak oluşturdukları yaşam biçimlerini anlatmaktadır.

ı) BAYRAK, M.Orhan, (2006), **Türk İmparatorlukları Tarihi**, İstanbul: Bilgi Karınca Yayın.

Bayrak, bu eserinde ön plana çıkan on yedi Türk devletini incelemiştir. Türk devletleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, kurucu hükümdarlardan başlayarak, bu devletlerin yıkılmasına kadar olan dönemi ayrıntılı olarak ortaya koymuştur.

i) CANATAR, Mehmet, (2002), "Türk Kültür Tarihi Çerçevesinde Yasa, Yasak, Yatgak Tabirleri Üzerine", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 929–937.

Canatar, tarihi belgelerden yola çıkarak, yasalar ve yasalar sonucu ortaya çıkan engelleyici anlatımları, yasak ve yatgak kavramları üzerinde durarak ele almıştır.

j) DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2003), **Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yapıt, Kök-Türklerden, Osmanlı'nın İstanbul'u Fethettiği tarihe kadar olan 900 yıllık dönemin araştırılması amacıyla hazırlanmış eserlerden üçüncüsüdür. Divitçioğlu, bu eserde Oğuzların ortaya çıkışından Selçuklu devletinin kuruluşu evresine kadar geçen dönemi ele alnaktadır. Oğuzların toplumsal yapısı, inançları ve ongunları incelenerek, konuya ilişkin farklı bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır.

k) DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2005), **Orta - Asya Türk İmparatorluğu (VI. - VIII. Yüzyıllar)**, Ankara: İmge Kitabevi.

Divitçioğlu'nun Türk tarihini inceleme yolunda ortaya koyduğu bu eserin ilk baskısında Kök-Türkler ele alınırken, yenilenmiş bu üçüncü baskısında düzeltmeler yapılmış ve yapıt "Orta-Asya Türk İmparatorluğu" başlığı ile yayınnlamıştır. Aynı bakışla konuya yaklaşan Divitçioğlu, efsanelere ve inançlara matematiksel bakışlar getirerek, Türk yurdunu ve yaşayışını belirlemeye çalışmıştır.

l) EBERHARD, Wolfram, (Çev: Nimet ULUĞTUĞ), (1996), **Çin'in Şimal Komşuları,** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Orta Asya ve ve burada yaşayan halklar hakkında otorite olan Eberhard, Bu yapıtında Çin'in kuzeyinde yaşayan ve ortak yaşayış karakteri gösteren tüm uluslar hakında ayrıntılı bir inceleme yapmıştır. Genelde Çin kaynaklarına dayanan çalışmada ilk hanedanlıktan, orta çağa kadar bir dönem ele alınmıştır.

m) ERCİLASUN, Ahmet B., (2005), **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara: Akçağ Yayınları.

Bu eserde, temel dil teorileri dikkate alınarak, Türk dilinin başlangıçtan günümüze kadar olan yolculuğu ve gelişimi örnekler düzeyinde ortaya konulmaktadır. Türk dilinin kelime gelişimi ve kökünün derinliklerine inilmekte, böylece Türk kültür hayatının gelişimi ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır.

n) ERDEMİR, Hatice Palaz, (2002), "Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 938–943.

Erdemir, Bizans kaynaklarına dayanarak Türklerin çocukluktan bu yana nasıl savaşçı yetiştirdiklerini, kendine özgü savaş teknik ve taktikleri ile dünya ordularına nasıl model oluşturduklarını ortaya koymuştur.

o) ESİN, Emel, (2006), **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çalışma, Esin'in çeşitli makalelerinin bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu'nun ilk makaleleri, Türklerin göçebe şeklinde yaşamdan yerleşik hayata geçişlerinin maddi kültürlerindeki izlerini ortaya koymuştur.

Bu çerçevede, çadır mimarisiyle tapınak ve hükümdar meskeninin mimarisi arasındaki ilişkileri incelmektedir. Surlu yerleşimlerin düzenini ve ardındaki simgeselliği, kentin, sarayın ve tapınağın mimarisiyle kozmosun mimarisi arasındaki bağlantılıları ortaya koymaktadır.

ö) GÖMEÇ, Saadettin, (1997), **Kök Türk Tarihi**, Ankara: Türksoy Yayınları.

Gömeç'in bu yapıtı, Türk adının ilk kullanıldığı Kök-Türk Devleti hakkında kaynak bir eserdir. Kök-Türk Devleti'nin temelini oluşturan Aşina Boyu ile başlatılan tarihçe, Köktürk devletinin yıkılışına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Kök-Türk devletinin siyasal yapısından inançlarına kadar ayrıntılı bir inceleme ortaya koyan yazar, dünyanın en güçlü devletlerinden biri olan Kök-Türk Devleti'nin dünya uygarlığına kazandırdıkları unsurları ve kavramları anlatmaktadır.

p) GÜLTEPE, Necati, (2002), "İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 894–906.

Gültepe'nin bu çalışmasında, Türk devletlerinde bürokrasinin ortaya konması amacıyla, öncelikli olarak Çin ve Mısır bürokrasileri incelenmiştir. Daha sonra Hun devletinden başlanarak, İlhanlılara kadar olan dönemdeki bürokratik yapılanma incelenmiştir. Bürokraside öne çıkan memurların görevleri ve yetkileri irdelenmiştir.

r) GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA, (2002), **Türkler**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Yapıt, 1623 bilimsel çalışmadan oluşan bir ansiklopedidir. Doğrudan yazılmış makaleler olduğu gibi, Türklerle ilgi temel eser durumundaki kitaplardan, o bölüme uygun makaleler oluşturularak ansiklopediye alınmıştır. Türklerle ilgili her konuda bilgi bulunulabilecek bir eser durumundadır.

s) KAFESOĞLU, İbrahim, (2004), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Yayımcılık.

Kafesoğlu, bu eserinde Orta Asya kültür yapısını ayrıntılarıyla ortaya koyarak, bu kültür yapısı içerinde Türklerin kültür yapısının gelişimini incelemiştir. Kültür gelişiminin Türk devletlerinin ortaya çıkışıyla ivme kazandığını ve Türk kültürünün Orta Asya'daki mutlak, yönlendirici kültür olduğunu ortaya koymuştur.

ş) KAPANİ, Münci, (2005), **Politika Bilimine Giriş**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Prof. Münci Kapani bu kitabında çağdaş politika biliminin temel konularını, yeni araştırmaların ve gelişmelerin ışığında ele alarak incelemektedir. Bunlar arasında, politikanın anlamı ve nitelikleri, modern politika biliminin gelişimi, devlet ve egemenlik kavramları, siyasal iktidar kavramı, siyasal iktidarın meşruluk temelleri, siyasal iktidar ve sosyal tabakalaşma, elitler ve kitleler, siyasal katılma ve bununla ilgili olarak değişik demokrasi anlayışları, kamuoyu, siyasal partiler ve baskı grupları gibi konular bulunmaktadır. Bu ana konuların çerçevesinde, günümüzün Türkiye'sinde ön plana çıkan bazı siyasal ve kurumsal sorunların da bilimsel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

t) KAŞIKÇI, Osman, (2002), "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı- Hakanlık", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 888–893.

Kaşıkçı bu çalışmasında öncelikli olarak Türk devletinin oluşumu üzerinde durmuştur. Daha sonra Hakanlığın özellikleri, yetkileri, görevleri ve seçimi konularını irdelemiştir.

u) KOCA, Salim, (2002), "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 823–844.

Koca, bu çalışmada İslamiyet öncesi Türklerde devlet kavramını ayrıntılı olarak işlemiştir. Başlangıçtan bu güne kadar olan devlet oluşturan tüm etkenleri ortaya koymuştur. Devletin yapılanması, devamlılığı ve devleti oluşturan tüm kavramlar ayrıntılı olarak incelenmiştir.

ü) LİGETİ, L., (Çev: Sadrettin KARATAY), (1986), **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Asya'da Macarların geçmişini arayan yazar, Asya'daki boyların yaşayış şekilleri, ilişkileri, kültürel benzerlikleri ve ayrılıklarını ortaya koymuştur.

v) ÖGEL, Bahaeddin,(1982), **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Ögel, bu eserinde ilk çağlardan 13 ncü yüzyıla kadar olan, İslamiyet öncesi ve İslamiyetin Türkler tarafından kabul edildiği ilk dönemleri anlatılır. Devletin oluşumu, temel ilkeleri ve kurumları konusunda bilgi verilmiştir.

y) ÖGEL, Bahaeddin, (2002), "Devlet Meclisi ve Kurultay", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 874–887.

Bu çalışmada İslamiyet öncesi Türklerde "meclis kurultay" anlayışının oluşumu ve gelişimi incelenmiştir. Meclis ve kurultay çeşitleri, görevleri ve yetkileri hakkında bilgi verilmiştir.

z) ÖGEL, Bahaeddin, (2003), **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Türünde temel eserlerden biri kabul edilen Ögel'in bu yapıtı, Asya'da Türk varlığının kültürel izlerini sürmektedir. Hunlardan önceki dönemle başlayan incelemeler, Hun devleti, daha sonra Asya'da kurulan Türk devletleri ve öne çıkan Türk boylarının kültürel haritası çıkarılmıştır. Kazılardan elde edilen bulgular Türklerin yaşadığı coğrafyayı ve kültürel etkileşimi ortaya koymaktadır.

aa) ÖZÖNDER, Sema Barutçu, (2002), "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 481–501.

Özönder, bu çalışmada eski Türkçe diye adlandırılan altıncı ile onuncu yüzyıl arasını incelemiştir. Eski Türkçeye ait eserler bulundukları bölgelere ayrıldıktan sonra, eserlerin türlerine göre yapıları ortaya konulmuştur. Kelime yapıları ve yazılma şekillerine göre bir sınıflandırma yapılmıştır.

bb) PAKSOY, Hasan Bülent, (1997), **Türk Tarihi, Toplumların Mayası, Uygarlık,** İzmir: Kültür Sanat Yayını.

Paksoy, bu eserinde Türk uygarlığı üzerinde belirgin sıçramalar yaparak, bir tanıtım çalışması yapmıştır. Bu günün düşünce tarihi anlatılırken, bir başka bölümde

Türk ordusunun özellikleri anlatılmaktadır. Yazar, kendince belirlediği Türk tarihinde sivrilmiş düşünce adamlarından örnekler vermekte ve olayları anlatmaktadır.

cc) PINARBAŞI, Simge Özer, (2004), **Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları Işığında Türk Tahtları,** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Pınarbaşı, bu eserinde "taht" kavramın anlamını ortaya koyduktan sonra, eski Türklerle yakın zamanlarda ve coğrafyada yaşayan diğer uluslardaki taht tipleri ve kullanımı konusunu incelemiştir. Ulaştığı bulgular üzerine, İslamiyet öncesi Türklerde tahtın önemi ve kullanımı konusunda çıkarımlar yapmıştır.

çç) PİLANCI, Hülya, (1998), **Türk Halk Edebiyatı**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Ders kitabı niteliğindeki bu eserde, İslamiyet öncesi Türk edebiyatının sözlü ve yazılı sınıflandırması yapılmıştır. Her iki edebiyat türüne örnekler verilerek açıklamalar yapılmıştır. Türk edebiyatında sav, sagu, koşuk ve destanlar üzerinde durulmuştur.

dd) SARAY, Mehmet, (1999), **Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Çalışmada, İslamiyet öncesi ve sonrası Türklerde meclis anlayışı ve gelişimi ortaya konmuştur. Türklerde demokrasinin Cumhuriyet sonrası dönemdeki gelişimi irdelenmiştir.

ee) SERTKAYA, Osman F., (2001), "Eski Türkler Okur Yazar mıydı?", **Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü-Sempozyum Bildirileri**, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, s.s. 23-37.

Sertkaya makalesinde, İslamiyet öncesi kurulan Türk devletlerindeki alfabeler üzerinde durmuştur. Alfabelerin öğretilebilirliğini irdeleyerek, Türk halkının okuryazar olup-olmadığı konusunu araştırmıştır.

ff) TANERİ, Aydın,(1993), **Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanları Yayınları.

Taneri, eserinde Türklük kavramının tarihsel gelişimi üzerinde durmuştur. Türk devletlerinde devletin oluşumu, yapısı, kurumları ve işleyişi konusunda karşılaştırmalar yaparak incelemelerde bulunmuştur.

gg) TAŞAĞIL, Ahmet, (1995), **Göktürkler I**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Taşağıl, bu eserinde üç döneme ayırdığı Kök-Türk tarihinin ilk bölümü olan Birinci Kök-Türk Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar olan dönemi incelemiştir. Genelde Çin günlükleri kaynak alınarak hazırlanan bu eserde, Kök-Türklerin hükümdarları incelenmiş, taht kavgaları, yaşayışları ve devlet yönetim yöntemleri üzerinde durulmuştur.

ğğ) TAŞAĞIL, Ahmet, (1999), **Göktürkler II**, Ankara: Türk Tarih Kurumu

Taşağıl bu eserinde üç döneme ayırdığı Kök-Türk tarihinin ikinci dönemi olan, 50 yıl süren Çin egemenliği dönemini incelemiştir. Kendi anlatımıyla fetret dönemindeki Kök-Türklerin hükümdar adaylarının yaptığı mücadeleler ortaya konmuştur.

hh) TAŞAĞIL, Ahmet, (2004a), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bu kaynak eserde, Türklerin başlangıçtan bu güne kadar olan tarihteki tüm boyları incelenmiştir. Çin kaynaklarını temel kaynak alan eserde, Türk veya Türklere akraba boyların yaşayışları ve savaşları ortaya konmuştur.

ıı) TAŞAĞIL, Ahmet, (2004b), **Göktürkler III**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kök-Türk tarihi ile ilgili yapılan araştırmaların üçüncüsü olan bu eser, üçüncü dönem olan ikinci Kök-Türk devletini incelemiştir. İkinci ve üçüncü kitaptaki aynı yöntem devam ettirilmiştir. Kök-Türklerin savaşları, yaşam şekilleri, yönetim şekilleri hükümdarların gözüyle ortaya konmuştur. Bu eserde Orhun yazıtları da kaynak olarak kullanılmıştır.

ii) TEZCAN, Mahmut, (2000), **Türk Ailesi Antropolojisi**, Ankara: İmge Kitapevi.

Tezcan, eserine İslamiyet öncesi Türk aile yapısının sosyo kültürel niteliklerini inceleyerek başlamıştır. Daha sonra Cumhuriyet döneminden bugüne kadar, özellikle geleneksel ailede odaklanmış, toplumsal değişme sürecindeki farklılaşmalara ve yeniden yapılanmalara değinmiştir.

jj) TKAE, (1992), **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Üç cilt olarak yayımlanan Türk Dünyasının El Kitabı'nda, Türk kültürünü oluşturan öğelerin tarihsel süreç içerindeki gelişimi incelenmiştir. Türk bilim dünyasının ileri gelen araştırmacılarının özgün bilimsel makaleleri kitaplaştırılmıştır.

kk) TOGAN, Zeki Velidi, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş Cilt 1**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Türk tarihinin bilinmeyen (yazısız) çağlarından Osmanlı devletinin kuruluş zamanına kadar olan dönem incelenmiştir. Çağdaşı yabancı yazarlarla olan çelişkilerini ve eleştirilerini de ortaya koyan Togan, genellikle İslamiyet sonrası Türkler konusuna ağırlık vermiştir.

ll) TURAN, Osman, (2002), "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 845–856.

Türkçülüğün öne çıkan isimlerinden olan Turan, Türklerin dünya egemenliği düşüncesinin öncüsü olmuştur. Turan, bu çalışmasında destanlardan ve yazıtlardaki devlet egemenliği kavramından yola çıkarak Türklerin dünya egemenliği kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır.

mm) TUTAR, Adem, (2002), "İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adelet Anlayışı", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 868–873.

Çalışmada, İslamiyet öncesi Türklerde devlet oluşumundaki adalet anlayışı ortaya konulmuştur. Adalet anlayışının, devlet yapılanmasındaki yeri, halkla devlet arasındaki adalet kavramı ve hükümdarlardaki adalet anlayışı üzerinde durulmuştur.

nn) URAZ, Murat, (1992), **Türk Mitolojisi**, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Uraz, Türk İslamiyet öncesi inanışlarını yaradılış, hayat, ölüm konuları üzerinde hikâyeler ve efsaneler aracılığı ile anlatmıştır. Ek olarak İslamiyet öncesi Türklerin inandığı dinler hakkında bilgiler vermiştir.

oo) ŞENER, Cemal, (2003), **Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dini**, İstanbul: Etik Yayınları.

İslamiyet öncesi Türklerin dini olarak kabul edilen Şamanizm hakkında ayrıntılı bilgi veren çalışma, şamanizmin İslamiyetten sonraki yansımalarını anlatmaktadır. Ayrıca, Şamanizm incelemesi Türklerle sınırlı bırakılmamıştır.

2.2. Yabancı Dilde Yazılmış Çalışmalar

a) EBERHARD, Wolfram, (1977), **A History of China,** Berkeley: University Of California Pres.

Ünlü Orta Asya araştırmacısı Eberhard, temel eser niteliğindeki bu kitabında, Çin tarihini taş devrinden kalma Pekin insanından başlayarak kitabın yazıldığı tarih olan 1950'li yıllara kadar olan dönemi incelemiştir. Cumhuriyet ve Meşrutiyet'ten önceki zamanı, hanedanlık dönemleri biçiminde sınıflandırarak incelemiştir.

b) GİLES, Herbert A., (2000), **The Civilization Of China,** Boston: Adamant Media Corporation.

Çin uygarlığını, feodal zamandan bu güne kadar olan gelişimi, kadın, çocuk, yasaların oluşumu, eğitim, filozofik konulara ağırlık vererek incelemiştir. Yazar, özellikle kültürel gelişim çerçevesinde konuları incelemiştir.

c) GİLES, Herbert A., (2005), **Chinese Sketches,** Boston: Adamant Media Corporation.

Geçmişten günümüze Çin kültüründeki değişmeler, yozlaşmalar konu edilmiştir. Günümüz toplumsal değişimleri üzerinde yoğunlukla durulmuştur.

d) GİLES, Herbert A.,(2005), **Religions of Ancient China**, Boston: Adamant Media Corporation.

Sinolog Giles, M.Ö. 3000 'lü yıllardan başlayarak Çin'deki inançları incelemiştir. Tüm dini ve felsefi inançları ortaya koyan yazar, halk inanışlarına destanlara ve efsanelere de yer vermiştir.

e) HOGART, David George, (2005), **The Ancient East,** http://books.google.com/books, Erişim Tarihi: 10.11.2006.

Hogart bu eserinde günümüzde Orta doğu diye adlandırılan bölgede, M.Ö. 1000'den M.Ö. 150 yıllarına kadar olan dönemde kurulan uygarlıkları ve bölgeye olan etkilerini incelenmiştir.

f) MARTİN,W. A. P., (2004) **The Awakening of China,** Old LandMark Publishing.

Çin tarihini, mitolojik dönemlerinden alarak, dünyaya açıldığı döneme kadar olan dönemi ana hatlarıyla incelemiş olan Martin, bu dönemden sonra önemli savaşları anlatmıştır.

g) PARKER, Edward Harper,(2005), **Ancient China Simplified,** Kila, USA: Kessinger Publishing.

Parker, Çin uygarlık tarihindeki, önemli dönüm noktalarına dayanarak günümüze kadar incelemiştir. Çin uygarlığındaki önemli buluşlar, ön plana çıkmış inançlar, hanedanlar dönemindeki gelişmeler ışığında ortaya konmuştur.

h) WEBSTER, Hutton, (2005), **Early European History**, http://www.dominiopublico.gov.br., Erişim Tarihi: 24.01.2007.

Webster, bu kitabında ön-Avrupa tarihinden başlayarak yaklaşık 1600'lı yılların sonlarına kadar getirdiği Avrupa tarihini kronolojik sıralamayla incelemiştir. Tarihsel sıralamasını dönemin önemli olaylarından yola çıkarak ortaya koymuştur.

3. TÜRK VE TÜRKLÜK KAVRAMININ TARİHSEL KÖKENİ

Türk adının kaynağı konusunda çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Genelde, yabancı araştırmacıların yapmış olduğu çalışmalara değerlendirilerek, Türk adının kaynağına inilmeye çalışılmıştır.

3.1. Türk Adı ve Türklük Kavramın Kökeni

Türkler denince; etnografya ve dilbilim yoluyla bir toplumun kültürünü inceleyen ve tarihle ilgili olanların bazen "Türk-Jattab" bazen "Türk-Tatar-Moğol" diye andıkları bir ırktan gelme; adetleri, dilleri birbirine çok yakın, tarihi hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin tümü anlaşılır. Bu açıdan İranlı ve Avrupalı bazı yazarların ve onları kaynak alan bazı Osmanlı yazarlarının "Tatar" dedikleri Kazanlar ve Azerbaycanlılar yanında, Kırgızlar ve Yakutlar da Türk tanımının içindedirler. Genel çerçeve olarak belirtilen tanıma; Başkurt, Uygur, Türkistanlı, Karaçay, Balkar, Gagavuz, Altaylı, Çuvaş, Çeçen, Inguş ile çok sayıdaki küçük boylar da katılırsa, genel kabul gören bir "Türk" tanımı ortaya çıkmaktadır (Aydoğan, 2004a, 493). Tek tek isim sayılmazsa, Türkçe konuşan herkes Türk kabul edilebilir. Tanımlanan birliktelik, eski bir tarihe dayanan ve canlılığını koruyarak varlığını bugün de sürdüren, ortak bir ırkı temsil eder.

Ancak Türklük kavramı, etnik köken birlikteliğiyle sınırlı kalmaz; onu aşarak, dil ve kültür birliğine dayanan, geniş ve köklü, ortak bir uygarlığı da anlatır. Irk öğesinin (tıpkı din gibi) toplumsal gelişimi açıklamada tek başına yeterli olamayacağı açıktır. İnsanlar arasındaki biyolojik farklılıkları inceleyen insanbilimin ilgi alanına giren ırk konusu, tarih-toplum ilişkilerini inceleme ve anlamanın gerekli, fakat yetmez şartıdır (Aydoğan, 2004a, 493).

Türklerin aşağı yukarı 4 bin yıllık bir tarihe sahip oldukları kabul edilir. Bu düşünceden yola çıkarak yerli-yabancı birçok araştırmacı, çok eski tarihlerde Türk adı taşıyan bir kavmin, hatta ulusun varlığını araştırırlar. Özellikle Cumhuriyet'ten sonra, İslam ve Osmanlıyla sınırlı bir tarih anlayışına tepki olarak, bu yolda çok ileri gidilir ve arkeoloji, kültür ve hatta dil araştırmalarına dayanmadan, "t, r, k" harfleri geçen her yerde Türk ulusunun keşfine çalışılır. Örneğin, Ön Asya çivi yazısı metinlerinde görülen Turukku'lar, Türk adı taşıyan Türk kavmi sanılır. Eski Hatti'ceye dayanan Hitit efsanelerinde sayısız Türkçe anlamlı ve benzer sözlere ve Anadolu'da bir Tanrı'nın varlığına dayanarak, soyumuzun ilk yurdunun Ön Asya olduğu ileri sürülür. Heredot'un Doğu kavimleri arasında gösterdiği Targita'lar ve İskit ülkesinde belirttiği Tyrkae'ler

Türk adı sayılır. Traklar için de aynı görüş ileri sürülür. Anadolu'dan İtalya'ya giden Etrüsk'lerin adları “Tark” ile başladığından, adlarının Türk olduğu düşünülür. Ünlü Troyalılarda da Türklerin atalığı aranır. Hatta Fatih İstanbul'u alınca, Bizans yazarları, İtalya'dan yardım almak amacıyla, Türkleri “Teucri” diye adlandırırlar ve onları Troya soyundan göstererek, atalarının mezarlarını almak için İtalya'ya yürüyeceklerini yazarlar. Çinliler, “r” harfi kullanmadıklarından MÖ. 100 yılında Çin kaynaklarında geçen Tik'lere, (Di'ler) Türk kavimi gözüyle bakılır (Avcıoğlu, 1999a, 286–288).

Bugün bilim dünyasında, genellikle, “Türk” adının M.S. VI. yy. ortasında Kök-Türkler tarafından kurulmuş olan devlet (552–744) ile ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Buna göre, “Türk” adı; ilk olarak Çin yıllığı Çou-şu'da, Kök-Türk birliğini göstermek üzere 542 yılında ve Batı Wei İmparatoru Tait-tusu tarafından Kök-Türk Kaan'ı Bumin'e elçi gönderilmesi nedeniyle de 545 yılında görünmektedir (Taşağıl, 2003, 10).

Çin kaynakları, Kök-Türklerin bağımsızlıklarını kazanmadan önce, Altay'ların güneyinde oturduklarını yazar (Taşağıl, 2003, 10). Burası efsanelerde geçen Ergenekon' dur. İranlıların ulusal destanlarına yahut Şahname'ye göre; dünyayı üç oğluna bölüştüren Feridun'un Türkistan ve Çin dâhil, doğu ülkelerini Türklerin atası Tur veya Tûrec'e vermesinden yola çıkılarak, bu yerlere “Turan” adı verilmiştir. Türk, Feridun'un büyük oğludur. Mavereün-ne-hir'den Çin ve Maçin'e kadar olan bölge onun payıdır. Türk, aynı zamanda Turan (Türk) ilinin adıdır. Tûr veya Tûrec kelimesi, Farsça'da “Türk”, Turan kelimesi de “Türk” adının çoğul şekli; Tur(k)andan gelmektedir. Türklerin efsanelerde yer alan hükümdarı Afrasyab, Tur'un torunudur. Afrasyab, Türk destanlanndaki Oğuzhan'dır. İslami anlatımlara göre de; Oğuz-han, Yafes'in torunudur (Anadol, 2001, 63–64).

Avesta'nın, Ebû'l-beşer ya da insanoğlunun babası (Tevrat'ta Hz. Adem karşılığıdır) olarak tanıttığı Kayümarş (Kayûmareta) ve Tevrat anlatımı şöyle devam eder: “Hükümdar Feridun geniş ülkesini üç oğlu: Salm (Sarm), İrac, Atvac veya Tuvac (doğrusu, Turaç) arasında paylaştırdı ve Türk Çin ülkeleri Turac'a düştü”. Bu arada olan taht kavgalarında İrac diğer kardeşleri tarafından öldürülür. Irac'ın yerine geçen oğlu Minüçihr (Manüçithra) babasının intikamını almak üzere “Türk” ülkesine yürür ve Turaç neslinden Afrasyab ile çarpışır. Savaşlardan sonra, iki ülke arasında sınır ok atarak belirlenir. Bir İranlı tarafından Taberistan'dan atılan ok Belh Nehri (Ceyhun, Amu-derya) üzerine düşer. Bu nedenle bu nehrin iki ülke arasında sınır sayıldığı anlatılır. Bundan sora İran anlatımlarında artık Türk ülkesinden “Turan”, Fars ülkesinden de İran diye bahsedilir (Anadol, 2001, 63–64).

Büyük Kök-Türk Devleti ile “Türk” adının yer alışı, Çinliler'de Tu-kiu, Bizanslılar'da ise Turksi şeklinde olmuştur. Turkoi, Türk dilinde “miğfer” demektir. Bu kaynaklara göre, Türklerin eteklerinde oturdukları, miğfer biçiminde yükselen dağdan dolayı bu ad verilmiştir. Bir diğer anlatıma göre de, Türk adı eski Türklerin yaptıkları demircilikle ilişkilendirilir. Altay Dağları'nın güneyinde, Juan-juanlara bağlı olarak, onlara demirden silahlar yapan Kök-Türklerin bulundukları yerdeki bir dağın tulgaya benzemesi nedeniyle buna Tu-kiu denildiği, orada yaşayanların da ulus olarak bu adı aldıkları iddia edilmektedir (Taşağıl, 2003, 11–18).

Hunlar ve Türkler hakkındaki büyük eserini 1756-1758'de yazmış olan De Guignes’den beri Orta Asya tarihi ile ilgilenen bilim adamlarının çoğu, Türk sözünün miğfer demek olduğu konusundaki Çin belgesine önem vermiş ve kendi açılarından bu kaydı dikkate almışlardır. Ünlü tarihçi Koele'ye göre; Türk adı Tur veya Tir'den gelmektedir. Anlamı çekmek, cezbetmek demektir, kelimenin aslı “Turku”dur. K. Fiok'a göre; “Turku”, en eski tarih olan “Herodot Tarihi’nde sözü edilen İskitler yahut “Saka” Türklerinin dillerinde “deniz kıyısında oturan adam” anlamına gelmektedir. 10 ncu yüzyılda yaşayan ünlü İslam tarihçisi Ibn Fakih el Hamadani’ye göre Türkler, efsanevi “yecüc-mecüc” şeddinin arkasına “terk” edilmiş oldukları için bu adı almışlar veya kendilerine bu ad verilmiştir (Kafesoğlu, 2004, 43–45).

Vambery ve Muhkacsi gibi Türkologlara göre de “Türk” adı “türemek” kökünden gelmiştir. Buna göre, türemiş veya yaratılmış anlamına gelen bu kelimeden mahlûk veya insan anlamına gelen (türük veya türk) kelimesi meydana gelmiştir. Bu konuda en güçlü dayanak Türklerin yazdığı Kök-Türk anıtlarıdır. Bu anıtlarda “Türk” adı, hem “Türk” ve hem de “Türük” olarak iki şekilde geçmektedir. Önceleri çift heceli okunan ad, Kök-Türkler döneminde tek heceli şekliyle birlikte iki çeşit okunmuş, sonra da yalnız “Türk” şeklini almıştır. Bilim adamları bu yoldaki iddialarını ispatlarlarken, göçebe olan yörük veya yürükler için de bu adın yürümek kökünden meydana geldiği savını ileri sürmektedirler (Kafesoğlu, 2004, 43–45). Nemeth'in incelemelerinde de Türk boylarında bu anlama gelen adlar vardır. Buna göre; bir Peçenek boyu olan erdem (fazilet), kangar (kahraman), Oğuzlarda Kayı (kan, güçlü) ve Salur (güçlü, sağlam) sözcükleri aynı yolla türetilmişlerdir. Fransız dil bilgini Louis Baziri’e göre de “Törük” var olmuş, şekil kazanmış demektir. “Türük” olduğunda, anlamı da şekli gibi, “gelişmiş, tamamen gelişmiş”, “Türk” kelimesi haline geldiğinde de “güç” anlamına gelmiştir. Ünlü dil bilgini Kaşgarlı Mahmud'a göre, bu ad Türklere yüce Tanrı tarafından verilmiştir ve “olgunluk çağı” anlamına gelmektedir (Kafesoğlu, 2004, 43–45).

Ünlü Rus tarihçisi Alman asıllı William Barthold'a göre de; Türk adı “Törü” kelimesiyle ilgili olup, bu kelimeye Orhun abidelerinde sık sık rastlanılmaktadır ki, “'kanun, adet, kanunla düzenlenmiş, birlik kazanmış halk” demektir. Kök-Türk Hükümdarı Bilge-Kaan da adını diktirdiği ve tarihe seslenen anıtında; “Ben Türk Bilge Kaan'ım.” derken, “Türk” adını tüm açıklığı ile anlatır. Nitekim baş kaldıran; Oğuz, Türkeş ve Kırgızlar anlatılırken: “Türküm budunun erti-Kendi Türk ulusum idi” denilmesi de bunu göstermektedir. Bu nedenle, “Türk” adı, bir hanedan veya boy adı değil siyasi birliğin adıdır (Ergin, 2003, 23–30).

Anadolu lehçesinden başka Türk lehçelerinde (Kırgızca'da, Başkurtça'da, Kazan Türkçesi'nde) “Türk” kelimesi, Türük veya Török olarak söylenir. Anadolu'da bile, “Türk” kelimesinin Türük veya Török şeklinde söylendiği köyler, kasabalar vardır. Kendileriyle Atilla gibi müşterek bir ataya sahip olan ve etnik bakımdan akraba olarak kabul edilen Macarlar, Türk adını “Török” şeklinde yazarlar (Anadol, 2001, 63–70).

Türk sözcüğünün Uygur metinlerinde “güçlü” anlamına geldiği ortaya konulmuştur. Türk tarihi üzerinde çalışmaları bulunan ünlü Macar Gyula Nemeth de “Türk” kelimesinin “güçlü” demek olduğunu savunmaktadır.

Özetle yukarıda değinilen birçok görüş bilimsellikten uzak görünmektedir. Son arkeolojik araştırmalar ve kültür tarihi incelemeleri de bu yakıştırmaları doğrulamaz. Benzetmenin dil bilimi bakımından da doğruluğu kuşkuludur. Zira araştırmalar göstermiştir ki, Türkün eski söylenişi, bugünkü gibi tek heceli değil, iki hecelidir. Türk adı ilk kez, Orhun Yazıtları’nda, fakat daha çok “Türük” biçiminde geçer.

Çin kaynakları da Türk’ü, T'u-ku'ea ya da T’u-chueh diye iki heceli yazar. Torük, Türük ve giderek Türk olur. Bu nedenle Orhun yazıtlarından önce iki heceli Türk aramak gereklidir. Türk’e benzer adların çoğu tek hecelidir. Etnik grupların biçimlenmesi hakkında yukarıda yapılan uzun açıklamalar da, çok eski tarihlerde aynı soydan gelen ya da aynı dili konuşan toplulukların tek bir genel ad altında toplandıklarını düşünmeye izin vermez. Boyların bir devlet kuruluşuna gitmeden önce, ayrı ayrı yaşadıkları dönemde, aynı dili konuşsalar bile, ayrı adlar taşıyacakları açıktır. Orta Asya'da da Cengiz Han öncesinde Moğol, bir boyun adıdır. XII. Yüzyılda, Tatar ve Kereit'ler arasında, Onon ve Kerülen nehirleri boyunca avcı ve göçebe pek çok boylar ve soylar vardır. Bunlardan ancak bir tanesi Moğol adını taşır. Cengiz'in atası Borcigin soyundan Kabul Han, kağan adını aldıktan sonra Moğol adı tüm boylar için kabul edilir. Daha önce başka bir Moğol boyu olan Tatar adı ünlüdür. Yabancılarla ilişkilerinde birçok Türk ve Moğol boyu, ünlü Tatar adını kullanırlar. Sonraları Moğol adı ün

kazanırsa da, Tatar genel ad durumunu korur. Ne var ki, birçok Türk ve Moğol boyları için, Tatar genel bir ad olarak kalır (Taneri, 1993, 29).

Çinliler, ilk kez 842 yılı metinlerinde Tatar deyimini kullanırlar. Çin'de Hitay sülalesi (907–1119) döneminde Avrupalılar, Türk ve Moğol boylarına Tatar derler. Cengiz Han ile Tatar adı yaygınlaşır. Ruslar ve Avrupalılar, Cengiz İmparatorluğuna "Tatar İmparatorluğu" adını verirler. Moğollar ise, Bizans dışındaki tüm Avrupalılara "Frenk" adını takarlar. Daha sonra Huşlar, Kazan, Kırım, Sibirya, Türkistan ve Kafkasya'da karşılaştıkları Türk boylarına Tatar adını verirler. Sovyetler, Tatar deyimini yalnızca Kazanlılar ve Kırım halkı için kullanırlar. İslam kaynaklarında da Türk ve Moğollar "Tatar" genel adıyla geçer. Türk adı da bir Türk topluluğuna verilen ad olarak "Türk budun" diye ilk kez Kök-Türklerde geçer. Türk adı, Kök-Türk Konfederasyonu'nun kurucusu Aşına soyunun atası Na-tu-liu'nun Bilge, Alp gibi bir lakabı ya da ünvanıdır. Fakat bu ünvan sonradan, Kök-Türk kağanlarının örgütlediği ve doğrudan doğruya yönettiği boylar topluluğunun, yani Türk budununun adı olur (Avcıoğlu, 1999a, 288–290). İncelenen dönem için güçlü boy liderinin, ortak yaşayış gösteren, aynı dili konuşan boyları birleştirip ortak ad olarak Türk adını kullanması en mantıklı yaklaşım gibi görünmektedir. Yani Türklük, siyasi birlikteliğin adıdır.

3.2. Türklerde Hakanlık ve Halk Kavramı

Türk hakanı devletin tek temsilcisi ve sahibidir. Ancak devleti oluşturan halk, insanoğlu veya eski Türklerin deyişiyle kişioğludur. Kök-Türk yazıtlarına göre, "yer ve gök yaratıldığında, yer ile gök arasında da insanoğlu yaratıldığında, Türk hakanı insanoğlunun üzerine hakan olarak oturmuştur". Yer yer, gök göktür. İnsanoğlu ise insanoğludur. Hepsi de ayrı ayrı Tanrı tarafından yaratılmıştır. Türk hakanı ise insanoğlunu yönetmesi için, Tanrı tarafından yüceltilmiştir. Türk hakanı, Tanrı'nın emri ile insanoğlunu yalnızca yönetmesi için görevlendirilmiştir (Ergin, 2003, 23). Bu görüş ve anlayış, Kök-Türk yazıtlarının girişinde çok daha açık olarak görülür. Türklerin bu evren devleti anlayışında kabile geleneklerinin izleri görülmemektedir.

Kök-Türk yazıtlarında ise Türk hakanı, İnsanoğlu üzerine hakan olarak gelir. Tanrının buyruğuna göre, hizmet ve adaletini, tüm insanoğlu arasında paylaştırmak zorundadır. Zaten Kök-Türk Yazıtlarındaki Türk budun sözü de tüm genişlik ve derinliği ile iyice anlaşılamamaktadır. Türk budunu, Türk devleti içinde yaşayan herkestir, yani siyasi bir birliktir. Mo-tun'un M.Ö. 176'da Çin İmparatoruna yazdığı

mektupta da aynı anlayış görülmektedir. Mo-tun, “eli yay tutabilen kavimlerin hepsi Hun oldu” demektedir. Yani, Mo-tun'un devleti içinde toplanan kavimlerin hepsinin Hun adı altında birleştiği görülmektedir. Mo-tun’da bir tek devlet, bir tek halk ve bir tek hakan anlayışı ve inanışı görülmektedir. Ancak, Kök-Türklerde devleti kuran ve onun güveninden sorumlu olan ordu ve Türk unsuru devletin çekirdeğini oluşturur. Kervanlar işleyip, vergiler geldikçe her şey yolundadır. Kök-Türk kağanı Bizans'a Batı Türkistanlı ve Türk olmayan Maniah adlı birini elçi olarak göndermeğe güvenebilmektedir. Hun ve Kök-Türk saraylarında Çinli ve Batı Türkistanlılar devletin güveni ve gelişmesi için çalışmaktadırlar. Hun ve Kök-Türk devletlerinde Türkistan ticaret kentleri Türklere bağlıdılar ve Çin baskısına karşı Türklerin yanında yer alırlar. Türk hakanının halka karşı olan tutumu ile görevleri, devlet içinde yer alan tüm halka yönelik olduğu kadar, bağlı devletleri de içine almaktadır (Ögel, 1982, 110).

Divan ile devlet bürokrasisi ve düzeni kurulduktan sonra, hakan ile halkın ilişkileri simgesel bir çerçevede kalmaktadır. Ancak, veliahtın halk arasında saygınlık ve sevgi kazanması, özellikle kuruluş çağlarında önemli bir rol oynamaktadır. Bu sorumluluk anlayışı, aileden başlayıp devlete kadar gelişmektedir. Türk boyları ile beylerine dayanan Hun ve Kök-Türk devletlerinin başlangıçları birleşik ve benzer karakterler gösterirler. Tüm yapılan savaşlar ve anlaşmalar halkın refah düzenini sağlamak amaçlıdır (Ögel, 1982, 110).

Hunlar, kabile devletlerinde görülen çevresindeki askerlere yarar sağlayan bir çete reisi gibi görünmemektedir. Devlete karşı gelenleri kendi askerleri de dağıtmıştır. Gerçi başkentte bulunan hakanlar, çoğu zaman başkent ve saray tarafından tutulmuştur. Halkı karşısına alan hükümdar hiçbir koşulda desteklenmemiştir. Diktatörlüğe yeltenenler kendi halkı tarafında devrilmiştir. Yönetici, yönetimin adil olması, halkın özgür ve huzurlu olmasını sağlama görevinin tanrı tarafından verildiğini düşünerek hareket etmiştir (Ögel, 1982, 113).

Hun Hakanı Huluku'nun üvey kardeşini iyi bir general olarak halk çok tutmuştur. Fakat Ulu Hatun'un baskısı üzerine bu şehzade tahta çıkamamıştır. Çünkü yeteri derecede soylu değildir. Ünlü Kök-Türk Kağanı Mohan Kağanın alp ve bilge oğlu Talopien de halk tarafından sevilmesine ve tutulmasına rağmen, annesi yeterince soylu veya birinci hatun olmadığından tahta çıkamamıştır (Taşağıl, 1999, 16–17).

Güçlü ve savaşçı bir Batı Kök-Türk Kağanı olan Tulu Kağanın çağı, Batı Kök-Türklerin batıya yönelme çağıdır. Çin kaynaklarına göre Tulu Kağan acımasızlığıyla ünlüdür. Sefer sırasında askerleriyle anlaşmazlık çıkar ve bir kısmını ağır bir şekilde

cezalandırır. Bunun üzerine askerler, Kağanın tekrar başa geçmesini istemez ve otoritesini tanımazlar (Taşağıl, 1999, 19).

Türk devletlerinin güçlü olduğu çağlarda, hakan olacak veliahtın kişiliğine büyük bir öncelik ve değer verilmiştir. Şu veya bu veliahtın hakan olması önemli değildir. Veliahtlardan biri ölür veya öldürülürse, sağ kalan ve güçlü olan veliaht, devleti halkın da desteğiyle devam ettirir. M.Ö. 53 kurultayında taht kavgaları olmasına rağmen, ulus ve devlet ikiye bölünmez. İşte Türk devlet gelenğinin ana temellerinden biride budur. M.S. 580 yılında ölen Kök-Türk Kağanı T'a-po Kağanın yerine oğlu Anio geçer. Ancak, yeni kağanın kişiliği zayıftır. Daha önceki ünlü Kök-Türk Kağanı Mohan Kağan, Talopien veya Apa Kağan yeni Kök-Türk Kağanına kötü sözler yaymaya ve Türk devlet töresine uygun olmayan şeyler yapmağa başlar. Bunun üzerine derhal büyük kurultay toplanır. Kağan tahttan indirilip, yerine ünlü Kök-Türk kağanı İşbara Kağan geçirilir. Çin kaynakları Işbara Kağan'ın, cesaretiyle halkın desteğini kazandığını belirtir (Taşağıl, 2003, 80–85).

Hunlarda, Timurlu devletinde olduğu gibi, mirasın güvence altına alınması nedeniyle iki büyük hatun vardır. Hatunlar arasında miras konusunda çok az çekişme görülür. En büyük hatunun oğlunun tahta çıkacağı bilinir. Devletin devamlılığını zora sokacak durumlarda uzlaşma ile diğer hatunun oğlu tahta geçebilmiştir (Ögel, 1982, 116).

Hunlar ile Kök-Türklerde, halkın tepkisinden çekinilmiştir. Yöneticinin elçiler veya olaylar karşısındaki tavrı, halkın yöneticiye olan tavrınıda belirlemiştir. Yetersizlik ve beceriksizlik gösteren yöneticinin ömrü çok uzun olmamıştır. Dirayetli ve cesur yönetici halkın her zaman desteğini alabilmiştir (Ögel, 1982, 117–118).

Kök-Türk Yazıtlarında da, devletin çöküş nedeni olarak beyleri ile halkın uyumlu olmadıkları gösterilir. Devletin sürekliliği için beyler ile ulusun uyumlu olmaları gerekir (Ergin, 2003, 14). Bu, halk ile hakan arasındaki ilişkileri gösteren çok önemli bir ölçüdür. Avrupa'daki derebeyliklerde yaşayan halkın karşılıksız olarak ne gibi hizmetler yaptıkları çok iyi bilinmektedir. Çin'de ise, devlet angaryası halk için korkunç bir yüktür. Örnek olarak, M.Ö. 167 Çin'indeki kanunlar ahlaki olarak yıpranmıştır. Yönetenler ile yönetilenler arasında kin ve düşmanlık vardır. Halk köle gibi yaşamakta ve çalıştırılmaktadır. Bunların üstüne savaş zamanı savaşması beklenmiştir. Hunlarda ise, askerlik eğitimi zaten günlük hayatın bir parçasıdır. Savaş sonrası herkes kendi yaşamını sürdürecek işle uğraşmıştır. Bu döngünün kendi refahları için olduğunu bildiklerinden tereddütsüz yapmışlardır (Ögel, 1982, 119).

3.3. Türklerde Ülke Kavramı

Türkler, devletin sahip olduğu ve halkın üzerinde yaşadığı topraklara ülke, ulus veya yurt gibi adlar vermiştir. Bunlardan ulus, toprakla birlikte halkı anlatır. Ülke yani yurt, devletin bir diğer öğesidir. Ülke, her müstakil devletin hak ve yetkilerini mutlak şekilde kullanabildiği belirli coğrafi sahaya denir.

Arazi hükümdar ailesinin mülkü değil, tüm ulusun ortak toprağı olmuştur. Asya Hun tanhusu Mo-tun, tahta çıktığı günlerde komşu Tung-hu (Moğol-Tunguz)'ların vergi olarak at ve kadın istemelerine fazla itiraz etmemiş iken, onların arazi talebi karşısındaki sert tavrı, hükümdarın halkı adına, ülkenin anlamını ortaya koyması açısından önemlidir (Eberhard, 1996, 88).

Ülkesi olmayan bir topluluk hiç bir şekilde devlet niteliğini kazanamaz. Bir devletin var olabilmesi için belli ve sınırları belirlenmiş bir toprak parçasının bulunması zorunludur. Aksi takdirde topluluk bir göçebe niteliği taşır. Ülke, devlet egemenliğinin veya devlet gücünün kullanıldığı sınırları belli bir bölgedir. Bu bölge içinde kalan tüm varlıklar devlet egemenliğine ve gücüne bağlıdır. Ülke ile devlet arasındaki hukuki ilişkiler, mülkiyet hakkından doğan ilişki olarak değil, egemen gücün kullanılmasına bağlı niteliktedir. Yakınçağlara kadar ülke, gerek doğuda, gerek batıda devletin (daha doğrusu hanedanın veya sultan veya kral ünvanını taşıyan hükümdarın) bir mülkü olarak kabul edilmiştir. Devlet ile ülke arasındaki ilişkiler bu ilkeye göre belirlenmiştir. Hükümdar, ülkesinden bir parçayı bağlılarından herhangi birine verebilir veya verilmiş olanı geri alabilir (Taneri, 1993, 36).

Ülke ve toprak, hükümdarın kendi istediği gibi yönlendireceği bir toprak parçası olmamıştır. Toprağın pay edilmesi belli bir düzene göre, Hükümdarın eliyle olmuştur. Devlet topraklarının yöneticilerle halkın ortak sorumluluğu altında bulunması ile eski Türklerin şahıslardan çok siyasi kuruluşa bağlı olduğu düşünülürse ülkenin hızla vatanlaşması sağlanmıştır (Kafesoğlu, 2004, 235–236). Türk halkı, devletin bağımsızlığına ve yurduna düşkün olmuştur. Türklerde ülke ve vatan görüşü, Türk devlet düşüncesine paralel şekilde, tüm diğer göçebe veya yerleşik kavimlerden farklı olarak, siyasi bağımsızlık düşüncesi ile beraber olmuştur. İslamiyet öncesi Türklerde, bağımsız yaşayabildiği toprağı vatan sayılmıştır.

Günümüzde ülke, devlet egemenliğinin ve gücünün kullanıldığı bir yer olarak düşünülmektedir. Türkler için yurt, sadece üzerinde yaşanılan ve geçim temin edilen bir toprak parçası değildir. Aynı zamanda kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştığı kutsal bir mekândır. Türkler, ancak üzerinde özgür olarak yaşadıkları ve

egemenlik haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullandıkları toprakları yurt olarak kabul etmişlerdir. Yurt, diğer yurtlardan yaka adı verilen sınırlarla ayrılmaktadır (Koca, 2002, 824–825). Bu sınırlar devletin gücüne göre, bazen daralıp, bazen de genişlemiştir. Türkler, çok erken çağlarda toprağın devlet için değerini ve önemini kavramışladır. Onu daima feda edilmez kutsal bir değer olarak görmüşlerdir.

Türklerin yönetim yapısının en üstünde, devlet veya bir hükümdar tarafından yönetilen, temsil edilen siyasi birlik anlamında İl kavramı kullanılmıştır. İl, iyi dostluk, sevgi, barışseverlik anlamlarına gelen bir kavramın devlet anlamında kullanılması gerçekten dikkate değer bir özelliktir. Devletin varlığı yetmemekte, oluşturulan siyasi birliğin barış içinde olması temel unsur haline gelmektedir (Kaşıkçı, 2002, 888–889).

Devlet deyince akla devleti oluşturan egemenlik, ülke ve halk olmak üzere üç unsur gelmektedir. Egemenlik yoksa halkın ve kara parçasının bir anlamı yoktur. Türklerin birçok devlet kurmuş olmaları, onların bağımsızlığa ve egemenliğe bağlı olduklarını göstermektedir.

Türklerin kurduğu ordularda, asker sayısının genel nüfusa oranı, başka hiçbir kavim ya da ulusta görülemeyecek kadar yüksektir. Ordunun temel gücünü doğal olarak genç nüfus oluşturmuştur. Ancak gerektiğinde yaşlılar, kadınlar ve hatta çocuklar da savaşa katılmıştır. Her yaştan insan, savaşta ölmeyi hastalıktan ölmeye tercih etmiştir. Savaşa, ülkeyi ve kavmi korumanın kendilerine yüklediği bir görev olarak katılmışlardır. Ülke savunması, tereddütsüz yapılması gereken bir görev gibi görülmüştür. Hükümdar ülkeyi, töreye göre kutsal vatan topraklarını, düşmanlara karşı korumak, içerde budunun güvenliğini sağlamak zorundadır. O dönemlerdeki diğer toplumlarda, özellikle Batı toplumlarında olduğu gibi, ülke topraklarını serbestçe kullanabileceği mülkleri olarak görmemiş, bireysel yönetime yönelmemiş ve isteğe bağlı uygulama yapmamışlardır. Ulusun görevi hükümdara bakmak değil, tam tersi hükümdarın görevi, ulusu koruyup onun haklarını gözetmek, doyurmak, ulusal birlikteliğini sağlamak ve ülkeyi her çeşit dış saldırıdan korumaktır (Aydoğan, 2004a, 550–554).

Modern ulusların pek azı, üzerinde yaşadıkları ülkenin yerli halklarından kurulur. Birçok ulus, yerli halklarla karışmakla birlikte, ardı ardına gelen göç dalgalarıyla meydana gelir. Bozkırda çok eski tarihlerde görülen yayılma ve kültür karışmaları, kesin bir yer saptamayı güçleştirir. Eski Türk yurdunun coğrafi sınırını çizebilmek az çok olası olmakla beraber, kesin ve daha dar bir bölgenin belirlenmesi zordur. Bunun nedeni, Türklerin daha ilk zamanlardan bu yana geniş bir coğrafyaya yayılmış

bulunmaları ve kültürlerini uzaklara kadar götürmeleridir. Son dil bilimi araştırmaları ise bu sahanın Altay-Ural dağları arasına alınması, hatta Hazar denizinin kuzey-doğu bozkırlarının asıl Türk yurdu olduğu düşünülmektedir. Çünkü M.Ö. 2. bin ortalarına (1500'ler) ait bazı yazıtların ortaya koyduğu gibi Türklerin o tarihlerde hem kuzey-batıdaki eski Urallı kavimlerle, hem de güney-batıdaki Hind-Avrupa dillerini konuşan aryan kavimlerle bağlantı kurabilmeleri ancak bu coğrafi bölgede olabilmiştir.

M.Ö. 2. binden daha önceki durumu, yani Türk anayurdunu belirlenmesinde daha kesin sonuçlar vermiştir. Buna göre, Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500–1700) ile aynı bölgedeki Andronovo kültürü (M.Ö. 1700–1200)'nün temsilcileri olup etraftaki dolikosefal mongolidlerden ve dolikosefal "Akdeniz tiplerinden farklı bulunan "brakisefal savaşçı beyaz ırk" Türk soyunun ön-tipidir. Taş devrinin ilk çağlarından beri, Altaylar-Sayan dağlarının güney-batı bölgesinde (Minusinsk - Tuva - Abakan bozkırları) yaşamıştır (Kafesoğlu, 2004, 49).

Altayların beyaz insanları ile İran dil grubundan Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında yaşayan eski Soğdlular arasında, antropolojik bakımdan büyük yakınlık bulunmuştur (Avcıoğlu, 2004a, 300).

Yaşanan bu geniş coğrafyanın, Türklerde ülke kavramının oluşmasında büyük etkileri olmuştur. Türklere göre devleti oluşturan; toprak ile insan unsurudur. Bu nedenle Türk dünya devleti ideali, Orhun yazıtlarının hemen girişinde anlatılmıştır. Yeryüzü, yani yağız yer Türk devletinin dayandığı, bir toprak olarak kabul edilmiştir; "Yukarıda gök, aşağıda da yer yaratıldığında; ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine ise, Türk kağanları, Bumın ve İstemi kağanlar, kağan olarak oturmuşlardı" (Ergin, 2003, 14). İnsanoğlu sadece Türkler değil tüm dünyadaki insanlardır. Yerden amaçlanan tüm dünyadır.

Türklere göre, devletin ve vatanın toprağını meydana getiren yer ve sular, kutsal olarak düşünülmüştür. Bunun için Türkler toprağı yer ve su, Kök-Türkler ise, kısaca Yer sub gibi birleşik bir deyimle anlatmışlardır. Her insan topluluğu, kendisine hayat veren toprak ile sulara saygı duymuşlardır. Ancak bunun, bir devlet düşüncesi haline getirilmesi ve halkın doğrudan katılması Türklerde görülmüştür. Yer ve suların kutsal bir kişiliği ve gücü olduğu düşünülmüştür. Yer ve Sular; Türk ulusunu, devletini ve vatanını koruduğu, kötü yöneticileri cezalandırdığı varsayılmıştır.

Bilge kağan yazıtının doğu cephesinde "Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk ulusu yok olmasın diye, ulus olsun diye babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak" diye

yazılmıştır (Ergin, 2003, 24) . “Tanrı buyurduğu için otuz üç yaşımda .... idi. Seçkin, muhterem, güç beslemiş olan, kahraman kağanına ihanet etti. Üstte Tanrı, mukaddes yer, su, amcam kağanın devleti kabul etmedi olacak” (Ergin, 2003, 30).

Toprak ve su kabul ettiği hükümdarı onaylamış, kabul etmediğini onaylamamıştır. Kırgızlar uzun bir süre Kök-Türklere bağlı olarak kalmıştır. Yazıtlardan anlaşıldığına göre Kırgız kağanı, da Kök-Türklere isyan etmiş veya Kırgızlar kağansız kalmışlardır. Bunun için de, “yer sular” sahipsiz olarak düşmüşlerdir. Kök-Türkler, Kırgızları düzene koyup, yeniden kurup, yer ve suları sahipsiz, başsız kalmasın diye, başlarına bir de kağan atamışlardır (Ögel, 1982, 25). Kutsal kabul edilen toprakların, bağlı boyun toprağı da olsa, kağansız kalması kabul edilmemiştir. Düzeni olmayan toprağa, düzen getirilmesini görev olarak kabul etmişlerdir.

Kuzeyde yaşayan Türk boyları toprağa, ana toprak demişlerdir. Ana toprak yalnız toprağın değil, yeryüzünün kişileştirilerek verilen genel bir adı olmuştur. Günümüzde de kullanılan bir deyimdir. Kök-Türk yazıları ile yazılmış bir mezar taşında ise, “öz yerim, kutsal yerim” diye kendi yurdundan sadakatle söz etmiştir. Aynı mezar taşlarından, başka birinde de “hem yerimden, hem sularımdan ayrıldım” diye yazılmıştır. “Gökte güneşe, yerdeki ilime doymadım” sözleri de, Kök-Türkçe yazılı aynı mezar taşlarında görülmektedir.

Türkler için önemli bir diğer yer ise yaşam alanı olan otlak yeridir. Otlak, hayvancılıkla uğraşan Türklerin hayatıdır. Bunun için otlaksız kalan aileler, yeni otlaklar aramışlardır. Yeni yerlerine, suyun bulunduğu bölgelere göçmüşlerdir (Ögel, 1982, 29).

Dinsel kimliği olan, kutsal bölgelerin de Türkler için anlamı büyük olmuştur. Bunların başında Ötüken Yış, yani Ötüken ormanı gelir. Ötüken her durumda anavatan sayılmıştır. Bir başkent niteliğindedir. Hükümdarın ve devletin üst düzey kadrosunun yaşam alanı olmuştur. Ötükenin elde tutulması ve yaşanması devletin devamlılığı için vazgeçilmez şart olmuştur. Doğuda, Kadırgan Yış; batıda da Altın Yış, yani güneybatı Altay dağları, eski Türk yazıtlarında önemli yer tutmuştur. Kuzeybatıda, Yenisey, Tonyukuk Yazıtında yalnızca Köğmen Yış, Yani Köğmen ormanı diye geçen büyük bir dağ zinciri bulunmaktadır. Kök-Türk yazıtları, Kögmen yer sub diyerek, onun kutlu yer ve suları anlatılır. Uygurlar ise ona, yalnızca Köğmen tag, yani dağ demişlerdir (Aydın, 2006, 96–87). Ülke olarak kabul edilen coğrafi bölgede, birçok kutsal bölgeler bulunmaktadır. Bölgelerin kutsal olarak düşünülmesi, ülke düşüncesinin somut hale

gelmesinden ileri gelmiştir. Türkler evin ve yurdun uğuruna, kutluluğuna inanmışlardır. Yaşanan bölgeye ve eve saygı duyulmuştur. Kutsal olduğu düşünülmüştür.

Türk kağanları; kendilerine güç ve yarlık, yani izin veren, gökle yeri yan yana anmışlardır. Bilge Kağan başarısını burada, gökle yere bağlıyor ve yönlerle, dünyanın veya kendi devletinin çevresini çizmiştir. İleride gün doğusuna, sağda öğle yerine, arkada gün batısına doğru ve solda gece ortasına, yani uzak kuzeye kadar gittiğinden söz etmiştir (Ergin, 2003, 12). Burada yerin göğün izniyle, dünya devleti kurma düşüncesi görülmektedir. Bir başka yerde, Yukarıda Türk Tanrısı, aşağıda mukaddes Türk yeri ve suyu, şöyle demiştir: "Türk Ulusu (Türk budun) yok olmasın diye, Ulus olsun diye, İl-Teriş Kağanı, kağan olarak tahta çıkarmışlar".

Ancak burada, kağanın tahta çıkmasında yer bir rol oynamamıştır. Kağan, göğün yardımıyla tahta çıkmıştır. "Yukarıdaki gök basmasa, aşağıdaki yer delinmese, ey Türk ulusu (Türk budun), senin devletin ile töreni, kim yok edebilir". Bu söz tekerleme gibidir. Yer, Bilge Kağan zamanında dini inanç, dünya görüşü ve devleti tamamlayan bir unsur olarak önemlidir. Yerin kişiliği, çok eskiden devam eden düşünce görünümündedir. Bu anlayış, dil ve anlatış bakımından biraz daha eski veya basit olan, Tonyukuk Yazıtı'nda, daha çok görülmektedir. "Dokuz Oğuz ulusu kendi ulusum idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu" (Ergin, 2003, 20).

Türklerde ülke için yazıtlarda geçen Türk ili "Doğuda gün (güneş) doğuşundan, güneyde gün (güneş) orta-yanına, batıda gün (güneş) batışından, kuzeyde gece ortayanına dek" deyişiyle Türkler dört ana yönü (doğu, güney, batı, kuzey) belirlemişlerdir. Bunu yaparken yüzlerini güneşin doğduğu, doğuya döndürdüklerinden, güneyi sağlarına, batıyı arkalarına, kuzeyi sollarına almışlardır.

Dört ana noktanın üçü kün (gün-gündüz-güneş), biri tün (gece) olarak nitelenmiştir. Her birinin belirlenişi şöyledir: doğu güneşin (günün) doğusuyla, güney güneşin (günün) orta-yanıyla (tepede olduğu zaman, öğle), batı güneşin (günü) batışıyla ve kuzey tünün (gecenin) orta-yanıyla (gece yanıyla) belirlenir. Türkler günü geceye; doğu, güney ve batıyı da kuzeye tercih etmişlerdir. Bu düşünce bir merkeze göre algılanmıştır. Bu merkez ise, Türk toplumu için, Ötüken Yış'tan başka bir yer değildir. Sekiz ymgag (yön) ancak Ötüken'e göre belirlenir. Bu, demektir ki Türk ülkesinin yaygınlığı ancak bu merkeze göre hesap edilmiştir (Divitçioğlu, 2005, 101–102).

Türk il-yaygın karesinin köşegenlerinin kesiştiği yerde bulunan ötüken ormanlı dağı beşinci ana noktayı oluşturur. Bu nokta, Türk budun yok olması diye gökyüzüne yükseldiği, devlet kurma görevinin alındığı yerdir. Bu bakımdan kutsallığın simgesidir.

Ötüken aracılığıyla bağlantı kurulan yeryüzünün kare olarak tasarlanmasında Çin düşüncesine benzerlik bulunur. Buna karşı Türklerin yeryüzünü sekiz yöne ayırdığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Çünkü dört yöne ek olarak dört de bucak bulunmaktadır. Gök de kubbe biçimindedir. Ülke çadır şeklini almıştır. Bu durumda sadece bir bölge anlaşılamaz, dünyayı temel bir ülke biçimine sokmuştur (Esin, 2006, 38).

Benzer düşünce biçimi Moğollarda da görülmüştür. Hem dünya hem de ülke çadır şeklinde düşünülmekte, hatta ülke işgal edilmek istenmesinde, işgalin gizli yapılması için İle (Ülkeye) bacadan (Tügünükten) girilmesi düşüncesi vardır. Ülke kelimesi de Moğolcadır (Koca, 2002, 844).

Türk ve Moğol yurtları arasında temel fark yoktur. Türk yurdu kubbe biçimliyken, Moğol yurdu konik damdır. Her ikisinde de aynı tügünükle, biraz farklı olmakla beraber, aynı çadır direği vardır. Bundan dolayı, tügünükten sızan ışınla bir ulus yaratılacağına ya da çadır direğinin parçalanmasıyla bir ulusun çökertileceğine değin inançların, zaten aynı kültürün ürünü olan Türk ve Moğol toplumlarında, yurt (çadır) bir ülke olarak değerlendirilmiştir. Ülke çadır direğine bağlanmış tügünükten göğe yükselen bir kubbe biçiminde gören Türk, ülkenin de ilin göbeğinden başlayıp Ötüken Dağının doruğundan göklere doğru yükselen bir kubbe altında düşünülmüştür. İki boyutlu yeri, tanrı ile birleştirip üç boyutlu yapar. Yersel ve göksel birbirine birleştirip ülke olmuştur (Divitçioğlu, 2005, 105).

Oğuz Kağan Destanında adı geçen iki tane kırk kulaç boyundaki sütun Üç Oklar ile Boz Okların iki ayrı ana direği olarak kabul edilebilir. Köğmen dağları Kırgızların ana direğidir. Tüm Türk ve Uygur yazıtlarında Köğmen'ler Kırgızlarla birlikte anılmıştır.

Ülkenin yönlere ayrılması dışında renk ayrımları da bulunmaktadır. Orhun yazıtlarında Kül Tegin çarpışmalarda dört farklı renk ata binmiştir. Bunlar boz, toruğ, ak ve yağız atlardır. Yalnız aralarından bir tanesi “başgu” boz attır. Kül Tegin'in birçok boyla yaptığı savaşlar sırasında, ak atlara binip birer kez Kırgızlar, Karluklar, Azlar ve Izgillerle, ikişer kez Türgeşlerle, üç kez de Dokuz Oğuzlarla (Uygurlar dâhil) çarpıştığıdır. Bu boylardan Kırgız, Karluk, Az, Izgil ve Türgeşler Türk ilinin kuzey batısında yerleşmiştir. Dokuz Oğuz boylarından bir bölümü de bu bölgede oturmuştur. Kül Tegin'in yağız atlara binerek, bir seferinde Edizler ile iki kezde Dokuz Oğuzlarla savaşmıştır. Uygurlarla birlikte, Dokuz Oğuz boyları genellikle Türk ilinin kuzeyinde yaşamışlardır (Eberhard, 1996, 120). Çin'de de doğu maviyle, güney doru ile batı akla

kuzeyde kara ile simgelenmiştir. Hunlarda ise doğu kır, güney al, batı ak ve kuzeyde kara ile gösterilmiştir (Ögel, 1982, 412).

Atlarla birlikte Türk ülkesi renklenmiş oluyor. Bundan böyle, atlar ve insanlar gittikleri, savaştıkları yer ve yönlere göre renk kullanmışlardır. Renkler belki düşünsel boyutta olabilir. Fakat yönlerin atlar ile birlikte anılması, ülke savunması için özel renkteki atların kullanılması, hem ülke topraklarının hem de atların kutsal kabul edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, hükümdar çadırlarının doğuya doğru açılması, dini törenlerin doğuya yapılması renk olarak "gök" ün seçilmesi bu nedenledir (Divitçioğlu, 2005, 111).

Türk toplumunda ülke kavramından ayrılmayan, daima onunla birlikte giden bir kavram da töredir. Ülkenin kutsallığıyla birlikte töresiz olmanın ülkesiz kalmaktan daha tehlikeli olduğu düşüncesi vardır. "İl bırakılır, töre bırakılmaz" sözü bunu daha iyi anlatmaktadır. Devletin kurulmasından sonra ülkenin düzeni ve devamlılığı için yapılacak ilk iş törenin kurulmasıdır.

3.4. Türk Dili

Türk dilinin oluşumu ve kökeni konusunda yoğun görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Türk dilinin geçmişini Orhun abideleri ile sınırlamak hem bilime, hem de mantığa uygun düşmemektedir. Benzersiz bir dilin bir anda ortaya çıkması ve edebi bir metin oluşturması olanaksız görünmektedir. Türk diline ait belgelerin yakın dönemde bulunması, birçok belgenin bulunacağının habercisidir. Ayrıca bulunan belgelerin Türk olmaması belgelerin yanlış yorumlanmış olabileceğini de göstermektedir.

3.4.1. Türk Dilinin Sınıflandırılması

Türk Dillerini yakınlık derecelerine göre beş kuşak içerisinde toparlayabiliriz. Birinci kuşak, Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla birlikte çağdaş Türkçedir. "Yeni Türkçe" denilen bir yazı lehçesi ve yazı diliyle temsil edilir. Türkiye dışında kalmış küçük topluluklar da bu dili konuşurlar; Batı Trakya, Sırp Makedonyası, Bulgaristan, Romanya Türkleri, Rodos, Kıbrıs, Suriye ve Kerkük Türkleri bu gurubun içindedir. En büyük Türk dili bu dildir.

İkinci kuşak, bizim dilimize en yakın Türk lehçeleri kuşağıdır. Bunlar beş lehçe sayılır; Azeri, Türkmen, Gagavuz ve Kırım Sahil lehçeleridir. Bu lehçelerin hepsine birden Batı Türkçesi denir. Birbirlerine yakın lehçelerdir. Birini konuşan diğerini anlar.

Üçüncü kuşak, Esas Türkçe kuşağıdır. Batı Türkçesi ile birlikte Doğu Türkçesini de çevresine alır. Doğu Türkçesi diye bugün Batı ve Doğu Türkistan'da konuşulan lehçeler grubunu adlandırır. Özbek, Tarançi, Yeni Uygur, Sarı Uygur lehçeleri. Batı ve Doğu Türkçeleri farklılaşmış dillerdir.

Dördüncü kuşak, Esas Türkçenin yakın akrabaları kuşağıdır. Asya'da Altay Lehçeleri, Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça, Avrupa'da Başkırtça, Kazan Tatarcası, Kırım Tatarcası, Nogayca bu gurubun içindedir.

Beşinci kuşak, Esas Türkçenin uzak akrabaları kuşağıdır. Bu da tüm Türk ve Tatar Dilleriyle birlikte iki küçük dili daha çevresine alır. Doğu Sibirya'da Yakutça ve yukarı Volga boyunda Çuvaşça bu kuşakta yer almaktadır (Bancuoğlu, 1962, 77).

3.4.2. Türk Dilinin Gelişim Evreleri

Genel hatlarıyla Türk dilinin tarihi dönemlerini şu şekilde sıralanır. Altay Dil Birliği Dönemi, İlk Türkçe Dönemi-Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi, Ana Türkçe Dönemi (Ön-Türkçe), Eski Türkçe Dönemi (6.-10.yy), Orta Türkçe Dönemi (11.-16. yy), Yeni Türkçe (Yeni Yazı Dilleri) Dönemi (16.yy ve sonrası), Modern Türkçe dönemi (20. yy ve sonrası)'dır (Özyetgin, 2006, 3).

Dünyada konuşulan diller, bugün belirli dil aileleri içinde değerlendirilmektedir. Eklemeli bir dil özelliğine sahip olan Türkçe, Altay dil ailesi içinde değerlendirilir. Dil ailesi deyimi, özel bir dil için kullanılır. Bir dil ailesi, bir ana dilden gelişme yoluyla ayrılmış bulunan dillerin oluşturduğu topluluktur. Bu gruba giren dillerin ortak bir kökten gelmesi gerekir. Yani bir dil ailesinden söz edilirken genetik akrabalık söz konusu olmalıdır. Böyle bir dil ailesinde, alt kollar geriye gittikçe ortak bir dilde birleşirler. Bu çerçevede Altay dil ailesine baktığımızda, dar anlamıyla Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, geniş anlamıyla Kore ve Japon dilleri Altay dil ailesi olarak adlandırılır (Özönder, 2002, 483).

Türkçe ile birlikte Moğol, Mançu, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir kökten, Ana Altay dilinden geldiği teorisini kabul edildiği takdirde, Türkçe için en eski dönem Altay dil birliği dönemi (Altay dönemi) kabul edilmektedir. Yani Altay dönemi, Türkçe-Moğolca, Mançu, Tunguz ve Kore dillerinin ana bir dil oluşturduğu kuramsal bir dönemdir. Bu dönemin başlangıç ve bitiş tarihleri bilinmemektedir. Bu dönemle ilgili bilgiler de bugün karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının kuramsal şekillere dayalı bilgi ve varsayımlardan oluşmaktadır (Başkan, 1988, 115). Türk dilleri ve dolayısıyla

bugünkü Türkçe, çok uzaktan da olsa, Moğolca, Japonca, Macarca, Fince gibi diller ile de bağlantılıdır.

Dillerin tarihsel gelişim süreçlerini ayıran kesin çizgiler yoktur. Dillerin gelişim süreçlerinin, dilbilimsel ölçütlerle belirlenmesi gerekir. Ancak çoğu zaman yazı dili olmayan tarihi dillerle, lehçe ve ağızlarla ilgili yeterli filolojik malzemenin bulunamayışı, dilsel süreçlerin tarihsel, siyasi, sosyal ve politik olgular aracılığıyla belirlenmesini zorunlu kılmaktadır. Türk dili tarihinin ana kesitlerini oluşturan Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızlarındaki sayısız dallanmalarına karşılık sınırlı sayıdadır. Türkçenin tarihsel dönemlerinin belirlenmesinde, tarihi dönemler arasındaki geçiş ve dallanma süreçlerinin, ilişkilerinin belirlenmesinde bu sınırlı dil malzemesi çoğu zaman yetersiz kalmış, bunun yanında başka tarihsel, siyasi ve sosyal olgular, tarihsel dil süreçlerinin belirlenmesinde ölçüt olarak kullanılmıştır (Korkmaz, 1994, 355).

Kuramsal Altay dilinden ilk olarak Japoncanın, ardından Korecenin ayrıldığı düşünülmektedir. Japonca ve Korecenin ayrılmasından sonra Türk-Moğol dil birliği denen ikinci bir evre söz konusudur. Diğer taraftan aynı şekilde Türkçenin Altay dil birliğinden ayrıldığı devir, Türkçenin tarihi devirleri içinde ilk Türkçe dönemi olarak adlandırılır. Yine kuramsal şekillere dayalı bu döneme ait bilgi sınırlıdır. İlk Türkçe döneminin başlangıcı kesin olarak bilinmemekle birlikte; Milattan önce birkaç bin yıllık dönemi kapsadığı tahmin edilmekte ve Milat sıralarında sona ermektedir. İlk Türkçe dönemi Türkçenin, Ana Altaycadan ayrıldıktan sonraki ilk dönemi kabul edilebilir. Bu döneme, Çuvaş-Türk dil birliği dönemi adı da verilmektedir (Stachowskı, 1998, 159–154).

Milat sıralarında başladığı kabul edilen Ana Türkçe dönemi ise, Hun çağı ile ilişkilendirilmektedir. Hunlar zamanında Türk dili yazıya geçirilmediği için hakkında, doğrudan bilgi yoktur. Ancak Çin kaynaklarından kaydedilmiş olan biçimler vardır ki, bunlar da güvenilir olmaktan uzaktır. Kun biçiminde olan kavim adı bile, Çin kaynaklarında Hiung-nu olarak geçmektedir. Bu bakımdan, Türk dilinin bu dönemi yazısız kabul edilmektedir. Ön-Türkçe veya diğer bir deyişle Ana Türkçe, bugün için kesin olarak bilinmeyen, ancak tahmini tarihlendirmesi Hun çağı olarak yapılan bir dönemde, iki ana kola ayrılmıştır.

İki koldan biri olan Ön-Ogur kolunun bugünkü modern alandaki tek temsilcisi Çuvaş lehçesi; tarihsel temsilcisi ise Eski Bulgar Türkçesidir. Bulgar Türkçesi, 5. ve 6. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Bulgar Türklerinin dilidir. Bugün Bulgar Türkçesiyle ilgili, çok sınırlı bir dil malzemesi vardır. Bu tarihi dil

bilgileri, bugün eski Bulgarca ile Çuvaşça arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından önemlidir.

Çuvaşça dışında kalan tüm tarihi ve modern Türk yazı dilleri Ön-Oğuz kolunu temsil etmektedir. Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarının olduğu Eski Türkçe (Kök-Türk-Uygur), Orta Türkçe (Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi) tarihi yazı dilleri dönemi ile Çuvaşça dışındaki bugünkü yazı dilleri ve ağızları bu kola aittir (Özyetgin, 2006, 4).

Ön-Oğuz da iki kola ayrılır; doğuda yaşayanlar Kök-Türkler, batıda yaşayanlar Türkmenler adlarıyla ayırt edilir. Bu iki ulus sonradan tarih boyunca Doğu Türkleri, Batı Türkleri diye adlandırılmıştır. Bu iki ulus az çok farklı lehçeler konuşmuşlardır. Bunlardan Doğu Lehçesi (Kök-Türk Lehçesi) erkenden bir yazı dili meydana getirmiştir. Tüm Eski Türkçe adıyla tanınan metinler bu lehçe üzerine yazılmıştır. Batı Lehçesi (Türkmen Lehçesi) bu yüzyıllarda yazı dili olmamış, ya da bu lehçeyle yazılar bulunamamıştır. Ancak 11 inci yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, bu iki lehçeyi asıl Türkçe ve Türkmence olarak ayırır ve adlandırır. O yüzyılda Türkmen boylarının en büyüğü olan Oğuzlar, Aral gölü çevresindeki eski yurtlarından kopmuşlar, İran'a, Irak'a, Suriye'ye ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Büyük Selçuk İmparatorluğu'nu kurmuşlardır.

Kaşgarlı, Oğuzların diliyle Doğu Türkçesi (Asıl Türkçe) arasındaki farkları belirtmiştir. Fakat bu yüzyıldan Oğuzca metinler bulunmamaktadır. Bu lehçe Batı Türkçesidir ki, sonraları Anadolu'da ve Azerbaycan'da yazı dilleri meydana getirmiştir (Bancuoğlu, 1962, 80) .

Türk dilinin kuramsal olarak Ön-Türkçe, diğer bir deyişle, Ana Türkçe döneminden sonra gelen ve Türkçenin yazılı metinlerle bilinen en eski dönemi, Eski Türkçe olarak adlandırılmaktadır. Kök-Türkler döneminde, Orhon-Yenisey yazıtları denilen ve özellikle taş üstüne yazılmış bulunan ilk kayıtlar ortaya çıkmaktadır. İlk kez Türk sözcüğü, kendi seslenişi ile yazılmıştır. Oysa Çin kaynaklarındaki Hun/Hiung-nu çarpıtmasında olduğu gibi, bu sefer de Tu-kyu biçimindedir. Bu da gösteriyor ki, bir dili incelerken, başka dillerin kayıtlarından çok, kendi kayıtlarına dayanmak daha sağlıklıdır. Bu döneme de, taş yazıtlar nedeniyle, “yazıtlı dönem” denmektedir. Eski Türkçe dönemi kendi içinde uzun bir dönemdir. Bu dönem Türk dilinin en eski yazılı belgelerinin bulunduğu dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde ayrıca Türkçe canlı bir yazı dili olarak kullanılmıştır (Ercilasun, 2005, 178). Bu döneme ait yazılı belgeler incelendiğinde, yazı dili tarihinin, edebi dil olarak çok eskilere kadar gittiği açıkça görülmektedir.

Kök-Türk döneminden kalma Bengü Taşları, Türk tarihinin olduğu kadar, Türk edebiyatının özellikle de Türk dilinin en zengin kaynaklarındandır. Kök-Türk yazıtlarında, Bilge Kağan "Dokuz Oğuz halkı öz halkım idi" denmiştir. Bu "oğuz" adı, eski Batı Türkçesi kaynaklarında kurallı olarak "ogur" şeklinde kaydedilmiştir. Tarihte Asya, Avrupa, hatta Kuzey Afrika'da yazılı eserler vermiş, günümüzde ise Türk dünyasının büyük çoğunluğunu oluşturan Oğuzların ilk edebi yazı dilleri, XIII. yüzyıldan sonra Anadolu da ortaya çıkmıştır (Gülsevin, 1998, 12).

Kök-Türk harfli metinler tamamıyla bir rastlantı sonucu bulunmuştur. Yazıtlardan ilk söz eden Cuveyni'dir. Cuveyni Tarih-i Cihan güşa adlı eserinde, Uygur bölgesini gezerken rastladığı garip işaretlerle yazılmış taşlardan söz etmiştir (Aydın, 2005, 205–211). Daha sonra Poltova savaşında esir düşen İsveçli Subay Philipp Johann von Tabbert, Çar 1. Petro tarafından Sibirya'ya sürüldüğünde Sibirya'nın haritasını yapmıştır. Oraya gönderilen botanik bilim adamı Daniel Gottlieb, Messerschmidt'in kılavuzu olarak görevlendirilmiştir.

Messerschmidt ile Strahlenberg, 1722 yılında arazide atla gezerlerken iki üç metrelik bir Yenisey dikili taşını bulmuşlardır. Taştaki işaretler, İsveç harflerine benzemektedir. İsveç hecelerinin, harflerinin, işaretlerin adı "runa" olduğu için Kök-Türklerin kullandığı bu harflerin veya işaretlerin adı "runik harf, runik alfabe" olarak yerleşmiştir. Bu yazılı belgeler arasında, 8. yüzyıldan kalma ve "Orhun Anıtları" olarak edebiyata geçen üç anıt, Türk tarihi için olduğu kadar, tüm insanlık tarihi için de son derece büyük bir öneme sahiptir. Bu anıtlardan biri, başkent Ulaan- Baatar'ın 65 km kadar güney-doğusunda Nalayh'ta, Bain- Tsokto bölgesindeki Tonyukuk'a, diğer ikisi ise, başkentin 450 km kadar güney-batısında, bugün Harhorin denilen tarihi Karakurum kentinin yakınlarında Khöşö- Tsaydam bölgesindeki Bilge Kağan ve kardeşi Költegin'e aittir (Bilici, 1997, 2).

1722'de bunun Türkçe metinler olduğu da düşünülmemiştir. İngilizce dili profesörü olan ve Türkçeyi bilmeyen Vilhelm Thomsen, Köl Tegin yazıtının ve Bilge Kağan yazıtının Çince yüzündeki metinden hareket ederek bu taşların Türklere ait olduğunu tahmin etmiş ve 25 Kasım 1893'te Kök-Türk alfabesini çözmüştür. Bu keşfini de 15 Aralık 1893'te Danimarka İlimler Akademisinin özel bir oturumunda açıklamıştır (Sertkaya, 2001, 24).

Eski Türkçe döneminde siyasi coğrafyaya egemen unsur, 6. yüzyılın ortalarında, Batı Moğolistan'daki Altay dağları bölgesinde yaşayan ve aynı tarihte Çin'in kuzeyinde bugünkü Moğolistan'da, büyük bir devlet kuran Kök-Türklerdir. Bu dönemdeki söz

konusu Türkçe de, Kök-Türklerin dilidir. Ayrıca bu dil; 8. yüzyıl ortalarında Moğolistan'daki Kök-Türk egemenliğine son vererek orada bir devlet kuran Uygurlarla, Sincan'daki Tarım havzasında Hoço-Turfan Uygur devletini kuran yerleşik Maniheist ve Budist Uygurlarının da dili olmuştur.

II. Kök-Türk Devleti'nin yıkılmasından sonra Türk birliğinin başına Uygur devletleri geçmiştir. Bu Uygur Devleti'ni, Kök-Türk Devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurdukları için, bu devletin (Kök-Türk) yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürmüşlerdir. Eski Türkçenin son dönemlerinde Türkler, farklı dini bölgelere girmişlerdir. Özellikle Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık ile tanışan Uygur Türkleri, merkezi Hoço olan ve egemenliği 400 yıl kadar süren yerleşik hayat düzeninde, yeni bir devlet meydana getirdiler (Ercilasun, 2005, 154).

Özellikle Turfan Uygurları, 10. yüzyıldan sonra gelişen ve 11–12. yüzyılda olgunluğa erişen Türk uygarlığının kurucusu olmuşlardır. Uygur boylarının bir kısmı Çin'in Kansu bölgesine yerleşmiş ve burada kısa ömürlü devletler kurmuşlardır. Farklı dinler ile yeni bir kültür bölgesi içinde olan Uygurların kullandığı dil, yazı dili geleneği, Kök-Türk dönemi Türk yazı dilinden farklı değildir. Teknik olarak, Eski Türkçe dönemini kendi içinde Kök-Türkçe ve Uygurca olarak ikiye ayrılır. İki dönem arasındaki farklar fazla değildir. Eski Türk çağında 11. yüzyıla kadar tek Türk yazı dili geleneği egemen olmuştur. Aynı yazı dili bazı ses farklılıklarıyla ve değişen alfabelerle sürekliliğini korumuş ve canlı bir edebi dil olarak varlığını sürdürmüştür (Başkan, 1994, 118–124).

Uygurca yazma eserlerin çoğu, Soğd yazısının canlı biçiminden geliştirilmiş Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Bu alfabe Türklerin, Türk dilini yazmak için kullandığı ikinci alfabedir. Bunun yanında az da olsa bir kısım metinler, Mani alfabesi ile yazılmıştır. Yerleşik hayattaki Uygurlar Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık çevresinde çok zengin bir edebiyat yarattılar. Bu dinlere ait dini eserler Uygurcaya çevrilmiştir. Birçok din kitabı Soğdca, Çince Toharca, Sanskrit ve Tibetçeden Uygurcaya çevrilmiştir. Birçok konuda telif Uygurca eserler de yaratılmıştır. Ayrıca geç Uygur dönemine ait, Uygurların sosyal ve ekonomik düzenleri ile ilgili sivil belgeler de önemli belgelerdendir (Özyetgin, 2006, 6).

Türk dilinin Uygurca evresi, Türklerin yerleşik yaşama geçtikleri, değişik dini metinlerin Türkçeye aktarıldığı, çeşitli konularda çevirilerin yapıldığı bir dönemdir. Bir yazı dili olan Uygurcada, bir bölümü yabancı kavramlardan çevrilme birçok türetme kelime vardır. Tek bir sözcüğün türevlerinden oluşan geniş sözcük ailelerine rastlanır.

Konuları çok kısıtlı ve sözvarlığı 800 sözcük dolayında olan, taşa yazılma zorunluluğu yüzünden kısa anlatıma yönelen, Kök-Türk yazıtlarında da böyle sözcük ailelerinin bulunduğuna, dolayısıyla bu dilin gelişmiş bir yazı dili olduğuna dair ipuçları vardır. Kök-Türk evresinin Türkçenin yazı diline dönüşmesinin hemen sonrasına ait bir dönem olmadığını yerleşmiş, eskimiş bir yazı dili olduğunu göstermektedir (Aksa, 1983, 4).

Uygurlar döneminde daha yerleşik düzene geçilmiştir. El yazmaları biçiminde kayıtları bulunan bu dilde, özellikle Budistlik dinini benimseyen Uygurların, el yazması eserleri vardır. Bu nedenle bu döneme "yazmalı dönem" adı verilir (Başkan, 1988, 117).

Eski Türk yazı dili bu devirde üç ayrı bölgede ayrı dinlere mensup Türkler tarafından çeşitli yazılar kullanılarak meydana getirilmiştir. Kök-Türkçe, yedinci yüzyıl sonlarından, yani ikinci Kök-Türk Devleti'nin kuruluşundan bu yana mezar taşı yazıtlarına rastlanmaktadır. Kök-Türk yazısı sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda yaygındır. Yazıtlar başlıca Yukarı Yenisey, Orhon ve Talas bölgelerinde bulunmuştur. Kök-Türkçe oldukça gelişmiş bir yazı dili görünüşündedir.

Uygurca, Kök-Türk ve Maniheist yazılarını da kullanmıştır. Uygurlar dokuzuncu yüzyıldan bu yana Doğu Türkistan'da, Uygur yazısı dediğimiz bir yazıyla daha geniş bir yazı dili yaratmışlardır. Birçok yazılı eser, Türkçeye kazandırılmıştır. Bunların çoğunluğu, Budizme ait dini eserlerdir. Edebi, tıbbi eserler ve çeşitli konulara ait yazılı belgeler de bulunmuştur. Bu devirde, Çinceden ve Sanskritçeden Uygurcaya birçok çeviriler yapılmış olduğu görülmektedir. Budist olan Uygurların yazı dili on dördüncü yüzyıla kadar sürmüştür (Sertkaya, 2006, 3).

Temelini Kök-Türkçeden alan eski Türkçe, yazılı dönemde yoğun bir gelişme göstermiştir. Orhun yazıtlarından önceki dönem, yazılı belge bulunamadığı için karanlık görünmekle birlikte, tüm halka ait olan bir dilin, bir anda ortaya çıkamayacağı bir gerçektir. Bulunan belgelerin, yoğun bir kültürel etkileşim içinde olan Türklerin, dil yönünden de aynı gelişimi sürdürdüğü görülmektedir. Ön-Türkçe dönemi ile Eski Türkçe dönemi arasındaki geçiş dönemi, yeni bulunacak belgelerle açıklığa kavuşacaktır.

3.4.3. Eski Türkçe Yazı Çeşitleri

Eski Türk çağlarından bugüne kalan metinler; Türklerin kendi dillerinin yazımında birden çok alfabeyi kullandıklarını göstermektedir. Kök-Türk dönemine ait metinlerin hepsi Türk Runik yazısıyla yazılmıştır. Bir anlamda eski Türk çağında Runik yazısı Türklerin asıl kullandığı alfabe olmuştur. Yine Eski Türk çağında oluşan yeni din

çevreleri (Manihaizm, Budizm) yeni alfabeleri de peşinden getirmiştir. Runik yazıdan sonra, Eski Türkçe döneminde, Mani ve Uygur yazısı Türkçenin yazımında kullanılmıştır. Yine bu çağda Hıristiyan olan Türklerin, Uygur alfabesi yanında, Süryani alfabesini de kullandıkları metinlerden anlaşılmaktadır. Yine Soğd, Brahmi, Tibet ve Çin yazılarının, Türkçenin yazımı için az da olsa kullanıldığını belgeleyen metinler bulunmaktadır (Özönder, 2002, 485).

Türk dilinde beş çeşitten daha çok yazı yöntemi kullanılmıştır. Kök-Türkçe, Soğd yazısının iki değişik şekli, Uygur yazısının çeşitli değişik şekilleri, Maniheist ve Brahmi yazısı, hatta Türkçede Tibet yazısını ve Estranghelo'yu bile kullanmaya uğraşılmıştır (Gabain, 1959, 317). Türklerin kullandıkları en eski yazı türü, Cermen runiklere benzeyen, fakat onlarla akrabalığı olmayan runik yazısıdır. Her işaret bir ünlü önünde duran başka bir ünlüyle, yani çift ünsüzle kullanılmıştır. Bu yazı hiçbir zaman italik harfler geliştirememiştir. Her bir harf ayrı yazılmıştır. Bu da yazının az kullanıldığı bir devir için sık ratlanan bir özelliktir ve fonetik olarak Türkçeye mükemmel bir şekilde uyar. Macarların kertik yazısıyla akrabalığı vardır. Kök-Türk runikleri mezar taşı yazıtları, duvar yazılarından ve de kâğıt üzerine yazılan el yazılarından daha farklıdır. Burada çoğu zaman kamış kalem ile yazılmıştır. Bu esnada dikey çizgiler, yatay çizgilerden daha kalındır ve yuvarlak çizgiler sona nazaran ortada daha kalındır. Özel bir durum olarak runikler fırçayla da yazılmıştır. Bu yazı ile yazılmış el yazılarının bilindiği üzere, maniheistleri niteleyen yuvarlak kırmızı-siyah noktalama işaretleri vardır (Gabain, 1996, 10).

Türklerin kullandığı diğer bir yazı çeşiti Soğd yazısıdır. Yalnızca Soğdlarda yaygın olarak seçilen, yani Soğdca adı verilen yazı içerisinden çok küçük parçalar alınmıştır. Türkler daha açık, daha küçük ve de ayrıntısı az olan bir çeşitini kullanmışlardır. Görünen o ki, yalnızca büyük ve küçük kâğıt ebadında kitaplar kullanılmıştır. Uygur yazısı kamış kalem veya fırça ile yazılmıştır. Düzenli ve değerli kopyalar, kamış kalem ile bilinen tüm kitap biçimlerinde hazırlanmıştır.

Uygurlar döneminde ise yerleşik yaşama geçen Türklerin diğer topluluklarla Kök-Türklere oranla daha sıkı ilişki içinde olduklarını görülmektedir. Türkler, Kök-Türkler döneminde de o günkü anlamda uluslararası ilişkilerde bulunmuş olmalarına karşın bu ilişkiler Uygur dönemindeki kadar yoğun ve etkili olmamıştır. Bu kültürel yönelimin izleri dönemin yazılı ürünlerinde görülmüştür. Uygurların Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık gibi inanç sistemlerini kabul etmelerinin ardından yoğun çeviri çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmalar, Türkçeye, yeni nesne ve kavramları karşılayan Türkçe

sözcükleri kazandırmanın yanında pek çok yabancı sözcüklerin girmesine de neden olmuştur.

Eski Türkçenin Uygurca döneminde Sanskrit, Çince, Soğdca, Farsça, Grekçe, Toharca gibi dillerden pek çok sözcük Türkçeye girmiştir. Uygur yazısı, İslamiyet öncesi zamanın en yaygın yazısıdır. Uygur yazısı tarihi bir isim değil, Türklerin, Soğdların yazısından geliştirdikleri ve daha sonraları Uygurlar tarafından özellikle tercih edilen yazıdan farklı olarak modern bir tanımlamadır. Moğollar bazı geliştirmeler yaparak daha sonra Mançularda da kullanımda olan bu Uygur yazısını, Uygurlardan almışlardır. Uygurlarda baskı kullanılarak da yazı kullanılmıştır. Uygur baskıları ve tahta oymacılığı aynı şekilde aynı bölgede bulunan Çin blok baskıları gibidir (Çetin, 2006, 193).

Soğd yazısının aksine, eski Türkçede Estrangelo yazısıyla yazılmış birkaç tane küçük belge bulunmuştur. Bunların hepsi Turfan vahasında, Hıristiyanların yerleşme yeri olan Bulayık'dan alınmıştır. Bir parça, tıbbi bir metin içermektedir. Ünsüzleri işaretleme sistemleri, Soğd yazısına uymaktadır. Manihaist yazısı sadece kamış kalem ile yazılmış el yazılarında bulunmaktadır. Bunlar yatay satırlı dosyalanmış kitapların küçük boyutlarında, küçük kitaplarda, kitap rulolarında ve sadece Maniheistler tarafından kullanılmıştır. Brahmi Yazısında, kamış kalem ile yazılmış Budist içerik taşıyan eski Türkçe yazılı metinler bulunmaktadır. Brahmi yazısı, küçük kâğıtlar şeklinde, kitap ruloları ve ciltsiz kitaplarda kullanılmıştır. Henüz yayınlanmamış ve bir tek mısrası tam olarak okunmayan az sayıdaki parçalarda, eski Türkçe ile birlikte Hint dilinden türemiş olan Tibet yazısı vardır. Bunlar o kadar noksandır ki, içerikleri hakkında herhangi bir şey söylenemez (Gabain, 1996, 20–29).

Kök-Türkçe çivi yazısı, mezar yazıtlarında, günlük kullanım eşyasında, küçük duvar oymacıklarında, Manihaist el yazmalarında, bunlardan başka da Manihaist çevrelerden çıkmış olduğu anlaşılan büyük bir fal kitabında, askeri pasaportlarda, yönetmelik gibi işlerde ve birçok önemsiz yazışma örneklerinde de kullanılmıştır. Yenisey'deki, yani Güney Sibirya'daki, yazıtlardaki taşlarda kullanılmıştır. Bunlar daha eski olan ön Türkçe kültüründen kalmadır. Yontulmuş, kabaca heykellerle veya oyma işaretlerle süslenmiştir. Türkçe metinler ile bu şekiller ve işaretler arasında, bu taşlardaki yerlerine ve durumlarına göre tanımlanırsa, anlam ve öz bakımından hiçbir ilgi yoktur. Yalnız üzerleri düzeltilmiş ve cilalanmış taşlar kullanılmıştır. Satırlar özenli şekilde düz ve paralel değildir. Talas yazıt taşları cilalanmış değildir. Yazı satırları kimi defa taşın, dış çevresinin büküntülerine uymaktadır. Bunlar, her iki bölgede yeni bir

yazı dilinin başlangıcı olduğunun göstergesidir. İşte bu yüzden de yazı yönü ya sağa ya da soladır; işaretlerin şekilleri ise düzgün değildir.

Moğolistan'daki yazıtlar daha ilerlemiş bir etki yaparlar. Bunlardaki satırlar, düz ve paraleldir. Teker teker işaretler, taş uzunlamasına yerde durduğu halde, düzgün dururlar. Satırlar, sağdan veya soldan başlarlar ve daha öncekinin ya altında veya üstünde bulunurlar.

Çivi yazısı ile el yazmalarında, az olarak fırça kullanılmıştır. Çoğunda özenle kamış kalem ile yazılmıştır. Yazıtların aksine olarak, kalın düşey ve ince düz çizgiler arasında güçlü bir farklılık gösterirler. Bunlarda satırlar, sıralı olarak birbiri altında bulunurlar ve daima sağdan sola doğru yazılır. Süslü ayrım ve bölüm başlıkları, bir yaprağın asıl yeri hakkında bilgi verir. Yazı sistemi dikkat ve özenle uygulanmamış bir hece yazısıdır (Gabain, 1959, 317).

Gabain'e göre yazı işaretlerinin pek çoğu, İran yazısının yazıları ile benzerlikleri yüzünden, Kök-Türk alfabesinin güney batı Iran kültür bölgesinden, alınıp gelmiş olduğunu gösterir. Türkler bilinen tarihlerinin başlangıcından beri daima Mavera'n-nehir'deki İranlılar ile yakın yaşamışlardır. Türkçe'nin ses sistemine uyması da, tamamıyla kendine özgü ve ayrı bir yazı yaratmıştır ve son derece üstün bir başarı olarak görülmüştür. Bu yazı çeşidini ilk bulanlardaki fonetik yetenek ve resim gibi bir söyleyiş yeteneği ayrıca göze çarpmaktadır (Gabain, 1959, 318).

Uygur yazısı Türklerde çok büyük bir yayılış göstermiştir. Tüm dinlerin temsilcileri ve dini olmayan edebi eserlerin her çeşidinde de kullanılmıştır. Bu yazı, kamış kalem ile veya fırça ile yazılmıştır. Bu yazı ile baskılar da yapılmış ve taşlar da oyulmuştur. Bununla beraber bu yazı, 8 inci yüzyıl tarihini taşıyan, Türkçe Turfan metinlerinde görülmüştür. Bu yazıyı batıdaki komşularından ve kendileriyle beraber oturanlardan alıp kullanmış olan Türkler, Uygurlar olmayıp Basmil veya Türgişlerdir. Uygur yazısı, Moğol ve onunla birlikte ara sıra kullanılan Mançu alfabesinin örneği olmuştur. Tüm kitap şekillerinde bu yazı kullanılmıştır.

Budist metinlerinin yazı çeşidi, Maniheist yazılarından biraz daha sıkışıktır, fakat Uygur harfleriyle yazılmış Nasturi metinlerinde olduğu kadar sık değildir (Gabain, 1959, 318).

Eski Türkçe'ye ait el yazmalarından ve baskılarından oluşan en zengin koleksiyon, Berlin'deki Alman Bilimler Akademisinde korunmaktadır. Buraya, Prusya Bilimler Akademisi tarafından verilmiştir. Eskiden Mainz'da bulunan bu koleksiyonun küçük bir bölümü, bugün Marburg/Lahn'da bulunmaktadır. Bu eserler ve baskılar, A.

Grünwedel ve A.v Le Coq yönetiminde, Doğu Türkistan'daki Turfan vahasında gerçekleştirilen dört büyük araştırma sonucu ve bir kısmı da satın alma yoluyla elde edilmiştir (Gabain, 1996, 7).

Orta Asya'daki kalıntılarda bulunan İslamiyet'in kabulünden önceki döneme ait yazıların çoğu kâğıt üzerine not alınmıştır. Kullanılan çeşitli kâğıtlar bugün yer yer sararmış ve hatta bunlardan bazıları koyu kahverengi bir renk almıştır. Yalnızca basımlarda kullanılan kâğıtlar oldukça beyaz kalabilmiştir. Bazı türler ise, üstü yüzeysel olarak tutkal veya tebeşirle parlatılmıştır. Diğer türler ise parlatılmamıştır. Bazen kötü ve pürüzlü kâğıtlar da kullanılmıştır.

751 yılında Talas'ta (Kırgızistan) yapılan bir savaşta müttefik Çinliler ve Uygurlar, Araplar ve Tibetliler tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Bu sırada bazı Çinli kâğıt uzmanları, Müslümanlar tarafından esir alınmışlar ve kâğıt işleme sanatı batı dünyasına geçmiştir. Eski Türk el yazması kâğıt türleri için, batı ve doğu örnek alınarak kendi atölyelerinde üretilmiş, batıdan ve doğudan ithal edilmiştir. Özellikle Manihaistler küçük boy olarak kullanılan ve üstü yüzeysel olarak parlatılan kâğıtlar kullanmışlardır. Mürekkep koyu-siyah kurumdan üretilerek kullanılmıştır. Bazı itinalı Budist metinlerinde bir bölümün ilk satırları ve özellikle derin saygı ile okunması gereken kelimeler için kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Manihaist metinler zaman zaman başlıktaki özel renkle süslenmiş veya gösterişli el yazıları ile yazılmıştır (Gabain, 1996, 8–9).

Uygurlar ile yazı kullanımı artmış ve en verimli çağını yaşamıştır. Uygurlar, geleneksel Türk yazısı ile yetinmeyip, temas kurduğu tüm kültürlerin yazılarını geliştirerek, farklı alfabeler geliştirmişler ve bunları değişik kullanım alanlarında yazıya geçirmişlerdir. Genel kullanımdaki Uygurcayı da zenginleştirerek, temas kurduğu diğer uluslara hediye etmişlerdir. Uygurcanın, özellikle edebi yazılarda kullanılması gelişmişliğinin bir göstergesidir.

3.4.4. Türkçe'nin Kökeni ve Diğer Dil Öbekleri ile İlişkileri

Türkler dünya üzerinde geniş sahalara yayılmışlar ve bunun sonucu olarak da kendisi ile köken bakımından yakınlığı olan veya olmayan pek çok dille temasa geçmişlerdir. Bu temas sonucunda Türkçe ile bu diller arasında karşılıklı etkilenmeler olmuştur. Türkçe, temasta olduğu bu dillere kelimeler vermiş ve başka dillerden de kelimeler almıştır. Türkler tarih sahnesine çıktıkları dönemlerde bugünkü Moğol,

Mançu ve Tunguzların atalarıyla, güneyde Çinlilerle, batıda Fin-Ugorlarla temas etmişlerdir.

Daha sonra batı ve güneybatıya yayılan Türkler, Hint, İran ve Bizans uygarlıkları ile tanışmışlar, İslamiyet ile karşılaşmalarından sonra da Arap ve İran çevresi ile sıkı ilişki içine girmişlerdir. Arapça ve Farsçadan birçok kelime Türk diline girmiştir. Ayrıca Çin, Sanskrit ve Slav dillerinden de Türkçeye birçok kelime girmiştir. Ancak tüm bu dillerle Türkçenin yapıca ilişkisi yoktur. Bunun yanında Fin-Ugor, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dilleri için aynı şey söylenemez. Bu dillerin bazılarıyla Türk dilleri arasında önemli benzerlikler vardır. Özellikle Türkçe ve Moğolca arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir. Bu diller arasındaki benzerlikleri farkeden Avrupalı dil bilimciler, söz konusu dilleri derinlemesine incelemişlerdir. Onların akrabalığı, ortak kökeni konusunda çeşitli teoriler ortaya atmışlar ve bu dilleri Ural-Altay ve Altay adları altında toplamışlardır (Ercilasun, 2005, 130).

Bağımsız bir dil olarak tarihsel kökeni çok eski çağlara kadar giden Türk dilinin başlangıcı ve başka dillerle olan akrabalığı, oldukça uzun sayılabilecek bir dönemden beri dil bilimcilerin dikkatini çekmektedir. Başlangıçta Türkçenin Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna ait olduğu düşüncesi etrafında şekillenen köken tartışmaları, bu alandaki araştırmaların derinleştirilmesinden hemen sonra terkedilmiş, Türk-Moğol-Tunguz karşılaştırmalı dil araştırmaları alanındaki bağımsız çalışmalar derinleştirilmiştir. Altay dil ailesinde yer alan bu dillerin temelde ortak bir dilden gelip gelmediği konusuna bugün için çözümlenmiş bir sorun olarak bakılmamakla birlikte, büyük ölçüde kabul gören bir yaklaşımdır. Bugün genel kabul gören görüşe göre esas olarak Türkçe; Moğolca ve Mançu-Tunguzca, bunun yanında son yıllarda dâhil edilen Kore ve Japon dilleri ile birlikte Altay dil ailesinin bir üyesidir (Özyetgin, 2006, 2).

Sümerce ile uğraşan bazı bilim adamları Türkçe, Macarca gibi Ural-Altay dilleriyle Sümerce arasında ilgi kurmuşlardır. Ancak, Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu halde, Sümercede ön ekler de bulunmaktadır. Buna rağmen Türkçe ile Sümerce arasında kurulan ilgiler son derece ciddidir ve konu üzerinde araştırmalar devam etmektedir. Son olarak yapılan araştırmalarda, Türkçe ile Sümerce arasında 168 kelimenin ortak olduğu belirlenmiştir. Bu da Türkçenin çok daha eski geçmişi olduğu kanısını güçlendirmektedir (Ercilasun, 2005, 34).

Doğu Türk Runik Yazısı hakkında Avrupalı bilim adamlarının üç yüzyıllık bilgisi olmasına ve Wilhelm Thomsen tarafından bu yazı çözümlenmiş olmasına rağmen, hala yazının kökeni üzerinde belirsizlikler bulunmaktadır. Şimdiye kadar ortaya atılan

teoriler iki grupta toplanabilir. Çoğu kişi yazının kökeninin yabancı, genellikle de Sami kökenli olduğunu düşünmektedir. Diğerleri de yazının yerli olduğunu, eski damgalardan ve eşya simgelerinden geldiğini ileri sürmektedir.

İrani ilk örneklerinin, Bizans Eftalit kaynaklı Yunan harflerinin birleştirilmesinden meydana geldiği ileri sürülmüştür. Tüm harfler Soğd kökenlidir ve yazıyı bulan, Soğd harflerini aldıktan sonra onları değiştirmiş, farklılıkları ekleyip çoğu harfi de model olarak kullanmıştır. Şimdiye kadar ortaya atılan hipotezlerde yanlışlık ve eksiklikler bulunmaktadır. Eksiklik, yazının benzersiz oluşu ve gelişimi üzerine doyurucu cevap bulunamayışındadır. Araştırmacılar her harfin yabancı kökenli olduğunu düşünmüşler ve harflerin bazılarının icat edilmiş olabileceğini kabul etmemişlerdir (Róna-Tas, 1987, 7).

Hiç kuşkusuz dil ile kültür arasında sıkı bir bağ vardır. Yeryüzündeki herhangi bir topluluğun kültürel değerleri ve bu değerlerin değişimi yazılı ürünlerden belirlenebilir. Kök-Türklerin mevsimlere bağlı olarak yer değiştirmeleri yanında, yerleşik yaşamın göstergesi olan kent kültürüne de sahip oldukları düşünülmektedir.

Eski Türkçe adı verilen Kök-Türk ve Uygur dönemi ürünlerindeki insan yapımı nesne adları içinde başka dillerden ödünç alınan kelimeler bulunmaktadır. Bilindiği gibi nesne adları, kolay ödünç alınan sözcüklerdendir. Bu özelliği dolayısıyla kültürel etkileşimin belirlemesinde yardımcı olur. Herhangi bir topluluğun birincil uğraş alanını nesne adları yardımıyla belirlemek kolaylaşır. İnsanoğlu günlük yaşamını kolaylaştırmak amacıyla, öncelikli olarak kendisinin gereksinim duyduğu nesneleri üretir ve adlandırır (Çetin, 2006, 194).

Her dil gibi Türkçe de kullanıcılarının kültürel etkileşimleri doğrultusunda diğer toplulukların dilleriyle sözcük alışverişinde bulunmuştur. Ticari ilişkiler, komşuluk ilişkileri, savaşlar, dindaşlık gibi yakınlaşmalar dilleri günümüzde olduğu gibi geçmişte de etkilemiştir. Bu ilişkiler sonucunda Türkçe, yalnızca insan yapımı nesne adları yönünden bile pek çok sözcük almıştır. Kök-Türkler döneminde Türklerin, Çinlilerle ticari ilişkiler içinde bulunduğu ve savaş gibi değişik türden yakınlaşmalar yaşandığı da bilinmektedir (Tekin, 2002, 69–73).

Uygurca dönemi yapıtlarındaki yabancı öğeler, Kök-Türkçeyle karşılaştırıldığında çok daha fazladır. Tüm bu nesne adlarında dikkat çeken bir özellik, sözcüklerin Türkçeye girerken uğradığı ses değişimleridir. Her dil gibi Türkçe de sözcük alımı sırasında ses yapısına uymayan sözcükleri kendi ses yapısına uydurur ya da yakınlaştırır. Eski Türkçedeki ödünç insan yapımı nesne adlarına sayısal açıdan göz

atıldığında; kırk sözcükten on beşinin (% 37,5) Sanskrit, on birinin (% 27,5) Çince, beşinin (% 12,5) Soğdca, ikisinin (% 5) Farsça, birinin de (% 2,5) Grekçe kökenli olduğu görülecektir. Altı sözcüğün ise (% 15) kaynak dili kesin olarak bilinmemektedir. Kırk nesne adından yalnızca sekizi (% 20) günümüzde Türkçenin kullanıldığı değişik bölgelerde yaşamaktadır (Çetin, 2006, 205).

Bir dilin gramer yapısı ve ekleri de kelimeleri kadar önemlidir. Hatta bazı hallerde kelimelerden daha da ağırlıklı bir yer tutar. Çünkü Türkçede kökler sınırlıdır. Kelime hazinesinin büyük bir kısmını, köklerin köklerle birleşerek meydana getirdiği yeni kelimeler veya köklerin bir ve daha çok yapım eki ile birleşerek meydana getirdiği yeni kelimeler oluşturur. Ek grup ve sayılarındaki çeşitlilik, ek türetme hallerinde birkaç ekin yan yana sıralanabilmesi, ekleri dilde önemli unsur haline getirir (Korkmaz, 1989, 345).

Kelimeler arasında geçici veya sürekli bağlantılar kurarak dile canlılık veren unsurlar eklerdir. Dilin kelimelerindeki ve söz varlığındaki değişme ve gelişmelerle dili canlı halde tutan dinamizmin kaynağı da eklerdir. Dilin ana iskeletini ve şekil yapısını oluşturan ekler, ses ve yapı bakımından bölgelere, ağız ve lehçe özelliklerine, tarihe, sosyal ve kültürel şartlara bağlı olarak değişim geçirmişlerdir. Türk dilinin tarihi gelişiminde önemli evreler oluşturmuşlardır. Bu bakımdan, bir dilin gelişmişliğinin ve yaşının tayininde o dilin gramer yapısının, özellikle şekil bilgisini oluşturan eklerin de ağırlıklı bir yeri vardır (Togan, 198, 8–15).

Eski Türkçede beş ayrı lehçenin belirtilerinin bulunduğu gözlenmiştir. Kaşgarlı Mahmud ise, Divana Lu-gat-it-Türk'te o günkü ortak yazı dilinden ayrılan birçok ağız özelliklerine de yer vermiştir. Türk dilinin o devirdeki lehçe ve ağız yapılarındaki çeşitliliğini ortaya koyabilmektedir. Bu durum, Eski Türkçeden sonra olduğu gibi, eski Türkçeden önceki devirlerde de farklı lehçelere temel oluşturduğu birçok ağız ayrılıkları bulunmaktadır. Zamanla bunlardan bir kısmı körlenerek, bir kısmı da yoğunlaşarak Eski Türkçe denilen ortak bir yazı dilini oluşturabilmesi için uzun bir zamanın geçmiş olduğunun işaretidir (Bancuoğlu, 1962, 118–123).

Onuncu yüzyılda Müslüman olan Karahanlılar; Kaşgar, Balasagun ve Yedisu bölgelerini içine alan bir devlet kurdular. Sonra Fergane ve Nehir ötesi kentlerini de ele geçirerek Türkleştirdiler. Müslüman Türk edebiyatı meydana getirdiler. Kurban Çevirisi, Kutadgubilig, Aybetülhakaik bu dönemin eserlerindendir. Divanü Lügatü it-türk bu Türkçenin sözlüğüdür. İlk önceleri Uygur yazısıyla yazmışlar, sonraları Arap yazısını da kullanmaya başlamışlardır. Üç ayrı yazı diline ait gibi görünen bu eski dil kalıntıları incelendikçe görülmüştür ki, hepsi aynı lehçenin ürünleridir. Aralarında

ancak ağız farkları vardır. Yazı değişikliğine, bölge, din ve kültür ayrılıklarına rağmen bunlar birbirinin, yani aynı yazı dili geleneğinin devamıdır.

Ağız ve lehçeler halindeki konuşma dili özelliklerinden bir kısmının Eski Türkçede kesinleşerek, Türk yazı dilinin bugüne kadar gelebilmiş temel unsurlarını oluşturabilmesi, elbette Türkçenin çok uzun bir oluşma, değişme, gelişme ve durulma evrelerinden geçmiş olmasının sonucudur. Türkçenin ekler bakımından, Eski Türkçede ulaşmış olduğu çeşitlilik ve gelişmişlik evresi ile eski Türkçeden bugüne uzanan değişme ve gelişme evreleri göz önünde bulundurulunca, bu sürenin 2500–3000 yıl daha gerilerde olduğu düşünülmektedir (Korkmaz, 1989, 350–370).

Türk dilinin kökeni ve yaşı konusunda tam bir ortak düşünce oluşturulamamıştır. Yazılı eserlerin azlığı bunun en büyük etkeni görünümündedir. Türk dilinin gelişimi konusu, Türk dilinin kökeni konusundan daha aydınlatıcı bakış açıları vermektedir. Kelime alış verişi, kelimelerin türetebilirliği ve yeni kültürlere uyum sağlayabilmesi, gelişmişliğinin bir göstergesidir. Tüm bunların ışığında, kökenin daha eski zamanlarda aranması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

3.5. Türk Boyları

İslamiyet Öncesi Türkler, genelde bir boylar tarihi görünümündedir. Boyların birbirlerine üstünlük sağlaması veya ihtiyaç üzerine birleşmesi, devlet oluşumunun başlangıcı olmuştur.

3.5.1. Türk Boylarının Tarihi Gelişimi

Türkler, eskiden “Türkistan” olarak adlandırılan Orta Asya ve Kafkasya bölgelerinde boylar ve oymaklar biçiminde yerleşmişler ve çeşitli nedenlerle yer değişikliği ve göç olayları yaşamışlardır. Yine, çok sayıda Türk boyu farklı adlarla farklı tarih kesitlerinde önemli roller oynamışlardır. Örneğin, bu çerçevede Baykal Gölünden Kazakistan bozkırlarının batısına kadar geniş sahada yaşayan Ting-ling'ler bir Türk boyudur. Bunun yanında, Orta Asya'nın diğer alanlarında bulunan küçük boylar da dikkat çekmektedir. Wu-sun'lar, Tanrı Dağları dolaylarında yaşayan ve kaynaklarda sıkça geçen bir diğer boydur. M.S. III-IV. yüzyıllara kadar bu durum devam ederken, bir kısım Türk kitleleri İtil (Volga) Irmağını geçip Orta Avrupa'ya doğru ilerlemişlerdir. Hun devletleri de tarih sahnesinden çekilince, Orhun bölgesinde Juan-juan'ların, Batı Türkistan-Afganistan dolaylarında Akhunların, Çin'de Tabgaçların kurduğu devletler ortaya çıkmıştır. Aynı devirlerde kuzeyde, yani Kazakistan bozkırları ağırlıklı olmak

üzere, tüm Orta Asya'da Kao-ch'e boyları, Ting-ling'lerin yerini almıştır (Taşağıl, 2004a, 1).

Kao-ch'e boyları da yüzyıllarca varlıklarını devam ettirirler. Ancak, hiç bir zaman bir araya gelip güçlü bir devlet kuramazlar. VI. yüzyılda Kök-Türkler tarih sahnesine çıkarken, Orta Asya'da yaşayan boyların genel adı Töles olarak belirir. Yani Kao-ch'e'ların yerini Tölesler alır. Çok kalabalık oldukları kaynaklar tarafından açıkça bildirilen Tölesler, Kök-Türklerin bağımsızlık yolunda güçlerinin artmasında önemli bir basamak oluşturmuşlardır. Kök-Türk Devleti, tüm Orta Asya'yı kapladığında, hepsi onun birer parçası olur. 627 yılından sonra gelişen duruma bakıldığında, Töleslerin Kök-Türk hanedanının dayandığı ana unsur olduğu açıkça anlaşılır. Bu arada Töles grubuna girmeyen kuzeyde Kırgız, Kurıkan gibi başka boylar da vardır.

Kök-Türk devletlerinin doğuda ve batıda zayıflaması, Töles boylarının işine yarar. Ancak, artık Töles adıyla anılmamaktadırlar. Her biri kendi özel adıyla siyasi olaylarda yer almaktadır. Dolayısıyla 627 tarihi boylar açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Söz konusu yılda, Doğu Kök-Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine Tola-Kerulen bölgesinde yaşayan boylar isyan ederler. Liderlik o sırada Sir Tarduş boyundadır. Bununla birlikte diğer küçük boylar da artık kendi adlarıyla anılmaktadır. Sonuçta Töles adı çok küçük bir gruba ait olarak yaşamaya devam etmiş ve II. Kök-Türk Devleti döneminde olaylara karışmıştır (Gömeç, 1997, 9).

Kök-Türk yazıtlarına göre Ötüken'in doğusunda bulunanlar Dokuz Oğuz, batısında yaşayanlar ise Tarduşlardır. Zaten Sir Tarduşlar 603'lü yıllardan sonra mensup oldukları Töles boyları içinden kendini kanıtlamış, 627–647 yılları arasında kendi kağanlıklarını kurmuşlardır. Çin aldatmacaları, hanedan üyeleri arasındaki çekişmeler yüzünden 647'de yıkılıp azalmışlardır. 647'den sonra Çinliler, Orta Asya'da yaşayan boyların hepsi ile siyasi ilişki kurup, onlara Çin askeri ünvanları verirler ve yeni askeri valilikler oluştururlar. Böylece bölgenin kontrolü tamamen Çin'in eline geçer. Bazı isyanlara rağmen 679'a kadar bu durum, yani Çin egemenliği devam eder (Kafesoğlu, 2004, 65).

Söz konusu tarihte başlayan Kök-Türk bağımsızlık savaşları, 682'de hedefine ulaşınca, diğer Türk boylarının hepsi ona bağlanmak zorunda kalır. Bağlanmak istemeyenler ile mücadele edilir. Bu mücadeleler, isyanlar Orhun Yazıtlarına yansımıştır. Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Türgişler, Kırgızlar, Bayırkular ve diğerleri isyanlarda hep ön plandadır. II. Kök-Türk Devleti'ni yirmi dört yıl gibi uzun bir süre yöneten Kapgan, 716 yılında Bayırkuların kurduğu bir pusuya düşerek öldürülmüştür

(Taşağıl, 2004a, 4). Devlet geleneğinde, barışın sağlanması en büyük amaçlardan biridir. Düşman boyların bağlanması, güvenliğin sağlanması savaşların sürmesine neden olmuştur.

723 senesi civarında tüm boylar Bilge Kağan tarafından kontrol altına alınır ve ülke huzura kavuşur. 734'te onun ölümü üzerine yerine geçenlerin başarısız yönetimi devleti zayıflatınca, 742'den sonra Uygur, Karluk, Basmıl gibi boylar ön plana çıkarlar ve hep beraber Kök-Türk devletini yıkarlar. Dokuz Oğuzlar, Uygur Kağanlığınının ana topluluğunu meydana getirirken, Karluklar batıya doğru kayarlar. Işık Göl - Tanrı Dağları dolaylarına, hatta Talas'a kadar ilerlerlerler. Kırgızlar ise, 840 yılında Uygurları yıkınca önem kazanırlarsa da 50–60 yıl sonra kendi esas bölgeleri olan Yenisey'e dönmek zorunda kalırlar. Ötüken bölgesi artık Kıtayların (Kıtan/Liao) eline geçmiştir.

Batı Kök-Türk ülkesi de 630'lara doğru, Tung Yabgu'nun yönetimi sırasında yine boyların baş kaldırmalarına sahne olur. Adı geçen kağanın amcası tarafından öldürülmesinin ardından ülke tam karışıklığa sürüklenir. Başa geçen hiç bir kağan kontrolü sağlayamaz. Huzursuzlukların sona ermemesi üzerine, Batı Kök-Türk ülkesindeki boylar kendi aralarında örgütlenirler. Örgütlenme on boy halinde olur ve kaynaklarda bu örgütlenme On Ok olarak adlandırılır. Bir grup İli Irmağı civarında yerini alırken, diğer bir grup Çu Irmağının kenarını seçmiştir. Hanedan üyelerinin bir biri ardına başarısız olup, gidip Çin'e teslim olması üzerine, On Ok boylarından biri olan Türgişler güçlenir. Geniş bir alana egemen olurlar. İslam güçleriyle, Sır Derya boyunda şiddetli mücadelelere girerken, doğudaki II. Kök-Türk devletine karşı bağımsızlıkları için direnirlerse de başarılı olamazlar (Avcıoğlu, 1999a, 238).

766'lı yıllarda İli bölgesindeki yerlerini terk edip kuzey-batıya doğru yayılırlar. Sır Derya havzası onların yeni yurdudur. Türgiş adı birden kaybolur ve yerlerine aynı sahada birden Oğuzlar çıkar. Kışın Sır Derya civarında kışlayan Oğuzlar, yazın Kuzey Kazakistan bozkırlarına göç etmişlerdir. X. asra doğru Oğuz yurdu Hazar Denizine (Mangışlak), Cim-Emba nehirlerine ulaşmıştır. En doğu uçları ise, Sayram (İsficab)'dan başlamaktadır. Aslında Türgişlerden ve Karluklardan çok sayıda boy çıkmıştır. Türkçenin en eski sözlüğü Divan-u Lugat-it Türk'ten de boy isimleri ve yaşadıkları yerler öğrenilebilir. IX. asrın sonlarından sonra Peçenekler, arkasından Oğuzlardan bir grup (Uzlar) İtil Irmağını geçerler ve bunların tarihleri farklı şekilde gelişir (Taşağıl, 2004a, 5).

Boyların isimleri ve yerleri konusunda tamamıyla Çin kaynaklarına bağlı kalınmıştır. Büyük bir boy topluluğunun, bir anda yok olması ve yerini başka çok büyük

bir boyun ortaya çıkması mantıklı görünmemektedir. Çinliler, belli bölgede bulunan tüm boylara aynı isimleri vermiştir. Bu isimler siyasi isimler değil, takma isimlerdir. Belli dönemlerde boylar içinde diğer boyun egemen olması üzerine, topluluk o boyun ismini almaktadır. Boyun tanımlanması, kayıtları tutan yazıcının görüşüne göre veya Çin hükümdarı ile olan ilişkilerine göre belirlenmiştir.

3.5.2. İslamiyet Öncesi Önemli Türk Boyları

İslamiyet Öncesi Türk boyları çok geniş bir bölgeye yayılmış durumdadır. Farklı adlar ile yaşasa da, benzer yaşam şekli gösteren, aynı dili konuşan topluluklardır. Bu topluluklar hakkında doğrudan yazılı kaynak bulunmadığı için, Çin kaynakları esas alınmıştır.

a) Ting-Ling'ler

Asya Hun Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, Orta Asya'nın doğusunda ve batısında yaşayan boylar onlara bağlanmaya ya da karşılıklı mücadeleye başlamışlardır. Dolayısıyla bundan sonraki yüzyıllarda, boyların Hunlarla savaş ve barış ilişkileri söz konusudur ve bu nedenle kaynaklar çoğu zaman onlardan doğrudan değil dolaylı olarak bilgi vermektedir. Başka bir söylem ile Hunların tarihi diğer boylarla iç içe gelişmiştir (Taşağıl, 2004a, 7).

Kuruluş döneminde, kuzeyde yaşayan Ting-Lingler Hunlara bağlanırlar. V. yy. dan sonra kuzeyde yaşayan Türk boylarının adları artık, Töles boyları ile beraber geçer. Bu yüzyılın başında Tabgaç (Topa)'larla birleşerek, Juan-juan'lara hücum eden Kao-ch'e'lere Ting-ling adının verildiği görülür. Tabgaç zamanında kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin adları, Kao ch'e-Ting-ling şekliyle birleşik yazılmıştır. Bu da Ting-ling-Kao-ch'e-Töles devamlılığını ve bağlantısını göstermektedir. Hunlar zayıflayınca onlardan bir kısmı Çin'in kuzeydeki eyaletlere doğru gidip yerleşmiştir (Taşağıl, 2004a, 11).

Ting-lingler, Çinlilerle doğrudan ilişkileri başladıklarında kendi adları Ti-li olarak anılmaya başlar. Daha sonra bu ad Tie-le (Töles) haliyle yüzyıllarca Çin kaynaklarında kullanılır. Dolayısıyla Tölesler, Ting-linglerin devamıdır denilebilir. Bu durum, her şeyden önce Ting-linglerin kuzey grubu ile bağlantılıdır. Çinliler, güneyde kendi sınır boylarındaki Ting-ling'lerin daha sonraları Tie-le olduğunu belirtirler. Ayrıca Kao-ch'e adını kullanmaları ve bunu Ting-linglere genelleştirmeleri de söz konusudur. Zaten

coğrafi açıdan bakıldığında Ting-ling - Kao-ch'e - Töles (Tie-le) devamlılığı söz konusudur.

Genelde hayvancılıkla uğraştıkları belirlenen Ting-ling'lerin, deri ihracatı yaptıkları, Çin'e vergi olarak at ve sincap derisi getirdikleri belirtilmektedir. Çinlilerin kuzeyde yaşayan kavimler hakkında doğru bilgi vermedikleri, hatta oralarda yaşayanları abartarak tanımladıkları bilinmektedir. Bu yüzden onları dizlerine kadar kılla örtülü, vücutlarının ata benzediği için çok koştukları, saçlarının kıvırcık oldukları, at gibi tırnakları olduğu vurgulanmıştır (Taşağıl, 2004a, 12).

Ting-Ling adı Çine sincap getiren boyların tümüne verilmiş bir addır. Teyinli (sincaplı) boylar diye çevrilebilir (Avcıoğlu,1999b, 568). Bu boylar topluluğunun tamamının Türk olmadığı gibi, adı da Ting-Ling olmayabilir. Boyların tümüne, Çinlilerin kurduğu ilişkinin türüne göre isim verilmiştir.

b) Ogurlar

Çin kaynaklarının ışığında, Ting-ling'lerin batı grubundan çıktıkları anlaşılan Ogurlar, Doğu Avrupa'ya doğru göç etmeden önce üç ayrı topluluk halinde yaşamışlardır. Birinci kol Sır Derya - Çu ırmakları arasında, ikinci kol Emba Nehri havzası, yani kuzey Kazakistan bozkırlarında, üçüncü kol ise Yayık Irmağı civarında yaşamışlardır. Büyük ihtimalle birinci topluluk, On Ogurları, ikinci topluluk Otuz Ogurları, üçüncü topluluk ise Dokuz Ogurları meydana getirmiştir. Ogurlar daha sonra Sarogur (Sarı/Ak/Ogur), Bittigur (Beş Ogur), Ultingur-Altziagir (Altı Ogur), Rutrigur-kuturgur (Tukurgur-Dokuz Ogur), Ungur-Hunugur (On Ogur), Utigur/Uturgur (Otuz Ogur) gibi boy birlikleri halinde görülmektedir. Sabarlar tarafından 461–465 tarihlerinde Ural Dağlarının doğusundan batısına itilmişlerdir (Taşağıl, 2004a, 15).

Ogur Türkleri, meşhur oldukları avcılık ve kürkçülük yanında, yaşadıkları sahanının gereği tarımla da uğraşmışlardır. Karadeniz'in kuzeyine geldikten sonra devletleri parçalanıp yıkılan Avrupa Hunlarının yönetimindeki İrnek'e katılan Ogurlar daha sonra karışık anlamına gelen Bulgar adıyla anılmaya başladılar. Yani geldikleri sahada da üç ayrı topluluk halinde yaşamaya devam ettiler. Kafkasların kuzeyinde, Azak Denizinin doğusunda On-Ogurlar, Don-Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz Ogurlar, batıda Dinyeper'e doğru Dokuz Ogurlar, doğudaki iki grup Sabarların ve Kök-Türklerin himayesine girmiştir. Batıdaki Dokuz Ogur (Kara Bulgar) lar ise Bizans'la ilişki kurup, çeşiti mücadelelerde bulundular ise de kendi aralarındaki çatışmalardan

zayıflayıp, doğudan gelen Avarlar'a bağlandılar. Doğuda kalan Otuz Ogur ve On Ogur grupları ise Büyük Bulgarya adı verilen devleti kurdular (Taşağıl, 2004a, 16).

c) Wu-Sunlar

Wu-sun'lar, Hun Devleti döneminde Orta Asya'da varlığını sürdüren en önemli boylardan biridir. Wu-sun'ların tarihi de yüzyıllarca devam etmiş ve Hun siyasi tarihiyle iç içe gelişmiştir.

Doğuda Hunlar, kuzey batıda K'ang-chü krallığı, batıda Fergana (Ta-yüan) vardır. Güneyde ise surlarla çevrili kent devletleri ile komşudurlar. Her ne kadar Wu-sun'ların ilk yurtları olarak Çin'in kuzey batısındaki Kansu bölgesi gösterilse de, aslında daha sonraki gelişmelerden asıl yurtlarının İli Irmağı-Tanrı Dağları bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. Hun Devleti'nin kuruluşu sırasında Orta Asya'da Tung-hu'lar, Yüe-chih'lerle birlikte Wu-sun'lar da vardır ve bağımsız olarak yaşamışlardır. Diğer taraftan Wu-sun'lar, Ting-ling'ler gibi boy gruplarıyla savaşmadan Mo-tun'a bağlanmışlardır. Bu durum, boylar arasında etnik bakımdan yakınlık olduğunu göstermektedir (Taşağıl, 2004a, 17).

Wu-sun'ların esas işi hayvancılık ve avcılık olup tarımla uğraşmazlar, özellikle at yetiştiriciliğinin geliştiği Wu-sun'larda, insan başına dört-beş bin yılkı düşmüştür. Keçeden yapılmış evlerde otururlar, et ve süt ile beslenirler. Çin kaynaklarının bilgi vermediği ya da ulaşamadığı bölgede yaşayanlar hakkında farklı bilgiler vardır. Her ne kadar Çin kaynakları, Wu-sun'ların kültürü hakkında bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedi Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması sulu tarım yaptıklarını göstermektedir (Taşağıl, 2004a, 24).

ç) Kao-Ch'e Boyları

Kao-ch'lerin kökeni, Hunların ataları döneminde adları kaynaklarda geçen Kızıl Ti' (Ch'ih-ti)' lere dayandırılmaktadır. Bu yüzden onların ilk adlarının Ti-li olduğu da vurgulanmıştır. Ting-ling'lerin sonraki devirlerdeki nesilleri oldukları açıkça anlaşılan Kao-ch'lerin, dolayısıyla Hun öncesi dönemde Çin'in kuzeyinde yaşayan ve çoğunlukla Türk boylarının ataları olarak gösterilen Ti'lere dayanır. Bu her şeyden önce onların isimlerinin yaygınlığını göstermektedir. Hunlarla aynı dili kullanmışlardır.

Kao-ch'lerin kökenini Çin kaynakları, efsanevi devirlere kadar götürmektedir. Hunların ataları konusunda çok sık adları geçen Ti'lerin, Kızıl Ti gurubunun atalarıdır.

Daha sonraları Ti-li adıyla anılmışlar ve nihayet pek çok araştırma tarafından Ting-ling boylarının devamı kabul edilmişlerdir. Çinlilerle temasa geçmeden önce kuzeyde yaşarlarken adları Ch'ih-lo'dur (Kafesoğlu, 2004, 67).

Devlet kuracak kadar güçlenip bir araya gelememişlerdir. Çin kaynaklarına göre at ve sığır, düğün hediyesi olarak verilir. Düğünlerinde çiğ et yedirilir ve kısrak kımızı içirilir. Temiz değillerdir. Kadınlar koyun kemiklerini deriye sararlar ve bunu saçlarına dolandırarak baş süsü diye taşırlar. Ölüler silahları ile birlikte mezara konulur. Kültürleri Juan-juan'larınki gibidir.

Onların bir merkeze bağlı liderleri yoktur. Her kabilenin kendi yöneticisi, yani boy beyi vardır. Birbirleri ile dayanışma içinde yaşarlar. Akın zamanında, tehlike anında birbirleri için canlarını verirler. Çarpışmalar esnasında bir hatta durmazlar, üç kola ayrılıp düşmanlarını sıkıştırırlar. Aniden saldırıp aniden geri çekilirler. Belirli bir yerde savaşmazlar (Taşağıl, 2004a, 15).

d) Töles Boyları

Kök-Türk Devleti tarihinin, 627 yılına kadar olan kısmında Baykal Gölünün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada, hanedana bağlı diğer Türk boyları yaşamaktadır. Devlete bağlı önemli bir unsur olan bu boylar, genellikle Töles ismiyle adlandırılmaktadır. Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış şekilde yaşayan Tölesler, Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahiptirler. Töleslerin, IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan boyların, genel ismi olan Kao-ch'e'larla aynı olduklarına dair görüşler vardır (Taşağıl, 2004, 41).

630 yılında Doğu ve Batı Kök-Türklerinin Çin egemenliğine girmeleriyle beraber, bu boyların durumu değişir. Asya Hun Devleti (M.Ö. 220-M.S. 48) zamanında devlete bağlı, fakat batı bölgelerinde yaşayan boyların genel isminin, Ting-ling olduğu bilinmektedir. Hun Devleti'nin yıkılışından sonra büyük boy dalgalanmaları görülen Orta Asya'nın doğusunda, zamanla Moğol asıllı Juan-Juanlar yeni siyasi güç olarak ortaya çıkar. Orta Asya'nın kontrolünü tamamen ele geçirir. Bu esnada Çin'de ise, Han hanedanının yıkılmasından sonra birçok küçük devlet kurulur, arkasından Çin'e göç etmiş olan Hun toplulukları tarafından, Türk asıllı Tabgaç devleti kurulur. Bu hanedan V. asrın sonlarına doğru Budizm ve Çinlileşme sonucunda Türk karakterini yitirerek, Çince Wei adını alır (Ercilasun, 2005, 218).

Adı geçen Wei hanedanı, varlığını Kök-Türklerin sahneye çıktıkları 550'li yıllara kadar sürdürmüştür. Bu dönemde, yani Tabgaçların ve Juan-Juanların egemenliği

ellerinde bulundurdukları sırada, Orta Asya'daki dağınık boylar Kao-ch'e olarak adlandırılır. VI. yüzyılın ortalarında, Kök-Türklerin büyük bir hızla yükseldiği sırada Orta Asya'da onlara bağlı dağınık Türk boylarının genel adı, Töles olarak adlandırılır. Kök-Türklerin, Töles boylarını yenip, 50 bin ailesini kendilerine bağladıktan sonra özgürlüklerini elde etme yolunda büyük güven kazanırlar. 552 yılında Juan-Juanları ortadan kaldıran Kök-Türkler, bağımsızlıklarını ilan edip devletlerini kurarlar. Töles'lerin, Kök-Türklerin devletinin kurulmasıyla çok sıkı bir ilişkileri vardır (Taşağıl, 2004, 43).

Kök-Türk tarihi boyunca, Töles adıyla tanınan bu Türk boyları hakkında Orhun Abideleri ve Çin kaynaklarında yeterince bilgi vardır. Töles (Tie-lo) diye adlandırılan Türk boyları gurubu, Hunların neslinden gelir. Çin'in kuzeyinde büyük bir devlet kuran Hunlar, bünyelerinde Orta Asya'daki hemen tüm kavimleri toplamıştır. Bu daha sonra Çinlilerin hafızasında derin yer edinmelerine neden olmuş ve yüzyıllar sonra dahi kurulan devletleri ve boyları Hunlara bağlamışlardır. Tölesler, Kök-Türklere benzer şekilde yaşamışlardır (Gömeç, 1997, 9–15).

Belirli bir yerde kalmadan dağları, vadileri takip ederek göçer halde yaşamışlardır. Diğer taraftan bu serbest hayat şekilleri sonucunda ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklıdırlar. Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, yani Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da, Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini gösterir. Bu boylar tarımla ve bahçecilikle uğraşmaları sonucunda daha çok sığır yetiştirmişlerdir (Taşağıl, 2004, 45).

Kök-Türk Devleti hızla yükselip Orta Asya'yı tamamen egemenliği altına almasıyla, topluca doğu ve batı diye ayrılarak birbirlerine bağlandılar. Bu Töles toplulukların doğudan batıya, tüm Kök-Türk Devleti içinde yerlerini almış olduklarını göstermektedir. Bu, Kök-Türk devletinin kuruluşunda tamamen devletin içinde yer almalarına ve en önemli unsurlarından biri olmalarına bağldır.

Doğu ve Batı Kök-Türk Devletleri'nin, Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu, Çin ile ilişki kurarak bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En güçlüleri Sir Tarduşlar, Bayırkular ve Uygurlardır. Fakat onların güçlenip tekrar Çin'e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden Tang hanedanı imparatoru Tai-tsung tarafından önlenmiştir (Taşağıl, 2004, 47).

e) Apar (Avar) 'lar

Apar boyu, Orhun Yazıtlarında sadece bir yerde geçmektedir. 572 yılında Mukan Kağan öldüğünde cenazesine katılan kavimler arasındadır. Bunları Juan-juanlardan farklı bir kavim oldukları ve Avrupa'da yaklaşık üç yıl varlığını sürdüren Avar Devletini oluşturan boylar olduğu anlaşılmaktadır. Bu boy aslında War ve Gun adlı iki kabileden oluşur.

Uar-Hunları Çinliler, Hua (Uar) diye adlandırmışlardır. Kurdukları devlet Akhun, Eftalit (Heftalit) gibi isimler taşır. Cürcan'daki Çol (Çöl) boyu ve Batı Kök-Türkleri zamanındaki Askiller, Akhun Devleti boylarındandır. Bir başka Akhun grubu Kızıl Hun (Karmir Hyon, Kermichion, Hermichion) adıyla anılmıştır. Onların Zavul adlı bir boyu orta ve güney Afganistan'da ayrı bir yerde beylik kurmuştur. Bu boy ya da boylar grubu daha sonra, Kuzey Hindistan'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Hint kaynakları onları Huna diye tanımıştır (Ercilasun, 2005, 81).

Akhun Devleti, ağırlık merkezi Soğdiya, Baktriya ve Toharistan olmak üzere 558 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu yılda I. Kök-Türk Devleti'nin batı kanadının yöneticisi İstemi Yabgu ile Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın ortak hareketi sonucunda yıkılmıştır. Uar-Hun (War-Gun)'lardan bir kol ayrılıp, önce Kafkaslara sonra Karadenizin kuzeyinden Orta Avrupa'ya girmişler ve orada 805 yılına kadar varlığını sürdürecek olan bir devlet kurmuşlardır (Taşağıl, 2004a, 48).

f) Bayırkular

Bayırkular tarih sahnesinde ilk görüldüklerinde, Tola Irmağının kuzeyinde yaşamışlardır. Çince Pa-ye-ku ya da Pa-ye-k'u şeklinde adlandırılmışlardır. P'u-ku boyunun doğu sınırlarında bulunan Bayırkular, aynı zamanda Mo-ho'ların batı komşusudur. Doğu Kök-Türk Devleti'nin 625 yılından sonra zayıflamasıyla kontrolsuz kalan Bayırkular, P'u-ku, Tung-lo Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla birlikte 629 yılında Çin sarayına gelip bağlılıklarını bildirdiler (Kafesoğlu, 2004, 108).

Ancak, bundan sonra 647 yılına kadar, yaklaşık on sekiz yıl adları geçmez. Bu yılda, yani 647'de liderleri Ch'ü-li-shih İlteber tüm boy halkıyla birlikte Tang imparatoruna bağlanır. Bunun üzerine imparator onun boyunu You-ling askeri valiliğine getirir. Böylece İzgil, Buğu, Tongra gibi boylarla Çin egemenliğine girmişlerdir. Ancak, adı geçen boyların halkları 656 yılını takiben Çin yönetimine karşı isyan ederler. Bunun üzerine Çin'deki Tang imparatoru Chang Jen-t'ai adlı generali, onların yaşadıkları yere gönderir ve kanlı bir şekilde bu ayaklanmayı bastırır (Taşağıl, 2004a, 51).

682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde bağımsızlığını kazanan Kök-Türkler, devletlerini kurduklarında, Bayırku gibi çok sayıda boy da onlara bağlanır. 700'lü yılların başına gelindiğinde iktidarda bulunan Kapgan'ın sert ve acımasız yönetimi yüzünden, diğer Türk boyları sık sık ayaklanır. 710'dan sonra çıkan isyanlarda Bayırkular da görülmektedir (Gömeç, 1997, 18–20).

Asker sayılarının on binden fazla olduğu bildirilen bu boyun insan sayısı altmış bin çadır ile belirtilir. Bunun yanında iyi atlar yetiştirdikleri ve kaliteli cins demir madeni çıkardıkları belirtilir. Bayırkuların yaşadığı yerden K'ang-kan Deresi (ırmağı) geçer. Onlar çam ağacını keserek adı geçen ırmağa atarlar, üç sene beklettikten sonra ağaç taşlaşıp yeşilimsi bir renk alır ve bunu bulundukları yere dikerlerdi. Ataları buna ırmağın adından dolayı K'ang-kan taşı demişlerdir. Bazı devlet adamları taşın yakınında yerleşirler, çam taşlaştıktan sonra onlar için abide olur. Halkı ağaç ayakkabı giyer ve buz üzerinde kayarak geyik avlarlar. Tarımla çok az oranda ilgilenen Bayırkuların gelenekleri, büyük oranda Töles boyları ile aynıdır. Ancak, dillerinde çok az farklılıklar bulunur (Taşağıl, 2004a, 53).

g) Basmıllar

Basmılların adının Çince çevirisi Pa-hsi-mi'dir. Yaşadıkları toprakların bir diğer adı Pi-la ülkesidir. Basmıllar, 603 yılı dolaylarında Töles boyları arasında gösterilmezler. Buna rağmen yine de Suei hanedanı döneminde (581–617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölünün güneyi, Kırgızların güney doğusunda dağınık halde yaşadıkları anlatılır (Taşağıl, 2004a, 53).

Basmıllar sağlam yapılı, sağlıklı, enerjik insanlardır. Ayrıca cesur oldukları vurgulanmıştır. Avcılık ve nişancılıkta çok ustadırlar. Ülkeleri çok karlı olduğu için tahtadan at yaparlar, karların üzerinde hızla kayarak geyikleri takip ederlerdi. Onların zırhı kalkana benzer ve başı yüksektir; altına at derisinden kıl elbise (parça) koyarlar (yapıştırırlar); karın üzerine koyarlar, ağaç ayakkabı gibi ayaklarının altına bağlarlardı. Eğer bayır aşağı ise üzerinde ilerleyerek geyikleri takip ederler, şayet düz arazide ise geyiğe doğru sopaların yardımıyla ilerlerler; yokuş yukarı ise elleri ile tırmanırlardı. Her avda yakalanan geyikler eve götürülüp yenilir. Sonra yerlerini değiştirirler. Başka bir yere göç ederler. Huş (kayın) ağacının kabuklarından yapılmış evlerde otururlar. Erkekler saçlarını keserler ve kayın ağacı kabuğundan şapka takarlardı (Taşağıl, 2004a, 53–55).

ğ) Karluklar

Karlukların tarihte ilk göründükleri yer, Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu kenarı gösterilmektedir. 627 yılından itibaren, Doğu Kök-Türk ülkesinde büyük bir boylar hareketi olur. O sırada, Batı Kök-Türk ülkesi hükümdarı Tung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en güçlü boydur. Tung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Kök-Türk ülkesine göç ederek İl Kağan'a bağlanır. Böylece Tanrı Dağlarının kuzeyi boşalır. Daha kuzeyde, Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip güçlenirler.

Karluklar, Töles gurubundan olmayıp, Kök-Türk hanedanına yakın boylardan biri şeklinde gösterilir. Altay Dağlarının güney etekleri, Kök-Türklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Dolayısıyla Karluklar, Kök-Türklere yakın, en azından akraba bir boydur. Karluklar, Töles boyları arasında değil, Türgişler gibi Kök-Türk hanedanından gösterilirler. Sonuç olarak Karluklar Kök-Türklerin bir koludur (Taşağıl, 2004a, 72).

4. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜ

Bu bölümde İslamiyet öncesi Türklerde, yaşanılan coğrafyanın Türk kültürüne etkileri, bozkır kültürü, göçebelik kültürü ve büyük Türk göçlerinin kültürel etkileri incelenerek ortaya konulmuştur.

4.1. Kültür Kavramı ve "Türk Kültürü"

Kültür kelimesinin çeşitli anlamları bulunmaktadır. Köken olarak Fransızca olan kültür, toprağı işlemektir. Daha sonraları değişim göstererek, şimdiki kullanıldığı anlamda, yani yüksek bilgi birikimi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Toplumun üyesi olarak, insanoğlunun öğrendiği, etkisi altında kaldığı bilgi, sanat, gelenek-görenek, benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir varlıktır. Kültür varlığı, tümüyle maddi, gözlemlenebilir bir olgu veya nesnel bir varlık değildir. Kültür kavramı, hayatla ilgili soyut bir kavramdır. Bilgiyi, inancı, sanatı, yaşam şeklini, hukuku ve insanın toplumun bir üyesi olması nedeniyle var olan yetenek ve alışkanlıklarına ek olarak kazandığı diğer tüm olguları da kapsar. Kültür, davranışsal değişiminin toplamı olduğu gibi, örgütsel birikimin de toplamıdır (Kafesoğlu, 2004, 16).

Bütün canlılar, yaşadıkları sürece, varlıklarını sürdürecek, kendilerini tehlikelerden koruyacak bazı beceriler kazanırlar. İnsanın öğrendiklerini geleceğe

aktarabilmesi için ortak bir dile ihtiyacı vardır. Kültürün, öğrenilen dilde saklanıp korunan, eğitimle yeni kuşaklara aktarılıp, öğretilen bir yapısı vardır. İçgüdüsel ya da kalıtımsal değil, her bireyin doğduktan sonra yaşayarak kazandığı, öğrendiği bilgi, davranış ve alışkanlıklardır. Öğretilir olması nedeniyle eğitimin kurallarına, yasalarına ve ilkelerine uygun olmak zorundadır.

Kültürün öğrettikleri yalnız, zamana göre değişim göstermez. Yaşanılan bölgeye göre de toplumsal değişiklikler gösterir. Bir toplumun sahip olduğu, yarattığı, paylaştığı tüm alışkanlıklar o toplumun kültürüdür. Bu anlamda, toplumun aile, mahalle, köy, kasaba gibi alt birimlerinin sahip olduğu farklı kültür birikimlerine, toplumun alt kültürleri denilmiştir.

Kültür, her ne kadar ideal kural, davranış ve değerlerden oluşursa da, bireysel tutum ve davranışlar büyük ölçüde ideallerden ayrılır. Her kültür, ideal ve gerçek kültür ikileminden oluşur. İdeal ile gerçek ara sıra birbirine yaklaşsa da, çoğu zaman birbirinden uzaktır. İnsan davranışlarının büyük bölümü kültürel (öğrenilmiş) olsa bile ideal olmayabilir (Güvenç, 1997, 78).

Kültür, yaşama ait ve yaşamdan gelen toplumsal ihtiyaçları karşılayıcı, yani işlevseldir. Kültürel kurumlar ve ilkeler, başarısı denenmiş çözüm yollarıdır. Toplumsal ihtiyaçların yeterli şekilde karşılanmasına göre değişim gösterir. İhtiyaçları karşılarsa, kültürel alışkanlıkları destekler ve güçlendirir. Eğer ihtiyaçları karşılamazsa değişim ve boşluklara yol açar. Kültürel süreklilik, ihtiyaçların yeterince karşılanması sonucunda oluşur. Hemen her kültürün unsurları, uyum ve doyum sürecinin sonucu olarak birleşme eğilim gösterse de, tam anlamıyla bir birleşme olamaz. Tarihi, çevresel etkenlere ve çelişkilere açık olan kültürler tam bir bütünlük kazanamazlar (Güvenç, 1997, 85).

Bir kabilenin sınırlarını ortak yaşayış özellikleri belirler. Ortak kandan gelmese de, toplu bir yaşamdan söz edilebilir. Topluluğa ait sosyal davranış ve örgütlü kurumlar kültürü meydana getirmektedir

Bozkır sahası bir kültür çevresi olarak belirlenmiştir. Taş devrinden itibaren insanlığın kültür tarihi üzerinde yapılan araştırmalarda 12 çevre belirlenmiştir. Belirlenen kültür çevrelerinden biri çobanlıktır. Üç gelişim evresi olan çobanlık kültürü, gelişme göstererek, at besleme evresine dönüşür. Son olarak savaşçı-çoban kültür çevresi şeklinde değişim gösterir. Her kültür çevresinin bir merkezden etrafa yayılan bir kültür dağılımı prensibi vardır (Kafesoğlu, 2004, 37).

Çevrenin merkezi olarak Altay-Ural dağları arasında bulunduğu, dolayısıyla çevreye özgü kültür unsurlarının buradan dünyaya yayıldığı kabul edilir. Bölgenin sahip

olduğu insan topluluğuna, Ural Altay kavimleri denir. Türk, Moğol ve Mançu kavimlerinin içerisinde olduğu Ural-Altay Kültürü, coğrafi yapısından dolayı "bozkır kültürü" diye adlandırılmıştır (Togan, 1981, 9).

4.2. Türklerin Yaşadığı Coğrafya ve Türk Kültürüne Etkileri

Türk boyları, Çin'den Rusya ve Macaristan içlerine kadar uzanan bozkırlarda yaşarlar. Altay ve Tanrı dağları arasındaki geçitler, Moğolistan bozkırlarını, Kazak bozkırlarına bağlar. Kazak bozkırını, Rusya ve Macaristan bozkırları izler. Bu Kuzey bozkırı, İran ve Afganistan bozkırlarıyla güneyde devam eder.

Bozkırın kuzeyinde Sibirya ormanları ve Tundra bulunur. Güneyde bozkırın ortasında çöller uzanır. Batı Türkistan'da Kızılkum ve Karakum çölleri, Doğu Türkistan'da tarım havzasını kuşatan Taklamakan çölü ve daha Doğuda Moğolistan'ı ikiye bölen büyük Gobi çölü yer alır. Bu çöller, bozkırı devamlı kemiren üç kanserli bölge olarak adlandırılır (Avcıoğlu, 1999a, 321).

Tarım toprakları büyük oranda çölleşen, otlakları kuruyan, yazın + 40, kışın -35 derece sıcaklığıyla Orta Asya yalnızca ayakta kalıp yaşamını sürdürmeyi bile başlı başına özel beceri isteyen bir iş haline getirmiştir. Yağmur çok ender yağar, kışın düz bir kar tabakasıyla örtülen stepler altı ay bu örtü altında kalır. Göçebeler, bu uzun süre içinde korunmak, kendilerini ve hayvanlarını beslemek zorundadırlar. Yazın yapılan ticaretten yeterli gıda ürünü elde edilmiş ise, zor koşullara karşın varlıklarını sürdürebilme olanağı elde edilmiş olur (Aydoğan, 2004a, 560).

Ekin yetişmediği için sütle beslenilmiş, deriden dikilmiş elbise giyilmiş, keçe çadırlarda yaşanmıştır. Tarıma elverişli olmayan bozkır, nüfus yoğunlaşmasına izin vermemiştir. Bozkırda, bir bitki alanının besleyebileceği hayvan sayısı değişmemiştir. Hayvan türleri bellidir. Bu nedenle bozkırda, doğanın insana sunduğu kaynaklar sabittir. Üretim teknikleri değişmediği için, bitki, hayvan ve insan ilişkileri ancak dengede kalabilmiştir (Avcıoğlu, 1999a, 321).

Nüfus artışı bu dengeyi bozar. Kurak yıllarda ise bozkır alanı daralır. Otlak kavgaları kızışır, savaşlar artar. Bozkırın iç tarihinin, boyların birbirinin otlaklarını ele geçirme kavgaları ve yeni otlaklar peşinde yapılan mücadeleler olduğu görülür.

Bozkır Türk ekonomisinin esasını, yüksek ovalar ve yaylaların hâkim olduğu Bozkır coğrafyasının iklim şartları ve bu şartlara bağlı çobanlık ve hayvan besleyiciliği oluşturmuştur.

Orta Asya'da kuraklık, iklim değişikliği nedeniyle, tarım ve hayvancılık yapılamaz ve nüfus beslenemez hale geldiğinde, göç zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Göçebe kavimler, önlerine kentli ya da köylü yerleşikleri katarak yeni yerlere gitmişlerdir. Belirli aralarla yinelenerek binlerce yıl süren bu eylem, yerleşikler üzerinde bir baskı oluşturmuş ve gönüllü olsun ya da olmasın onları da içine almıştır. Göçebeler, gittikleri yerlerde tutunabilmek için, yerleşiklerin kültür ve sanatına gereksinim duymuşlardır. Bilgiye ve üretim tekniklerine sahip bu insanları, kendi kültürlerini tamamlamak üzere birlikte götürmüşlerdir. Askeri güçleri ve örgütlenme yetenekleri bu olanağı onlara vermiştir (Aydoğan, 1999a, 560).

Bir bölge, avcı ailelerden çok az nüfusu besleyebilir. Anormal koşullar ancak otlak kavgalarına ve göçlere yol açar. Kuraklık bu koşullardan biridir. Kuraklık yakın zamanlara kadar bozkırda yıkımlara yol açmıştır. Bulaşıcı hastalık ya da soğuk nedeniyle hayvanların zarar görmesi ya da yerleşiklerin satış yapmak istememesi, yaşam şansını yitirmekle aynı anlama gelmiştir (Aydoğan, 2004a, 560).

Bozkır insanı için hayvansız kalmak, açlık ve ölüm demektir. Sık sık görülen sert kışlarda, genellikle ot saklanmadığından ve hayvanlar karları eşeleyip derinlerden ot çıkartamadığından sürüler azalır. Kış için ot hazırlamazlar, fakat bir yerden başka yere göçmelerini öyle düzenlemişlerdir ki, sürüleri için kurumuş otları bulup otlamalarına elverişli olan yerleri bulmuşlardır. İyi kışlakları ele geçirmek, bozkır boyları arasında savaşlara yol açmıştır (Avcıoğlu, 1999a, 322).

Sert kış ve kuraklık gibi, hayvan hastalıkları da sürülerin sık sık elden çıkmasına yol açar. Kıtlık ve hayvan kırımı olmadığı zamanlarda da, et ve süt ürünlerine dayalı çoban ekonomisi insanları beslemekte yetersiz kalır. Bu nedenle hemen her cins hayvan eti ve bitki kökleri yenmiştir.

Avrupa Hunları, daha çocukken açlığa, soğuğa ve susuzluğa alıştırılır. İşte bu çocuk yaşta yapılanlar, büyüdüklerinde bu acımasız coğrafyada hayatta kalmalarını sağlamıştır (Ahmetbeyoğlu, 2001, 26).

Bozkırın bu acımasız koşulları insanları, ne bulurlarsa onları yemeye zorlamıştır. At, deve, sığır, koyun vb. etinin yanı sıra, kemirici hayvanların etleri, ölü hayvanların etleri bile bozkırda yenilmiştir (Avcıoğlu, 1999a, 323). Çok az pişirilen eti bacakları ile atlarının arasına alarak yumuşatıp yemişlerdir. Zaten zor temin edilen yiyeceğin lezzetine, iyi pişmesine dikkat edecek durumda değillerdir (Ahmetbeyoğlu, 2001, 28).

Tüm bunlar, bozkır koşullarının sertliğini ve acımasızlığını gösterir. Kök-Türk kağanının en güçlü döneminde bile, Türk budun aç kalabilmektedir (Kafesoğlu, 2004).

Türklerin giyim eşyalarının başlıca malzemesi, koyun, kuzu, sığır, tilki, ayı derisi, keçi ve deve yünüdür. Eski Türkler bez dokumuş, giyecek için kendir yetiştirmişlerdir. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerler. Bozkırın "tipik" elbisesi ceket-pantolondur. Süvari en rahat şekilde ancak böyle giyinebilmiştir. Soğukta ve sıcak havalarda ayrı ayrı giyilen pelerin de kullandıkları anlaşılan Türkler, ayaklarına çizme, başlarına börk giymişlerdir (Kafesoğlu, 2004, 221).

Coğrafi şartların, Türkleri hayvan besleyiciliğine zorlaması iki noktada etkinlik kazandırmıştır. Etkinliklerden biri ekonomik, diğeri yüksek örgütlenme yeteneği ile sosyaldir. Birinci nokta avcılık ve toplayıcılık gibi parazit ekonomi yerine, insanları üretici duruma yönlendirmesi nedeniyle faydalı bir ekonomik işleyiştir. İkinci nokta toplulukları basit yığınlar olmaktan çıkarıp, düzene sokarak hayatta kalmasını sağlayan sosyal bir harekettir.

İnsanlar, henüz teknik bilgiye sahip olmadığı milattan önceki zamanlarda yaşayabilmek için, bulundukları sahanın coğrafi şartlarına uymak zorunda kalmışlardır. Bu topluluklardan kendilerini toprağa bağlayan tarım bölgelerinde oturanlar, çapa, tekerlek vb. gibi aletler icat etmek ve sabit barınaklar yapmak suretiyle "yerleşik" kültürün temellerini atmışlardır. Bozkırdakiler ise, yine coğrafi olanaklar gereği olarak, besicilikle ilgilenmişler, böylece kendi kültürlerini kurmuşlardır (Kafesoğlu, 2004, 223).

Yerleşik kültür kuruluş döneminde, yalnız dar anlamda bir ailenin ihtiyacını karşılayacak ölçüde belirli bir toprak parçasını işlemekle yetinmiş iken, Türkler, ailesinin binlerce hayvanı ve geniş otlakları göz önünde tutmak zorunluluğu yüzünden daha başlangıçta yaygınlık özelliği kazanmıştır (Taşağıl, 2004a, 1).

Yerleşik insan, bir ailenin sınırlı yapısını düşünmüş, daha geniş bir toplum yapısının gereklerini karşılamaya ihtiyaç duymamıştır. Hareketli bir yapıya sahip Türkler, kalabalık sürülerini çeşitli manevralarla kışın ayrı, yazın ayrı birbirinden uzak mesafelere götürmek zorunda kalmışlardır. Bunula birlikte otlakları, suyu muhafaza etmek, çeşitli hastalıklardan korunmak ve tedavi etmek gibi yeteneklerini geliştirmişlerdir. Gerektiğinde otlak ve kaynakları ortaklaşa kullanabilmek için diğer sürü sahipleri ile anlaşmalar yapmak durumunda kalmışlardır. Aralarındaki haksızlıkların, anlaşmazlıkların düzeltilmesi için bir hakem meclisi ve başkanlığı oluşturulmuştur. Sonuçta besicilik-çobanlık zamanla geliştikçe çok geniş arazi üzerine yayılan şiddetli rekabetlerden bunalan kabilelerin toplanarak ortak mücadeleye hazır tutulması zorunluluğunu doğurmuştur. Daha güçlü bir örgüt kurmak ve buna

"meşruiyet" kazandırmak gibi yollar aranmak zorunda kalınmıştır (Kafesoğlu, 2004,223). Bu durum tüm sosyal, ekonomik, hukuki yönleri ile sosyal örgütlenme düşüncesini ortaya çıkarmıştır.

Türklerin, çiftçi-köylü üzerinde kolayca siyasi egemenlik kurmalarında demir madeninin payı büyüktür. Coğrafyasında bulunan demirin işlenmesi, zorunlu ihtiyaçlar sonucu ortaya çıkmıştır. Hayatta kalma ve güçlü olma zorunluluğu, Türkleri bölgelerinde demir işleyicisi olarak tanıtmıştır. Demir madeni, Altaylar'da, Ye-nisey nehrinin kaynak bölgelerinde bulunmuştur. Kuzey Altaylar'da demir eritme ocakları, Ulan-ede (Baykal'ın doğusu) yakınında demir ocak ve döküm yerleri ortaya çıkarılmıştır (Taşağıl, 2004a, 27, 52, 84).

Savaşçılık yeteneklerini iyice arttıran demirciliğin yanında, otlak ve su için yapılan mücadeleler Türklerde dayanıklılığı artmıştır. Türkler, aynı zamanda huzur içinde yaşayabilmek için insanların karşılıklı saygı göstermesi gerektiğini de öğrenmiş ve insan topluluklarını sürekli olarak barış halinde tutabilmek için "hukuk" düşüncesine ulaşmışlardır. Bu, devlet düşüncesinin doğuşudur. Türkler, kendilerine bağladıkları insanları yönetmek üzere siyasi kadrolar oluşturmuş, kanunlarla örgütlenmesini düzen içinde yapılandırmışlardır (Kafesoğlu, 2004, 224).

Kişisel özgürlüklerle, devletin çıkarları arasında kurulan denge ve bu dengenin topluma verdiği gelişme gücü, gereksinimlerin ve ekonomik-siyasi birikimin doğal sonucudur. Orta Asya'da insan sömürüsüne olanak vermeyen ağır yaşam koşulları nedeniyle varlığını sürdürmek için paylaşımcı, kamucu anlayış gelişmiştir. Devletin iyi işlemesi için, bireylerin özgür ve girişimci olması gerekmiştir. Devlet, toplumun azınlığını oluşturan bir sınıfın değil, halkın tümünün yani ulusun çıkarlarını savunmak zorundadır. Birey haklarını geniş bir alana yayan bu zorunluluk, kaçınılmaz olarak, yönetim işleyişinin demokratikleşmesine ve katılımcı bir siyasi ortamın oluşmasına yol açmıştır. Türk toplumlarında görülen, devletle bireyin birbiriyle çelişmeyen bilikteliği, içinde bulunduğu koşullardan kaynaklanan doğal bir sonuçtur.

Coğrafi şartların yarattığı göç ve göçebelik; kendine özgü koşullar ve özellikler yüzünden, Türklerin kültürünü yoğun şekilde etkilemiştir. Hayvancılığın geçerli olduğu göçebelik, bu dönemden geçen tüm toplumlar tarafından yaşanmıştır. Ancak Orta Asya' da yaşananlar süre, nitelik ve taşıdığı özellikler bakımından farklıdır. Özellikle büyük göçlerin, başka toplumlarda görülmeyen bir özgünlüğü vardır. Çok yönlü, geniş kapsamlı ve çok etkili bir girişim olan bu eylem, yalnızca Türk tarihine değil dünya tarihine de yön vermiştir.

Daha iyi bir yaşam için koşulları elverişli yeni yerler aranmış ve yerleşilmiştir. Güney ya da Batıda sulak, ılıman, bereketli topraklar aranmış ve yurt yapılmıştır. Amaç bir daha göç etmek zorunda kalmamaktır ve bu yurt ne pahasına olursa olsun korumalı, bunun için de örgütlü ve güçlü olunmalıdır. İşte bu olgu, Çin'den Mısır'a, Hindistan'dan Avrupa'ya dek çok geniş alanlarda, devletler kurduran, kültürünü bu alanlara yayan Türklerin, dünya tarihi içinde hiçbir kavmin yapamadığı kadar uzun ve etkili bir yer edinmesini sağlamıştır (Aydoğan, 2004a, 562).

Bozkır yaşamının bilgi, bilinç ve ilgi gerektiren ağır koşulları, işleri, başkalarına yaptırmaya ve insan çalıştırmaya bırakılmayacak kadar önemli kılmıştır. Kaynak az ve yetersizdir. Üretim aracı da üründen daha değerlidir. Ürün yaşamı devam ettirebilecek kadardır. Kar etmek, ucuza üretmek kavramları olmadığı için köle ihtiyacı olmamıştır. Coğrafyanın ağır koşulları, toplumsal dayanışmayı oluşturmuştur. Bu nedenle ekonomik olarak hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır kültüründe iş gücü gereksinimi insanların kendi çalışmaları tarafından karşılanmıştır (Aydoğan, 2004a, 564).

Orta Asya bozkır insanı, yaşayabilmek ve varlığını sürdürebilmek için, doğanın kendisine dayattığı zor ve acımasız koşulları dikkatle izlemek ve ona bilinçle uyum göstermek zorunda kalmıştır. Türkler; olanaklarını, direnme gücünü ve yeteneklerini, sürekli geliştirmişlerdir. Çevre koşullarını ve bu koşulları yaratan nedenleri belirlemiş, gerekli önlemleri zamanında ve eksiksiz biçimde almak için çaba göstermişlerdir.

Çok eski çağlara dek giden Türk Kültürünün, doğayla iç içe geçip onunla birleşen bir derinliği vardır. Doğayla uyumlu yaşamak, yaşamın kurallarını kavramayı, bu kavrayış da, dünyayı tanımayı ve anlatmayı sağlayan bir düşünce zenginliği yaratmıştır.

4.3. İslamiyet Öncesi Bozkır Kültürü ve Türkler

Bozkır kültürünün kökeni, bilim dünyasındaki tartışma konularından biridir. Birçok Batılı araştırıcıya göre atı evcilleştiren, demiri işleyerek ondan alet ve silah yapan ve böylece bozkır (atlı göçebe, savaşçı çoban) kültürünü yaratanlar Hint-Avrupalıların Avrasya'daki atalarıdır.

Atın evcilleştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün ortaya çıkması ilk Türklere bağlanabilir. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devletlerin temeli için gerekli şartlar ancak bu sayede belirlenebilmiştir.

Türklerin atı evcilleştirmesi ve besiciliği, dünya kültürüne yapılan en büyük katkılardan biridir. Atın evcilleştirilmesi, uygarlığın en önemli evresidir. Ticaretin

yaygınlaştırılması ve gelişiminin at ile olduğu bir gerçektir. Orta Asya'da oturan ve çok eski bir zamanda avcılık hayatından, hayvanları evcilleştirmeye geçiş yapan ilk kavimin Türkler olduğunun kabul edilmesi, kültür gelişiminin en önemli evresinin de Türklere ait olduğunu göstermektedir. At, Türkler tarafından evcilleştirilmiştir ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görünmektedir (Kafesoğlu 2004, 207–210).

Yerleşik insan, elindeki küçük arazinin sağladığı olanaklara bağlı kalmak zorunluluğu karşısında kaderine razı bir yaklaşım gösterirken, bozkır insanı sürülerin karnını doyurmak için yeni yeni otlaklar peşinde koşarak kaderini zorlayan bir tip çizmektedir. Ekonomik etkinlik bakımından değerlendirme yapıldığında, yerleşik insan daha çok oturmaya, atıl kalmaya mahkûm olurken, bozkır insanı daima hareketli bir yaşamın takipçisi olmak zorunda kalmıştır.

Yerleşik insan, bir ailenin sınırlı ihtiyaçlarını karşılarken, daha geniş bir toplum yapısının gereklerini düşünmeğe ihtiyaç duymamıştır. Bozkırlı, kalabalık sürülerini çeşitli manevralarla kışın, yazın ayrı ve birbirinden uzak mesafelere götürmek, otlakları, suyu korumak, gerektiğinde otlak ve kaynakları ortaklaşa kullanabilmek için diğer sürü sahipleri ile anlaşmalar yapmak ve aralarındaki haksızlıkları, anlaşmazlıkları halledebilmek için bir hakem kurulu oluşturmuştur. Besicilik-çobanlık zamanla geliştikçe, şiddetli rekabetten bunalan boylar toplanarak ortak hareket etmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle, örgütlü bir topluluk oluşturulmuştur (Avcıoğlu, 1999a, 237–245).

Böylece bozkır insanı, çobanlığın geliştirdiği yönetme yeteneği ile insanlık tarihinde çok etkili bir dinamizm içine girerek bambaşka bir dünya görüşü elde eder (Ercilasun, 2005, 40–42). Örgütlenme ve devlet kurma yeteneği eş zamanlı olarak gelişmiştir. İhtiyaçlar, zorunluluklarla beraber yaşama azmini geliştirmiş ve bu konuda yetenekli hale gelinmiştir.

Yarı kurak yaşam, Türk insanının yaratıcılığını geliştirmiş, insanlığın yüzyıllardır aradığı birlikte yaşama arzusunun çözümünü buldurmuştur. Yaşam çarkının hareketi için tüm çarkların uygun ve eş zamanlı hareketine ihtiyaç duyulmuştur. Bireyden başlanarak sorumluluklarını bilen toplum yaratılmış ve hayatta kalınabilmiştir. Yönetici, din adamı veya çoban örgütlü hareket ederek, devletinin varlığını, dolayısıyla kendi varlığını devam ettirmiştir.

Türk toplumunu oluşturan her birey topluluğun genelini düşünerek hareket etmiştir. Bireylerin böyle hareket etmelerinin en önemli nedeni, eşit bir toplumun oluşturulmasıdır. Sınıflaşma oluşmamış, kimse kendi çıkarlarını genel çıkarın önüne

geçirmemiştir. Eşit ve güçlü bireylerin oluşturduğu örgütlü ve dengeli toplumlar yaratılmıştır.

4.4. İslamiyet Öncesi Türklerde Göçebelik Kültürü

Türklerin aslen göçebe bir kavim olduğu düşüncesi bilim dünyasında yaygındır ve Türk bilim adamları arasında da bu düşünceye katılmayan çok azdır. Göçebeliğin, ekonomik faaliyeti dışında, sosyal içeriği henüz iyi bilinmeyen bir toplum tipi olduğu göz önüne alınmamaktadır. Türk ulusu hakkında karar verilirken de, yalnız ekonomik görüntülerin etkisinde kalınmıştır. Bir topluluğu yaşatan kültürün doğru anlaşılması için uygun ölçütler göz önüne alınmalıdır. (Koca, 2002, 250–256).

Türk kültürüne oranla yerleşik özelliği ağırlık kazanmış olan Selçuklu ve Osmanlı Türklüğü dahi bu düşünceden kurtulamamıştır. Türk dili ve kültürü araştırmacılarından Rus bilim adamı W. Radloff 'un, yüzyıllarca Rus ve Moğol etkisi altında kalan küçük Türk toplulukları üzerinde yaptığı araştırmalar, bu ön yargının oluşmasında başrol oynamıştır. Göçebelik konusunun ele alınışı çok eskidir. Eski Yunan filozofu Eflatun "vahşi aile grupları" dediği göçebe çobanların, ilkel topluluklar olduğunu ve uygarlığa ancak tarım hayatı ile geçildiğini iddia etmiştir. Tarımın, uygarlığı oluşturduğu yönündeki bu yaygın görüş sonucu, Türklerin uygarlaşamadığı yönünde görüş oluşmuştur (Avcıoğlu, 1999a, 230–240).

Herhangi bir hayat şeklinin oluşumunda, yaşanan bölge olanakların yönlendirici etken olduğu göz önünde bulundurulmamıştır. Tarıma elverişli büyük nehir vadilerindeki toplulukların güçlük çekmeden tarım hayatına uyum sağlayabilecekleri, buna karşılık, tarım yapılamayan, fakat geniş otlakları bulunan bölge insanlarının da zorunlu olarak hayvancılıkla uğraşacağını kabul etmek daha akılcı olacaktır. Bu nedenle vahşet -göçebe (çobanlık)- tarım hayatı gibi bir uygarlık sınıflaması bilimsel gerçekliğe uygun düşmez. Kültür ve yaşayış şekli kendi içinde tutarlı bir birlikteliktir. Aralarında kültür değeri bakımından bir fark yoktur (Kafesoğlu, 2004, 34).

İslam tarihçisi ve tarih felsefecisi İbn Haldun da göçebeliği uygarlıkla karşılaştırmak yöntemiyle, sosyolojik temelli düşünceler ileri süren düşünürlerin başında gelmektedir. Ona göre, insanlar bedevi (göçebe), hazeri (uygar) olmak üzere iki topluluk tipinde yaşarlar. Bir liderin yönetiminde, aşiret şeklinde hayat süren bedevilere karşılık, hazerilik kentlerde oturmak ve devlet örgütlenmesine sahip olmak demektir. Çöl ve susuz kurak bölge halkı, gerekli coğrafi şartlar olmadığından, uygarlaşma şansına sahip değildir (Kafesoğlu, 2004, 33–35).

Yapılan en büyük hata uygarlığı bu günün şartları ile kıyaslamaktır. Dönem koşulları, coğrafi yapı, iklim ve silah yapısı gibi birçok etken toplulukların yapısını etkilemektedir. O dönemde tüm dünya insan toplulukları incelendiğinde uygarlığı oluşturan etkenlerin çok farklı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

4.5. İslamiyet Öncesi Büyük Türk Göçleri ve Kültürel Etkileri

İnsanlığın meydana getirdiği üç büyük kültürden biri, göçebe (nomad) kültürüdür. Göçebe kültürü, totemizm ve Şamanizm'den gelen, at besleyen, çoban, savaşçı, bozkır kültürü Türklerin oluşturduğu kültürlerdir. Ural-Altay toplumlarının dünya tarihinde ekonomik alanda hayvan yetiştirme ve geliştirme, sosyal alanda ise üstün devlet kurma yeteneği çok önemli iki olgudur. Hayvan yetiştirenler, büyük devlet kurmaya doğru bir eğitim süreci geçirmiş olurlar. Sürülerin yönetimi, geniş topraklarda dolaşma, mera ve mal hukuku açısından çatışmalar, oymak örgütlenmesi ve diğerleri görüş açılarının genişlemesi, cesaret, oymağa bağlılık bilinci, yönetme isteği, örgütleme yeteneği, kısaca tüm yönetim yetenekleri gelişir. Bu yetenek ve alışkanlıklar ile yetişen topluluklar değişik coğrafi şartlara rahatlıkla uyum sağlayabilirler (Anadol, 2001, 211).

Son zamanlarda yapılan arkeolojik ve antropolojik incelemeler sonucunda, daha çok “Asya Hunları” diye tanınan Türk gruplarının anayurt bölgesinden çıkış tarihi ve göç yönleri belirlenmiştir. Taş devrinin ilk çağlarından beri Altay-Sayan dağlarının güney-batı kısmında yaşayan brakisefal beyaz ırk, Afanasyevo kültürünün gelişmesi ile karakteri daha belirli hale gelen, Andronovo insanının temsilcisi olarak “göçebe ve savaşçı” gruplar halinde, M.Ö.1700'den sonra bölgeye egemen olmaya başlamıştır. İki yüzyıl içinde Altay ve Tanrı dağlarına yayılmışlardır. Aynı ırk mensuplarının Ön-Türklerin bir kısmı, bugünkü Kazakistan üzerinden Maveraünehr'e kadar yayılarak, oradaki dolikosefal “Akdeniz” ırkları ile temas kurmuş, batıya doğru açılan gruplar da Ural (Fin-Ugor) kavimleri ile bağlantı sağlamışlardır (Ögel, 2003, 5–8).

M.Ö. 1500’lerde bir yandan Ural dili, diğer yandan İndo-Avrupa dilleri, Ön-Türk yayılması veya genişlemesinin yönünü ve zamanını çeşitli yerlerde görülen Andronovo kültürü özelliklerine bakarak takip edilebilinir. Buna göre, Türkler M.Ö. 1700'e kadar Altaylara yerleşirken, MÖ 1100'lerden sonra, kalabalık gruplar halinde, Çin'in kuzey-batısındaki Kansu, Ordos bozkırlarına doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Çünkü burada, güney Çin kökenli olup, tarıma dayanan Lung-shan adlı ester kültür yerine, Moğollar ile Tibetlilere oranla Türklerin daha etkili müdahalesi sonucunda farklı bir kültür meydana gelmiştir. “Yang-shao” diye adlandırılan yeni kültürde, ekonomik (at

besleme), dini (gök kültü), yönetimsel (gelişmiş askeri karakter), sanatsal (hayvan üslubu) vb. gibi asli Türk unsurları gözlemlenmiştir (Eberhard, 1977, 33–39,69). Sonraki Çin kayıtlarında "Hiung-nu" adı ile gösterilen topluluğun çekirdeği Asya Hun (Türk) topluluğudur.

Yang-Shao kültürünün başta gelen bir özelliği olarak boyalı seramik gösterilmektedir ki, bu tür seramiğin daha çok Ön-Asya kökenli oluşu bu iki bölgenin ilişkilerini ortaya koyar. Bağlantıyı sağlayan unsurun Türkler olabileceğini ileri süren Eberhard'ın düşüncesi daha sonraki kazılarla desteklenmiştir (Eberhard, 1996, 26). Andronovo kültürünün üç köşe veya kıvrımlı şekillerdeki basma desenlerle süslenmiş seramiği, M.Ö. 2. binde yavaş yavaş Andronovo kültür çevresine giren Harezm'de (Uzboy kültürü) vardır (Ögel, 2003, 25–27). M.Ö. 1300–1000'li yüzyıllarda bir kısım Türkler Türkistan bölgesinde bulunmuş ve bu bölge daha sonra Hind-Avrupalılara geçmiştir.

Maveraünnehr'de yaşadığı bilinen Soğd bölgesi halkının atalarının, Ceyhun güneyi, İran, Pamir ve Afganistan'daki dolikosefallerden ayrı ve Altay brakisefalleri ile çok yakın akraba olan Turanid ırk olduğu belirlenmiştir. "Andronovo kültür çevresi" daha M.Ö. 2. bin ortalarında oldukça genişlemiş durumdadır. Doğuda Baykal gölü ve Selenga kıyılarına, güneyde Tanrı dağlarına, güney batıda Kazakistan'a ve Harezm'in güneyine, batıda Sibirya üzerinden Don nehrine kadar yayılmış ve Andronovo'nun özelliklerinden olan at ve koyun besleme, tüm buralarda görülmeğe başlamıştır (Ögel, 2003, 29).

Bu bölgelerde, kenarlardan merkeze gittikçe güçlenmek üzere Andronovo kültürü devam ederken, devamında bu kültür Çu vadisi, güney Moğolistan ve Batı Çin (Ordos bölgesi) ile bağlantılı bulunurken, merkezde bir kesinti bulunmaktadır. "Karasuk" adlı buluntu yerinin (Minusinsk bölgesi) temsil ettiği bu kültür Andronovo'dan farklıdır. M.Ö. 700' lerden sonra güney Sibirya'yı, Baykal bölgesini, Moğolistan'ı, Yedisu havzasını etkileyen Karasuk kültürü, Çin ile Rusya arasında bağlantıyı sağlayan kavimler topluluğuna aittir ve diğer taraftan, bu tarihlerde mongoloid bir ırkın Yenisey bölgesinde, güney Sibirya'da etnik yönden üstünlük kazandığı görülmektedir. Yine Karasuk kültürü zamanında Türkistan ve Harezm'e İran'dan bazı toplulukların geldiği görülmüştür (Ögel, 2003, 30–33).

Altay-Sayan dağları güneybatısındaki (Tuva-Minusinsk-Abakan bozkırları) anayurt sahasını boşaltan Ön-Türkler; doğuda Ordos'a doğru ve batıda Volga'ya, Karadeniz'in kuzey düzlüklerine doğru olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır. Güney-

batıda, Asya'nın kuzey-batısına doğru yönelmişlerdir. Bu coğrafi ayrılık asıl Türkçede de bazı değişikliklerin meydana gelmesine, lehçelerin doğmasına yol açmıştır. Yakutlar şimdiki uzak kuzey-doğu Sibirya'daki yurtlarına bu tarihlerde çekilmişlerdir. Çünkü dillerinin anlaşılamayacak kadar değişmesi bu şekilde açıklanabilir.

Bir müddet birlikte yaşayan bu iki Türk kavminden Çuvaşların ayrılarak batıya yöneldikleri yahut Yakutlar'ın şimdiki yurtlarına çekilirken, bugün Çuvaş dediğimiz grubun, Ural dağlarının güneyine doğru geldikleri, Çuvaş lehçesinin aynı zamanda Batı Türkçesi özelliklerini taşımasından anlaşılmaktadır (Ögel, 2003, 34).

Diğer taraftan Hindistan'ın İndus-Pencab bölgesine doğru ilk Türk hareketi M.Ö. 1. bin başlarında olmuştur. Daha eski tarihlerde Türkler, İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmişlerdir. Bunlar ilk uygar kavim sayılan Sümer'lerdir. Dilleri, Sami veya Hind-Avrupa olmayıp, Türkçenin dâhil bulunduğu bitişken gruptandır. Ancak Sümerlerin kökeni konusu açıklığa kavuşmamıştır. Aslen Orta Asyalı ve muhtemelen Türk soyundan geldikleri bilim dünyasınca henüz kabul edilmemiştir.

Tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de sızma şeklindedir. Kendi ülkelerinde ekonomik sıkıntı içinde kalan bazı kalabalık boy parçalarının veya ailelerin devletlerde çalışması şeklinde olmuştur. Türkler askeri kuvvetlerde veya siyasi kadrolarda çalışmışlardır. Türklerin gerek başarı, gerek sızma şeklinde olsun etrafa yayılmaları şüphesiz her zaman kolay olmamış, bazen şiddetli çatışmalara neden olmuştur. Doğal olarak ağır etkilere maruz kalan yabancılar tarafından Türkler hoş karşılamamıştır.

Eski dünyanın üç büyük kıtasında görülen geniş Türk yayılmaları önemli ihtiyaçlar nedeniyle olmuştur. Tarihte göç konusu araştırmacıları, en ilkeli kabile dâhil, hiçbir kavmin kendiliğinden yer değiştirmediğini, oturulan topraktan ayrılmanın bir insan için çok zor olduğunu ve göçlerin ancak bir takım zorunluluklar yüzünden meydana geldiğini göstermiştir. Tarihi kayıtlarda Türk göçlerinin de ekonomik sıkıntı, Türk anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması nedeniyle olmuştur. Büyük ölçüde kuraklık, nüfus yoğunluğu ve otlak darlığı Türkleri göçe mecbur etmiştir. Doğanın kısırlığı dolayısıyla, nüfusu beslemeye yetmeyen bozkırlarda, kısıtlı tarım olanağı dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türklerin normal bir hayat sürebilmesi için, çeşitli gıda maddelerine, giyim eşyasına vb. gibi başka ekonomik araçlara ihtiyaçları vardır. Bunlar, iklimi elverişli, doğal zenginlikleri fazla ve o çağlarda pek az nüfuslu komşu ülkelerde vardır (Aydoğan, 2004a, 567).

Türk tarihine ait kayıtlarda göçlerin ve akınların başlıca nedeni olarak gösterilen bu konular Türklerin yalnız başka ülkelere yönelmelerine değil, bazen ekonomik ve

ticari yönden çok daha fazla olanaklara sahip diğer Türk topraklarına saldırmalarına da neden olmuştur. Böylece tarihi devirlerde Türklerden bir topluluk başka bir Türk topluluğunu yerinden çıkararak göçe zorlamıştır (örnek 9.-11. asır göçleri). Gerek bu şekilde, gerek yabancı baskı etkisinde kalan (Örnek 5. asır Juan-juan baskısı; 11. asır Moğol K'i-tan hücumu) Türkler, kölelik yerine ülkesini terk etmeyi tercih etmişlerdir. Yerleşik kavimler tarafından gerçekleştirilemeyen bu durumu, bozkır insanı başarabilmiştir (Kafesoğlu, 2004, 56).

Orta Asya'da yaşananlar; süre, nitelik ve taşıdığı özellikler bakımından farklıdır. Özellikle büyük göçlerin, başka toplumlarda görülmeyen bir özgünlüğü vardır. Çok yönlü, geniş kapsamlı ve çok etkili bir girişim olan bu eylem, yalnızca Türk tarihine değil dünya tarihine de yön vermiştir.

Büyük göçler; nüfus, iklim ve doğa koşullarının değişmesi nedeniyle, yeni yaşam alanları bulmak için, yerleşik ve göçebe, toplumun tümünün katıldığı, zorunlu olarak girişilen olağanüstü bir eylemdir. Büyük göçlerle göçebeliği birbirine karıştırmamak gerekir. Göçebelik, her toplumda geçilmiş olan bir yaşam biçimidir.

Çin'e, Hindistan'a ya da Batı'ya yönelen büyük göçler, toplumun tümünün katıldığı bir eylem olduğu için, taşınabilir tüm malların yanında, insan unsuru olarak her meslekten insanı da kapsamıştır. Daha önce yerleşik yaşama geçmiş olan tarımcı, madenci, zanaatçı, yazıcı, bilim adamı, din görevlisi ve bunların oluşturduğu kültür, büyük göçlerle çok uzak bölgelere taşınmıştır. Ayrıca, binlerce yıl süren bu göçler çoğu kez, daha önce göçüp yerleşmiş olanları da, eğer göç yollarına denk geliyorsa sürüklemiş ve içine alarak götürmüştür. Büyük göçler bir ulusun, yeni topraklara kendi uygarlığıyla birlikte taşınmasıdır (Aydoğan, 2004a, 550).

Göç edenler, yurt tuttukları yerlere getirdikleri kültürle, insansız bölgeler tek başlarına, yerleşik yerlerde ise yerel uygarlıklarla kaynaşarak daha ileri uygarlıkların oluşmasına neden olmuştur. Kimi yerde yerel uygarlıklar içinde eriyip kimliklerini yitirdiler, kimi yerde onları kendi içinde eritip Türkleştirdiler. Ancak her iki tür gelişmede de tarım ve hayvancılık merkezli ikili yaşam biçimi varlığını uzun süre korumuştur. Sonuçta, geniş bir coğrafi alan Türkleşmiş, Türkler buralarda yerel halk haline gelmişlerdir.

Türkleri "çadır ve attan başka bir şeyi olmayan göçebe çobanlar" diye tanımlayan Batı'nın kimi tarihçileri, geniş bölgelerde sağlanan egemenliği yalnızca fetih ve savaşçılıkla açıkladılar. Oysa savaş ve silah üstünlüğünün başlı başına gelişkin bir uygarlığı gerektirmesi bir yana bırakılsa bile, geri bir uygarlığın daha ileri bir uygarlığı

şiddete dayanarak eritebilmesinin tarihte görülmüş bir örneği yoktur. Türklerin sayılarının azlığına karşın, üstelik zora dayalı asimilasyona (kendine benzetme) başvurmadan, diğer kültürleri içinde eritebilmesinin kültürel gelişkinlik farklılıklarından başka bir açıklaması olamaz (Avcıoğlu, 1999b, 237).

MS. 11.yüzyıldaki son büyük Türk göçünde o dönemde 8 milyon insanın yaşadığı düşünülen Anadolu'ya gelen göçmen sayısını; Claude Cohen 200–300 bin, Kafeslioğlu ise 550–600 binden fazla olamayacağını ileri sürmüştür. Bu denli az bir nüfusla Anadolu'nun tümünü Türkleştirmek, elbette sadece fetih ya da savaşçılıkla açıklanamaz. Anadolu'ya gelenler getirdikleri kültürü, buraya daha önce göçen Türklerin koruyup geliştirdikleri ortak kültürle birleştirdiler ve bu kültür üzerinde, ileri bir yönetim düzeni kurdular. 1071 yılı göçlerin dönüm noktasıdır, ancak Anadolu'nun Türkleşmesi, kendi tarihi kadar eskidir. Anadolu'daki Türk varlığı, son göçlerden çok daha geriye gider ve Hitit dönemi nüfusunun yanı sıra Anadolu'da çok daha önceden yerleşmiş olan Türk boyları bulunmaktadır.

Milattan sonraki yüzyıllarda meydana gelen Türk göçlerine katılan boylar ve göç zamanları hakkında oldukça kesin tarih bulunmaktadır. Hunlar, Orhun bölgesinden güney Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a (1. yüzyılın sonları, 2. yüzyılın ortaları) ve Avrupa'ya (375 ve müteakip yıllarda); 350 lerde Uar-hun'lar Afganistan ve kuzey Hindistan’a (Ak Hun-Ertalitler); Ogurlar güney-batı Sibirya’dan güney Rusya'ya (461–465 yılları); Oğuz'lar, Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına (10. yüzyıl) ve sonra Maveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (11. asır); Avar'lar, Batı Türkistan'dan Orta Avrupa’ya (6. yüzyıl ortası); Bulgarlar, Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a ve Volga nehri kıyılarına (668'den sonraki yıllarda), Macarlarla birlikte bazı Türk boyları, Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830'dan sonra); Sabarlar, Aralın kuzeyinden Kafkaslar'a (5. yüzyılın ikinci yarısı); Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlardan bir kol) Hazar denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlar'a (9–11 yüzyıl); Uygur'lar, Orhun nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'ı takip eden yıllarda) göç etmişlerdir (Kafesoğlu, 2004, 54).

Bunlardan özellikle Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesafeler kat edilerek yapılmış, hem de çok önemli tarihi sonuçlara yol açmıştır. Herşeyden önce bu göçler, yeni vatan kurma amacı taşımaktadır. Türk göçlerini belirli amaçlardan yoksun ve sonu belirsiz birer macera girişimi olmaktan kurtarıp, başarılı şekilde hedeflerine ulaştıran başlıca neden de, tüm göçlerin Türk Hükümdar ailesi mensupları tarafından sıkı bir disiplin altında yönetilmesidir. Böylece eski Türk egemenlik anlayışına göre kutsal

sayılan hanedan üyelerinin başta bulunması ve onlara karşı duyulan saygı ve bağlılık dolayısıyla, Türk topluluklarının göçleri örgütlü bir şekilde gerçekleştirmelerini sağlamıştır (Koca, 2002, 828).

Büyük göçler gelir amacıyla yapılan yağma eylemleri değil, ulusun varlığını korumak ve yaşamını sürdürebilmek için, yapılmak zorunda kalınan bir eylemdir. Amacı gereği barışçı ve insancıl, niteliği gereği savaşçı ve korumacıdır. Göç boyunca ve yerleşilen yerlerde, yerel unsurlarla birlikte yaşama becerisi gösterilmiş, göçe katılanların da güvenliği sağlanmış ve onların gelişmelerine ortam hazırlanmıştır. Büyük Türk göçleri, kapsam ve nitelik olarak Amerika'ya yönelen ve yerel halkı kültürleriyle birlikte yok eden Avrupa göçlerinden çok farklı bir eylemdir.

Yedi bin yıl süren göçler, Türk toplumunun öz yapısına biçim vermiş ve bugün hala yaşamakta olan, daha da yaşayacak olan birçok toplumsal özelliğe kaynaklık etmiştir. Yokolmamak için örgütlü, güçlü ve bilgili olmayı gerektiren göç eylemi, Türk toplumunu; geçmişine önem veren, paylaşımcı, dayanışmacı ve yenilikçi bir toplum yapmıştır. Durağanlığı, tutuculuğu ve uyuşukluğu sevmeyen, her zaman devingen (hareketli) ve atak, öğrenmeye ve bilime önem veren, doğayı ve insanı esas alan Türkler, bu niteliklerini büyük oranda, binlerce yıl süren göç eylemleri nedeniyle kazanmışlardır (Kafesoğlu, 2004, 30–35).

Göçebe yaşam biçiminin “ilkelliği” ya da “barbarlığı” üzerine yapılan yargılar artık tarih biliminin dışında kalan savlar haline gelmiştir. Orta Asya'nın acımasız koşulları, barbar olarak düşünülen bozkır insanını son derece dikkatli, doğayı tanıyan, planlı, boş zamanı olmayan, örgütlü, dayanışmacı, özgür, barışçı ve bilgili yapmıştır. Kendilerini ve hayvanlarını koruyabilmek için, silahlı örgütlenme gibi birçok konuda bilgiye gereksinimleri vardır. Bozkır insanı yaşayabilmek için; insan sağlığı, hayvan hastalıkları ve cins ıslahı, geçici olarak yapsa da tarım, meteoroloji, yön tayini, coğrafya, hayvansal üretim ve dokumacılık konularında bilgili olmak zorundadır. Bu zorunlulukları hiçbir aksamaya yol açmadan yerine getirebilmeleri için, iyi işleyen bir yönetim düzeni ve bu düzenin işleyişini belirleyen kurallar geliştirmişlerdir (Turan, 2002, 845–850).

Mülkiyet ilişkileri, aile hukuku, örgütlenme ve dayanışma gelenekleriyle birlikte günümüze kadar gelmiştir. Bozkır yaşamının bilgi, bilinç ve ilgi gerektiren ağır koşulları, işleri başkalarına yaptırmaya, yani insan çalıştırmaya bırakılmayacak kadar önemli kılmıştır. Başka toplumlarda, özellikle Batı'da, toplumsal yaşamı sürdürmek için gerekli olan insan gücü büyük oranda baskı altına alınmış, zayıf ve niteliksiz kişilerin

çalıştırılmasıyla karşılanmıştır. Asalak ve yerleşik köylü kültürünün doğal sonucu olan bu durum, toplumu ve insanı kendine yabancılaştıran bir baskı ortamı oluşturmuş; yalnızca çalışanlar değil, onlara bağımlı olan çalıştıranlar da özgür olamamıştır. Ekonomik olarak hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır kültüründe ise, iş gücü gereksinimi insanların kendi çalışmaları tarafından karşılanmış, bu da kişisel ve toplumsal özgürlüğün öne çıkmasına neden olmuştur (Aydoğan, 2004a, 556). Büyük göçler, tüm kültürlerin buluşmasına, yenileşmesine ve evrimine neden olmuştur.

Türklerin dünya kültürüne kazandırdığı özgür ve dayanışmacı yaşam şekli göz ardı edilemeyecek kadar büyük bir katkıdır. Avrupa kültüründe derin yaralar açmış olan "efendi-köle" yaşam biçimi, Türklerin "yaşama ve emeğe saygı" yaşama biçimi tarafından yıkılmıştır.

4.6. Türklerde "Savaşçılık" Kültürü ve Ordu

Tarihte, Sümerlerin yazıyı icat etmeleri, eski Mısırlıların inşa ettikleri piramitler, Fenikeliler ve Venediklilerin gemicilik ve deniz ticaretindeki ustalıkları, Greklerin üzüm, şarap üreticiliğindeki yetenekleri, Romalıların sahip oldukları topraklar üzerinde uyguladıkları usta siyasetleri ilk anda göze çarpan bir takım belirgin özellikleridir. Türk adının ortaya çıkmasıyla birlikte ise, bu ulus ile karşı karşıya gelen diğer toplumların zihninde ilk beliren özellikleri savunma ve ordu kurma konusundaki ustalıkları olmuştur. Konuyla ilgili akademisyenlerin farklı düşünceler ortaya koymalarıyla birlikte, her yeni belge ve değerlendirme Türklerin askeri özellikleri hakkında bilinenlere yenilerini eklemekte ve eskilerini desteklemektedir.

Bozkır ikliminde yaşayan bir ulus olan Türkler için bu sert iklim şartları, coğrafi faktörler, Orta Asya'daki diğer boy ve uluslar arasındaki mücadeleler, zorlu bir hayat yöntemini gerektirmiştir. Bu zor şartlar, Türklerin savaşçı olarak yetişmesine neden olmuş ve tarihte de "ordu-ulus" olarak tanınmaları sonucunu doğurmuştur. (Koca, 2002, 875).

Bozkır Türk devletinde hemen her Türk savaşa hazır durumda olduğundan, askerliğe özel bir meslek gözü ile bakılmamıştır. Türk orduları hazır durumdadır. Türklerin eğlenceleri ve avlanmaları bile askeri eğitim niteliğindedir. Boyların ileri gelenleri, aynı zamanda emirlerindeki askeri güçlerin başında her zaman savaşa hazır komutanlardır. Hükümdarın özel muhafız kıtaları dışındaki merkez orduları, barış zamanında yüksek bir devlet adamının veya komutanın sorumluluğu altındadır (Batı Hunlarında Oniki /Onegesios-Onügeç, Kök-Türklerde Tonyukuk, sonra Kül-Tegin).

Türk orduları temelde süvarilerden kuruludur. Atlı güçler yanında yer alan ve yardımcı olarak iş gördürülen yayalar sayıca da çok azdır. Bundan dolayı da Türk ordularının yetiştirilme yöntemi, hazırlık eğitimleri ve muharebe taktikleri tamamıyla kendilerine özgüdür (Kafesoğlu, 2004, 243) .

Eski Türk ordusunda en büyük askeri birlik 10 bin kişilik güçtür. Bu birliğe Tabgaçlar, Kök-Türkler ve Uygurlarda Tümen adı verilmiştir. Tümenler 1000'lere, 100'lere, 10'lara ayrılmış ve başlarında ayrı ayrı komutanlar (binbaşı, yüzbaşı, onbaşı) bulunmuştur. Türk etkisindeki yabancı ordularda da görülen bu 10'1u örgütlenme, ilk olarak Asya Hun hükümdarı Mo-tun döneminde görülmüştür. Türk orduları tüm yerleşik kavimlerde görülen, hareketsiz muharebe yöntemine göre yetiştirilmiş ağır techizatlı orduların aksine, hafif silahlı ve hareketli süvarilerden kuruludur. Türk ordularının uyguladığı süratli, baskın etkisi yaratan hücumlar ancak küçük ve hareketli birlikler kullanılarak koordine edilebilmiştir (Anadol, 2001, 254).

Sağ ve sol (veya doğu ve batı) yöneticilerin yönetimi altında eğitilen ve onların emirlerinde savaşlara katılan ordu, bu 10'lu sistem içinde onbaşılardan tümen başılara doğru belirli bir komuta zinciri içinde birbirine bağlanmıştır. Bu komuta zinciri sadece savaş zamanı değil, barış zamanı da devlet işleyişinde kullanılmıştır. Bu durum aslında budunlar ve boyların sıkı işbirliğinin göstergesidir. Bu ilişki, Türk devletinin sağlamlığını ve devamlılığını sağlayan başlıca etken olmuştur. 10'lu sistem sosyal ve yönetimsel bakımlardan da çok önemli görevler yerine getirmiştir. Devlet güçlerinin tümünün kabile, soy vb. ayrılıklarına bakılmaksızın 10'1u sisteme göre bölünerek, merkezden görevlendirilen komutanlar aracılığı ile en üstte tek yönetime bağlanması, ulusal birliğin meydana getirilmesinde önemli rol oynamıştır. İkinci olarak da, tüm yöneticiler aynı zamanda asker olduklarından devlet işleyişinin, askeri disiplin içinde çalışması sağlanmıştır (Kafesoğlu, 2004, 281). İslamiyet Öncesi kurulan büyük Türk devletleri; Asya Hunları, Avrupa Hunları, Kök-Türkler ve Uygurlar döneminde o çağların en güçlü askeri gücünü meydana getirmişlerdir.

Türkler zamanın ve çevrenin en zor şartları içinde dahi yiyecek ve malzeme ikmallerini kolayca yapmışlardır. Diğer ordular askeri beslemek üzere binlerce hayvan getirmek zorunda kalırken, Türkler yiyecek ihtiyaçlarını et konservesi ile karşılamışlardır. Konserve et, Çin'de ve Avrupa'da ortaya çıkmadan en aşağı 500–1000 yıl önce Türklerce bilinmekteydi. Hunların, hatta çok sonraki yıllarda Macar'ların bile çiğ et yedikleri anlatılır (Erdemir, 2002, 940–945).

Türklerde atın, toplum hayatında oynadığı rol çok büyük olmuştur. Türkler, doğayla mücadele ederken ona egemen olmayı sağlayacak en uygun araçları da kullanmışlardır. Bunların da en başında geleni attır. Yaşadıkları çevreye uygun hayat standardını ve şeklini at sayesinde geliştiren Türkler, "atlı-göçebe uygarlığı" oluşturmuşlardır (Ögel, 1982, 145).

Türklerin, kişi başına birkaç at olmak üzere savaş meydanına çok sayıda atı getirerek, hem yiyecek ihtiyaçlarını karşılamışlar, hem de düşmana kalabalık bir ordunun kendilerine doğru geldiği izlenimini vererek düşmanları arasında korku yaratmaya çalışmışlardır.

Türkler, Romalılar ve İranlılar gibi siper kazmamışlardır. Atlarını çadırlarının yanına birbirine yakın bir şekilde bağlayıp, sıralayarak savaş başlayıncaya kadar korunmuşlardır. Savaş meydanına getirilen atlar, özel zırhlarla örtülü olduklarından Türk askeri için çatışma anında kalkan görevi de görmüşlerdir (Erdemir, 2002, 943).

Her çağın taktiğine göre, çağın en etkili silahlarını kullanan Türk ordularında başlıca silah ok ve yaydır. Ok ve yay bir av teçhizatı olarak eski çağlarda hemen tüm topluluklarda görülür. Fakat Türkler ok ve yayı etkili bir savaş silahı haline getirmişler ve kendi muharebe taktikleri için en uygun şekilde kullanmışlardır. Yayı, süratle koşan at üzerinde etkili bir savaş aracı gibi kullanarak, uzak mesafeden çatışmalara girmişlerdir. Miğfer giyen, kendileri ve muharebe atları için zırh (yarık) kullanan Türkler, at sayesinde süratli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ederlerdi.

Türklerin çeşitli yayları vardır. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli "reflexe" adı verilen yaylardır. Oklar da, yaylar gibi çeşitlidir. Bunlar arasında da, Hunların yaptığı ve ilk defa Mo-tun zamanında kullanıldığı bildirilen ıslıklı ses çıkaran oklar en etkili olanıdır. Bununla birlikte Türkler, süratle giden at üzerinde dört tarafa isabetli ok atmakta da yeteneklidirler. Düz, yivli veya çengelli temrenler (ok-uçları) kullanan ve iyi kement atmasını da bilen Türkler, yakın muharebede kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç kullanmışlar ve birliklerine göre değişen flamalar taşımışlardır (Kafesoğlu, 2004, 284).

Savaş meydanlarında süvariler, atların renklerine göre belirli kanatlarda görev almışlardır. Eski Türklerin savaş zamanında en çok çekindikleri durum, yağmur yağması ile yaylarının ıslanarak işe yaramaz hale gelmesidir. Asya Hunlarından beri Türklerin gece seferlerinde "dolun ay" zamanını, yani açık havayı tercih etmeleri bu yüzden olmuştur. Düşmandan esir yakalayan ödüllendirilmiş, bununla birlikte savaşta

ölen Türklerin cesetleri düşman elinde bırakılmamaya çalışılmıştır. Bu nedenle ölenlerin cesetlerini alıp getirenlere malları verilmiştir.

Turan taktiği ile büyük çoğunlukla okçu süvarilerden kurulu Türk savaş birlikleri, at dolayısıyla sağlanan sürat sayesinde, ağır hareketli ve saf halinde grup muharebesi yapan yabancı ordular karşısında üstünlük kazanmışlardır. Kendi taktiklerini uygulamak için ordularını daima kesintisiz hücum temeline göre düzenleyen ve eğiten Türklerin savaşda en belirli özelliği, düşman cephesine baskın şeklindeki hücumlarıdır. Böylece uzun zaman alan çok sayıda hücum yerine, birkaç saat içinde sonuç almayı tercih etmişlerdir.

Uzun süre savaşmak gerektiği zamanlarda Türk birlikleri, aldıkları emri çarpışmanın ve muharebe sahasının gereklerine göre uygulamada kendi insiyatiflerini kullanmışlardır. Bozkır savaş yöntemini görerek tanımalarına rağmen, iyi kavrayamayan Batılı ve Doğulu yazarlara "düzensiz ve telaşlı" gibi görünen bu hareketlilik, Türk ordularının en büyük avantajı olmuştur. Bu prensipler üzerine kurulu Bozkır muharebe yönteminin iki önemli özelliği vardır. Bunlar sahte geri çekilme ve pusudur. Yani kaçıyor gibi geri çekilerek, düşmanı pusu kurulan bölgeye kadar çekmektir. Türkler, bozkır dönemi boyunca kazandıkları büyük savaşların çoğunda üstün bir fiziki güç, güçlü iç organizasyonu ve disiplini gerektiren bu taktiği kullanmışlardır (Aydoğan, 2004a, 450–460).

Tarihte Türklerin bir ordu-ulus olarak nitelendirilmelerinin, onların hayat biçimi ile doğrudan bağlantısı vardır. Ağır doğa koşulları, Türkler arasında her bir bireyin kendini her an savunabilecek birer asker olarak yetiştirmesini sağlamıştır. Çevre ve iklim özellikleri gibi, Türklerin doğal karakterinin de buna yatkın olduğu bir gerçektir.

Türklerin hayat şeklindeki bu askeri ruh, herhangi bir ileri hareket veya savunma sırasında geliştirdikleri taktikler, ürettikleri savaş araç-gereçleri, askeri disiplin, at yetiştiriciliği ve ustalıkla atın kullanılması, savaş sırasında hafif zırh, teçhizat ve malzeme taşımaları, savaş meydanında hızlı ve çevik hareket etmeleri onların belirgin özellikleridir. Türkler, eski çağlardan günümüze kadar, dünya ulusları içerisinde bu özellikleri ile tanınmışlardır. Hatta ilişkide bulundukları Bizanslılar, Araplar ve Çinliler gibi çeşitli uluslar Türklerin bu özelliklerinden esinlenerek kurdukları ordularda, sadece Türk askerlerine yer vermekle kalmamışlar, onların askerlik bilgilerinden de yararlanmışlardır (Erdemir, 2002, 942).

Türk ülkesini güvende tutmak ve ani baskınları önlemek için etrafa gözcüler bırakılıp, uygun yerlere erken haber almayı sağlayan, içinde nöbetçilerin bulunduğu ateş

kuleleri inşa edilmiştir. Ayrıca sınırda belirli genişlikte, insandan ve askerden arındırılmış arazi bırakılmıştır. Bu, Türklerin savunma düzenlerinden birdir. Bu arazi tampon bölgedir. Herhangi bir düşmanca harekette erken uyarı sistemi oluşturulmuş, hazırlanmak için gereken zaman kazanılmıştır.

Barış zamanında ata binmek, ok atmak herkesin doğal yaşamının bir parçası olmuştur. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) vb. rekabete dayalı oyunlarla mücadele ruhu oluşturulmuştur. Kadınların da katıldıkları çeşitli top oyunları, Hunlardan beri Türkler arasında oynanmakta olup, Kök-Türkler çağında Çin'e de yayılmıştır. Belirli zamanlarda yapılan kurultaylarda düzenledikleri at yarışları ve çeşitli yarışmalar dışında en önemli etkinlik avcılıktır. Özellikle, sürek avları gerçek bir savaş manevrası özelliğini taşımaktadır. Çin kaynaklarına göre M.Ö. 62 yılında Hun hükümdarının yönetiminde düzenlenen bir sürek avına, l00 bin süvari katılmıştır. Diğer bir sürek avında 700 “li” (350 kilometre)'lik bir çevre kuşatılmıştır (Erdemir, 2002, 950).

Savaş hazırlığı karakterindeki spor hareketleri doğal yaşamı oluşturmuştur. Çin ordusunun okçu süvarilerini Türk yönteminde düzenlemek ve donatmak girişimi önce, M.Ö. 318 tarihli anlaşma ile Chao devleti hükümdarı Wu-ling zamanında görülmüştür. Tüm diğer Türklerle teması olan ordularda da benzer düzenlemelere gidilmiştir.

İmparator Maurice’nin, Hun savaş malzemelerini ve ülkesinin etrafında güvenlik sorunu oluşturan ulusların askeri durumlarını anlatan Strategicon (Strateji) adlı eseri, Türklerin savaş taktik ve teknikleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Maurice, eserinde sadece Türkler ve diğer ulusların savaş tekniklerini anlatmaz. Aynı zamanda bunlara karşı hangi tür stratejiler uygulanması gerektiği konusunda da halkını uyarır. Böylece altıncı yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Bizans İmparatorluğunun kimi tarihçileri tarafından kaleme alınan eserlerde Türk tarihi ve özellikle de o zamana kadar Kök-Türkler ile doğrudan doğruya herhangi bir savaşa girişmemiş olmaları nedeniyle Türk savaş tekniği hakkında doğru bilgilere yer verilememiştir.

Orta Asya'daki savaş atları, burada yaşayan halk için elbette çok önemlidir. Fakat Maurice'in Türklerin atı kullanmaları ve günlük hayattaki rolünü açıklarken abartılı anlatımlar kullanmıştır. Kültegin'in (Köi-tegin) yazıtında, Türklerin atsız asker olarak da başarılı savaşlar verdiklerini anlatan söylemleri bulunmaktadır. Maurice, Türklerin at kullanmalarından oldukça fazla etkilenmiş ve bu nedenle belki de büyük bir korku ile bu konuyu abartmıştır (Erdemir, 2002, 940). Orhun yazıtlarında açık bir şekilde Tonyukuk'un savaş meydanında oluşturulan askeri hattın bir bölümünün atlı, diğer

bölümünün de yaya olduğunu belirten sözleri, Türklerin savaşlarda ata önem vermekle birlikte, atlı ve yaya (süvari ve piyade) asker olarak da savaşlarda yer aldıklarını göstermektedir (Ergin, 2003, 36).

Türklerin yaşam şeklinin savaşmaya çok uygun olması, hareketli bir yaşam şekillerinin olması en büyük avantaj olmuştur. Toprak savunmakla ilgili bir kaygısı olmayan Türklerin, buna bağlı mevzi savunması, bölge savunması gibi hareketsiz ve pasif uygulamaları bulunmamaktadır. Hareketsiz olan düşmanını öncelikli olarak öncü güçleriyle yıpratması sayesinde, tüm gücünü mevzilerinde tutan düşmanın savaşma azmini kırmıştır. Manevra yapma özelliği ve taktiği bulunmayan düşman birlikleri, Türkler karşısında yenilmişlerdir. Bununla birlikte, her ne kadar amaç barışın sağlanması da olsa, savaş hayatta kalma aracı olmuştur. Savaşılacak bir düşman ve amaç her zaman vardır.

4.7. İslamiyet Öncesi Türk Sanat ve Edebiyatı

Bir ulusun kültürünün en iyi göstergesi sanat ve edebiyattır. Büyük ulusların sanatı da, edebiyatı da gelişmiş olmalıdır. Her ikisinin içinde de Türk ulusunun yaşam şekli, yönetim şekli, gelenekleri ve inanışları bulunmaktadır.

4.7.1. İslamiyet Öncesi Türk Sanatı

Uygurlardan önce Türk sanatı sadece mezar ve yazıtlardaki eserlerde görülürken, Uygurlarla birlikte büyük bir atılım yapılmış ve sanatın birçok dalında kalıcı eserler verilmiştir.

4.7.1.1. İslamiyet Öncesi Türklerde Sanat

Güney Sibirya'daki Altay Dağları eteklerinde, Pazırık'da Rus arkeologu Rudenko tarafından açılan M.Ö. IV. ve III. yüzyıldan kalma kurganlarda, Hunlar'a ait birçok eşya ile buzlar içinde bozulmayan insan ve hayvan ölüleri bulunmuştur. Leningrad Ermitage Müzesi'nde saklanan bu eserler arasında halı, kumaş, renkli keçe, aplike örtüler gibi, hayvan kavgaları ve insan figürleri ile süslü çok zengin tekstil işleri yanında, atlı araba ve çeşitli eşyalar bulunmaktadır. Ölülerle beraber atlar da gömülmüştür. Atlardan bazıları geyik ve ren maskeleri taşımaktadır. İkinci kurgandaki mumyalanmış ölünün vücudu dövmelerle kaplıdır. Tamamıyla hayali hayvan figürlerinden oluşan bu dövmeler sırtta, kollarda ve sağ alt bacakta sağlam olarak kalmıştır (Ögel, 2003, 125–132).

Bu kurganlardan çıkan halı ve tekstil işlerinin Hun sanatı bakımından ayrı bir önemi vardır. Bunlardan bazılarında Ahameniş sanatı etkileri açıkça görülmekle beraber, keçe üzerine ince ve renkli deriler yapıştırmak suretiyle süslenen bir grup kumaş işleri, tamamıyla orijinal Hun yöntemini ortaya koymaktadır. Bunlar, eyer örtüleri (belleme) olarak yapılmıştır. Böyle keçeden bir belleme üzerinde renkli derilerden kesilerek yapıştırılmış parçalarla bir dağ keçisine saldıran kartal grifonu gösteren bir hayvan kavgası canlandırılmıştır. Çok realist ve ölüme yaklaşan keçinin ürpermelerini tüm kuvvetiyle gösteren sahne, simetrik olarak arka arkaya iki defa tekrarlanmıştır. Bu durum Hun sanatı için çok belirgin bir yöntemi göstermektedir. Selenga nehrinin Baykal gölüne aktığı yerin yakınında Noin Ula bölgesinde, üç grup halinde 212 kurgan bulunmaktadır (Esin, 1996, 35).

Açılan kurganlarda etrafı kalın kütüklerle çevrili, ağaç direkler üzerine çatısı olan, beş metre uzunluğunda, üç metre kadar genişliğinde ve bir buçuk metre kadar yüksekliğinde olan ağaç direkli mezarda tahtadan bir tabut bulunmuştur. Ölü, itinalı bir şekilde giydirilmiştir. Mezar odasının etrafı, tavan ve yer ipek, keçe ve yün örtülerle kaplıdır. Bu örtülerden birçoğu ve hayvan figürleriyle işlenmiş gümüş levhalar, eyer takımları, üçayaklı masalar, çeşitli ağaç eşya, silindirik ayaklı kulplu tunç kazanlar, yerli seramik, renkli cam boncuklar, çatal gibi kullanılan çubuklar, Çin yapımı aynalar, araba tekerlekleri, mücevherler, saç örgüleri, elbiseler gibi Hunlara ait birçok eşya bulunmuştur (Aslanapa, 1992, 75).

Kök-Türklerde ise Orhun Abidelerinin yeri çok önemlidir. Bu abideler Türk dilinin bugün bile fazla zorluk çekmeden anlaşılan (şimdilik ulaşılan) en eski yazılı ve edebi metinleri, aynı zamanda Türk tarihinin taşa yazılmış en eski kaynakları olarak zamanımıza gelmiş hazineleridir. Bunlarda kullanılan yazı da en eski Türk alfabesidir. Yenisey bölgesinde bunların altı ve yedinci yüzyıllardan kalma daha eski öncüleri vardır. Orhun yazıtlarından birincisi Bilge Kağan'ın veziri, devlet adamı Tonyukuk'un hizmetlerini belirtmek üzere dikilmiştir. Bu yazıtı Tonyukuk kendisi yazmıştır. Bilge Kağan'ın tahta çıkmasında kendisinden bir yaş küçük olan kardeşi Kültegin'in büyük gayreti olmuş, onun yardımı ile ordusunu derleyip düşmanlarını yenmiştir.

Buna karşılık, Bilge Kağan kardeşini ordularının komutanı yapmış, ölümünden bir yıl sonra da 732'de bir anıt taşı diktirip, büyük bir mezar anıtı yaptırarak Kültegin'in adını ölümsüzleştirmiştir. Bunlar tarihi mezar yazıtlarıdır. Orhun yazıtlarının en önemlileri olan Kültegin ile Bilge Kağan yazıtlarının metinlerini yazan ve yaptıran, onların kız kardeşlerinin oğlu prens Yuluğ Tegin olmuştur. Türk edebiyatında onun ayrı

bir yeri vardır. 1958 yılında Çekoslovak Arkeoloji Enstitüsü adına Lumir Jisl başkanlığında Orhun vadisinde yapılan araştırma ve kazılar sonunda büyük Türk kahramanı Kültegin'in mezar anıtından kalan kısımlar ve heykeller meydana çıkarılmıştır.

Anıt, tahrip edilmiş vaziyette ve heykeller parçalanmış, çoğu kaybolmuş halde bulunmuştur. İkiye bölünmüş olarak Kültegin'in başı ile hanımına ait heykelin oturmuş halde gövdesi ve kırılmış başının burun, ağız ve çene kısmı bulunmuştur. Tang sülalesi günlüğünde, yapılması için altı sanatçının da gönderildiği kaydedilmektedir. Mermer heykellerde Çinli sanatçılar çalışmıştır. Fakat balbalların Kök-Türk heykel sanatı, özgün ve bir dereceye kadar portre özelliği taşıyan eserlerdir. Kök-Türkler zamanından kalan sayısız balbalların çoğu zamanla parçalanmış veya kaybolmuştur (Aslanapa, 1992, 82).

Uygurlarda ise Mayunçur adına bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinde Şine-Usu köyü kıyısında bir yazıt dikilmiştir. Bu uzun yazıtta, Uygur devletinin kuruluşu, genişlemesi, kendisi ve babası Kutlug Bilge'nin zaferleri yazılıdır. Uygurlarda en çok sevilen din Budizmdir. Kök-Türk alfabesi ile Uygurca aynı zamanda Çince ve Soğdça olarak yazılmış olan 732 tarihli Karabalgasun yazıtında, devletlerinin büyüdüğü bir döneminde Uygurların, Mani dinine girdiği ve eski dini tasvirleri yaktığı, 762'de Bögü Kağan'ın bunu devlet dini haline getirdiği belirtilir (Esin, 1996, 45).

Burada, Kök-Türk alfabesi ile yazılan yazıt silinmiş olduğundan onun pek az kısmı okunabilmektedir. Çince ve Soğdca olanlar daha iyi durumdadır. 840'da başkentleri Karabalgasun, Kırgızlar'ın eline geçtiğinden Uygurların büyük kısmı tarım bölgesine geçip, Hoço'da yeniden devlet kurmuşlardır. Burada Uygurların tekrar Budizme döndüğü anlaşılmaktadır. Turfan resimlerinde ve sonraki Uygurca yazmalarda pek az Maniheist metin vardır. Buda dini Uygurlarda edebiyatı da geliştirmiştir. Sanskritçe, Toharca, Soğdca ve Çinceden metinler tercüme edilmiştir. Tercüme için bir tek orijinal metinle yetinilmeyip, Budizm'in klasik dillerindeki çeşitli tekrarları karşılaştırılmıştır.

Mani dini metinleri aynı derecede ayrıntılı ve dikkatle Türkçeleştirilememiştir. Kök-Türk yazısından sonra Uygur yazısı kullanılmış, Budist metinler bu yazı ile yazılmıştır. Uygur yazısı iyice geliştirilmiş halde, tüm Türk boyları tarafından kullanılmıştır. Moğollar ve İlhanlılar zamanında da aynı yazı kullanılmıştır. Moğollar, Uygurlara son vermekle beraber onların güçlü kültürlerinden etkilenerek, Uygur yazısını almışlardır. Uygur kâtipleri ve devlet adamları tüm sivil yönetimi ellerine geçirmişlerdir. Moğollar Türkleşmeğe başlamış ve kısa zamanda tamamen

Türkleşmişlerdir. Timur'un tüzüğü ve Altınordu Yarlıkları hep Uygur yazısı ile yazılmış, onbeşinci yüzyıl sonuna kadar resmi ve devletlerarası yazışmalarda, paralar üzerinde Uygur yazısı devam etmiştir. Uygurların kitapları kâğıt üzerine yazılıp basılmıştır. Bu, Çin kâğıdından farklıdır. Uygurlar'ın kendi kâğıt üretim yerleri bulunmaktadır.

Yazı aleti kamış kalemdir. Daha önemsiz yazılar Çin fırçası ile yazılmıştır. Budist metinlere ihtiyaç fazla olduğundan baskı da kullanılmıştır. Uygurlar IX. ve X. yüzyıllarda, Çinlilerin blok baskı ile çoğaltma tekniğinden farklı bir baskı sanatı bulmuşlar, sert ağaçtan, tek tek, hareketli Uygur harfleri ile kitap basmayı ilk olarak gerçekleştirmişlerdir. Kazılar sonunda torbalar içinde böyle harfler bulunmuştur (Aslanapa, 1992, 85).

Uygurlarda pandomim, bale, şan, orkestra ve ilkel şekilde tiyatro da vardı ki, o zaman için Çinlilerin de dikkatini çekmiş ve etkilenmişlerdir. Hikâye anlatma sanatı da çok ileridir. Yazılış şekillerden anlaşıldığına göre, bunların Türkçe olanları Çince olanlardan çok daha üstündür.

Uygurlarda müzik sanatı çok gelişmiştir. Müzik aletlerindeki yenilikler, yeni yöntemlerin geliştirilmesi bu dönemde olmuştur. Müzik salonları kurulmuş, müzisyenlere ayrı önem verilmiştir. Asya'nın müzik yapısının yönlendirilmesi, Uygurlar tarafından olmuştur (Finch, 2006, 14).

İslamiyet Öncesi Türklerde sanat, genelde dinsel öğeler üzerine kuruludur. Resim, müzik, mimari, tiyatro dinsel ayinlerin bir parçasıdır. Uygurlardan önce törensel şekilde, doğa olaylarına karşı saygıyı belirtmek için yapılan ayinler, savaş öncesi savaşçıları hazırlamak için yapılan, müzikli, görsel hareketler sanatsal bir davranış olarak tanımlanmıştır. Uygurlarla birlikte bu davranışlar, yeni görsel öğeler ve yeni müzik aletleri kullanılarak, tam bir sanatsal yapıya dönüşmüştür. Dini simgesellik sürdürüldüğü gibi, artık toplumsal yaşamı da ele alarak daha geniş bir bakış açısı yakalanmıştır.

4.7.1.2. İslamiyet Öncesi Türklerde Kozmos ve Biçimsellik

Kozmik alan ve onun biçimsel simgeciliğine ilişkin ilk Türkçe kavramların, eski kuzey Avrasya kültüründen ve M.Ö. 10 yy'da Çin'de varlığını sürdüren ilk Ön-Türk-Tibetliler oldukları sanılan bir iç Asya boyu Chou'lardan çıktığı düşünülmektedir. Türk, hatta Çin ve Doğu Asya kozmolojisi de Chou'lardan kaynaklanır. İnanışlarına ilişkin Çince yazılı kaynaklara göre Chou'lar, bir merkezin çevresinde dört ana yöne doğru

simetrik olarak yayılmış bir evren düşünürler. Dört köşeli geniş bir kara parçasının üzerini örten gök kubbe, gök tanrısının yaşam alanı olarak kabul edilen kutup yıldızının ekseni üzerinde günlük ve aylık devirlerle döner. Evreni gösteren şema, hem yersel hem de göksel düzeni birleştiren ve böylece evreni niteleyen çember içine çizili bir kareden oluşur.

Erken Türk dönemlerine ait silindir kubbeli kuzey İç Asya çadırında açıkça gösterilen kozmik simgeciliğin, muhtemelen Chou döneminde de var olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzdeki kuzey Çin toprakları içinde kalan ve çok önceleri Çinli olmayan kuzeylilerin yurdu olan kuzey İç Asya'da evler, üçgen alınlıklı kare biçimli Çin evlerinden farklıdır. Ortalarında bir ocak, tepelerinde ise dumanın çıkması için bir deliğin bulunduğu silindir kubbeli çadıra benzeyen kulübelerdir. Chou'ların, yeryüzünün merkezinden yükselen kozmik dağı gösteren gök sunağı da aynı şekilde kare biçimindeki sıralı setler üzerine konulmuş yuvarlak bir yapıdır. Böyle bir tapınak sonraları bir bakıma kubbeli dağ olarak tanımlanmıştır (Uraz, 1992, 134).

Kozmik dağların göksel ruhlarla kutlu hükümdarların buluşma yerleri olduğu düşünülmüştür. Kut sahibi hükümdarın kenti de aynı biçimdedir. Arkeolojik bulgular, çadır biçimindeki ev örneğinde olduğu gibi, sıralı setlerin yüksek kaidelerinin varlığını doğrulamıştır. Merkezde bulunan dağ kavramının kökenleri, kesin olmayan bir biçimde Hintlilerin Sumeru dağıyla ilişkilendirilmiştir. M.Ö. 2000 yılında, Orta Asya'nın batı bölümlerinde de sıralı setlerden oluşturulmuş görkemli yapılar vardır (Esin, 2006, 119).

Her ne kadar biçimlerine ilişkin kesin tanımlar yoksa da Chou dönemi evlerinin kozmografik görünümlü olduğu belirtilmiştir. Ocak, havuz ve eşik, göksel kişileştirmeler oldukları düşüncesini uyandıran birtakım ruhlara adanmıştır.

Kozmolojik kavramlar, mimari deyimler ve bunlarla bağlantılı diyagram ve ırk, geçen zamana, yer değiştirmelere ve yeni kültürel akınlara karşın, Türk tarihi boyunca çok az değişiklik göstermiştir. Türklerin VI.-VIII yüzyıllardaki katkısı, “kerekü” veya otağ denilen çadır ve çadır biçimindeki küçük odanın eski konik tavanına ek olarak kümbeti getirmeleridir. Kurban yeri (yağışlık) aynı şekilde silindir biçimindedir (Divitçioğlu, 2005, 87).

Tarihsel Türk dönemindeki silindir biçimli kubbeli çadırın evrensel simgeciliği VI. yüzyıldan sonra tam olarak kanıtlanmıştır. 546'da, Çinlilerin Tie-le dedikleri Türk boyları, bir ilahinin günümüze kalmış bir Çince çevirisinde şöyle demişler: “Gök bir çadıra benzer, bozkırın üzerinde asılı duran” (Esin, 2006, 119).

Kök-Türk kağanlarının VI.-VIII. yüzyıllardaki tahta çıkma töreni, aynı simgeciliğin bir tekrarıdır. Dört beyin taşıdığı halının üzerinde yukarı yükseltilen evrensel hükümdar, güneşin hareketine paralel bir şekilde hükümdar çadırının etrafında dolaştırılmıştır. Kubbeli odanın konumu, eşikten tören yerine uzanan, doğu-batı ekseniyle belirlenmiştir. Ana yönler, astral yapının figürlü kavramlarıyla bağlantılıdır. Tapınak yuvarlak kurban yerinin üzerinde duran sıralı setlerin kaidesinden oluşmaya devam etmiştir. Altın olarak tanımlanan kozmik dağların (altun yış, altun kır) iki yönü vardır.

Ölümden sonra kahramanların ruhlarının altın bir bozkıra ya da dağa (altun kır) ulaştığı görülür. VI. yüzyılda büyük Türk hükümdarlarının saraylarına da yine ormanlı altun dağ denilmiştir. Kök Türk devletinin Orta Asya'ya yayılmasından (550–745) sonra, Budizm Türklerin eski inancıyla birlikte devlet dini olarak benimsenmiştir. Budist metinler tercüme edilmiş ve anıtlar dikilmiştir. Budizm, daha sonra genellikle bir devlet dini olmasa da Türkler, özellikle de Buda yasasına bağlı kalan Doğu Türkistan'ın Uygurları arasında XV. yüzyıla kadar önemli ve kültürel olarak etkili bir din olarak kalmıştır (Uraz, 1992, 78).

Budizmin nüfuzu sadece edebiyatta ve sanatta değil, Budist kozmolojinin eski Türk inanışlarıyla kaynaşmasında da gözlemlenebilir. Çin geleneğindeki ırkların kare biçimini korusalar da, Budist Türkler kozmik diyagrama mandal demişlerdir. Büyük hükümdarların yerleşim yeri ve kahramanların ruhlarının göğe yükselme yolu olan altun dağ, Budist Uygur edebiyatında yıldızlarla ilgili tanrıların makamı ya da sarayı olarak görülen ve genellikle Hint tanrılarıyla özdeş tutulan, Hintlilerin Sumeru'sunun yerini alır.

Terminolojide Hint etkisi ağır basarken, kozmografik mimari Türk geleneğine daha sadık kalmıştır. Bu konuda Budist yöntemde etrafı duvarlarla kapatılmış kutsal emanetler korunağı özelliğini her zaman yansıtmayan, tavanı çadır perdelerindeki işlemelerle süslü, delikli, içi oyuk silindir biçimli kubbeli çadır şekli Türk stüpa örneği olarak verilebilir (Esin, 2006, 122).

Eski gök tapınağının, üzerinde kubbeli bir odacığın yer aldığı piramit biçimli yapıdan oluşan kubbeli dağ biçimi, VI-VIII yüzyıllarda Türk hükümdarların yerleşim yerlerlerine de yayılmıştır. Dokuz bölüme ayrılmış böyle bir saray (dokuz, göğün sayısal simgesiydi) Türkiye Türklerinin yakın ataları olan Oğuz Türklerinin ülkesi kuzeybatı Türkistan'da da vardır. Benzer bir yapı, gökteki kozmografik tapınak

kavramlarını, Budacıların Sumeru'su ile birleştirmiş gibi görünen bir Uygur Budacı resminde daha büyük ölçekte tasvir edilmiştir (Divitçioğlu, 2005, 104).

Kutup yıldızının ekseniyle (altun kaz-guk), gök tanrının eviyle ve Büyükayı'nın (Yetiken) birbirine bağlı yedi yıldızıyla özdeşleştirilmiş gök kubbe, sekiz bölümlü bir kavisle gösterilir. Merkezdeki dağ, gökyüzünün sayısal simgesini tekrar vurgulayan dokuz sıralı setlerden oluşur. Tepesinde gök sunağı olabilecek kubbeli çadır benzeri yapı ya da bir stüpa, ışık saçan gök cisimlerine ait piktogramlarla çevrelenmiştir. Tavanında yıldız piktogramları olan diğer bu tür kubbeli odacıklar, Türkçe Budist metinlerde Hint tanrılarıyla birleştirilen yıldız tanrılarına adanmış olması muhtemel alçak setler üzerine simetrik bir şekilde yerleştirilmiştir (Esin, 2006, 119–120).

Türklerin evren anlayışı, hiçbir zaman değişmemiştir. İnaçların değişmesiyle sadece biçimsel değişikliklere uğramıştır. Yapısal olarak aynı kalan bu anlayış, inanç, evren algılaması, sanatsal yaratıcılık zincirinin parçası olarak kendini göstermiştir. Ülke yönetiminde, savaş taktiklerinde dahi bu evren algılayışı egemendir. Kabul ettiği dinleri de bu algı temellerine oturtan Türkler, Orta Asya’da insan yaşamının ilkelerini belirleyen düşünce sisteminin oluşumuna büyük katkıda bulunmuşlardır.

4.7.1.3. İslamiyet Öncesi Türklerde Resim

Eski Türk resim sanatı; Budizm, Maniheism ve İslamlık dönemi olarak üç din çerçevesi içindeki eserleri içine alır. Böylece resim, sekizinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıl sonuna kadar bin yıldan fazla bir zamana yayılmaktadır. Eski Türk resminin asıl temsilcileri, sanata çok yatkın olan Uygur Türkleridir. Eski Uygur kentleri harabelerinde bulunan sekiz ve dokuzuncu yüzyıllardan kalma Budist ve Maniheist duvar resimleri ile minyatürler Türk resminin bugüne kadar bilinen en eski örnekleridir. Bunlarda rahipler, vakıf yapanlar, müzisyenler tasvir edilmektedir. Kompozisyon sıralama halinde ve simetrik bir düzene göredir. Koyu mavi ve kırmızının çok olduğu parlak renkler kullanılmıştır.

İnsan yüzüne bireyin özelliklerini vermek, yani portre yapmak sanatı, ilk defa 750'den sonra Türk duvar resimlerinde başlamıştır. O zamana kadar insan vücudunun diğer kısımları gibi yüz de şemalara göre çizilmiş ve resmin altına adı yazılarak ayırt edilmiştir. Fresklerde, resimlerini yaptırmak isteyen kimseler tasvir edilmiş, böylece çeşitli insan grupları Hint ve Çin rahipler, Toharlar, İranlılar ayırt edilebilmiştir. Uygurlar kendilerinden farklı insanlar üzerinde dikkatlerini toplayarak bunları tiplere ayırmışlar ve kendilerini de daha belirgin olarak görmeye başlamışlardır. Bu durum

onlara portre sanatı yaratmak ve geliştirmek yeteneğini kazandırmıştır (Aslanapa, 1992, 90).

Portre benzerliği, aynı kıyafet ve duruşta yan yana sıralanmış rahip resimlerinde açıkça bellidir. Bunların yüzleri, çeşitli insanları göstermektedir. Diğer resimlerde kendini belli eden bu portre sanatı bireysel düşünce bakımından çok önemli bir ilerlemeyi gösterir. Portre sanatının doğmasında eski geleneklerin de rolü olmuştur. Kök-Türklerde ve Uygurlarda eskiden **bengü** adı verilen hatıra taşlarına ölen kahramanın adı, ünvanı ve memuriyeti ile yaşı yazılarak ölümsüzleştirilmiştir. Uygurlarda bu düşünce sonradan etkisini göstermiş olmalıdır. Süs fresklerinde, Uygur prensleri çok gerçekçi olarak resmedilmiştir.

Uygurlar zamanından kalan minyatürler Maniheist kitaplardan sayfalardır. Bunlar kısmen dini, kısmen dünyevi sahneleri canlandırırlar. Bunlardan başka büyük resimli sayfalar ve sancaklar kalmıştır ki, bunlar Mani mabetlerinde saklanmış ve ayinlerde kullanılmıştır. Bu Uygur minyatürleri İslam minyatürünün kaynağı olmuştur.

Uygurlar, tipleri ayırmak, tarihlendirmek ve portre resimlerini yaratmaktan başka ilah tasvirleri de yaparak her iki bakımdan Çin resmi üzerinde etkili olmuşlardır. Bunlardan başka, Uygur ressamları dokuzuncu yüzyılda yeni bir yöntem geliştirmişlerdir. Birçok küçük sahnelerle bir veya birkaç hikâyeden oluşan, Tohar resimlerinden farklı olarak Uygurlar büyük ve sade kompozisyonlar oluşturmuşlardır. Renk olarak koyu lacivert ve açık yeşil yerine, kızıl kahverengi tercih edilmiştir (Aslanapa, 1992, 92).

Uygurlarda bu şekilde gelişmiş olan sanat gittikçe güçlenerek devam etmiştir. Uygur devleti dağılınca bu sanatçı Türklerin parlak mirası, yeni egemenlik kuran Moğollarla, Batı'ya ve İslam dünyasına geçmiştir.

Türklerin resim sanatındaki gelişimi, yeni ve farklı eser yaratmalarını sağlamıştır. Heykel ve resimdeki ayrıntılı tanımlama anlayışı, İslamiyetin kabulü ile yerini yeni anlayışlara bırakmıştır. Resimlerdeki insanları kişiselleştirme, her konuyla ilgili resim yapılması, yeni arayışlar yapıldığının göstergesidir. Türk resim sanatı kendi kendini geliştirmiştir. O dönem için örnek olmuş, etkisi bu güne kadar devam etmiştir.

4.7.1.4. İslamiyet Öncesi Türklerde Mimari

Maniheist mabetler, kubbeleri ve köşe kubbeleriyle İran ateşgâhlarına benzer biçimde yapılmıştır. Hoço'da bir saray harabesinde tonozlu ve kubbeli kısımlar görülür. Duvarlar, yontulmamış taşlardan harçla örülmüştür. Sirkip'de kule biçimde bir yapı

içersinde Buda figürleriyle bir Hind stupası vardır. Buda ve Mani dinleri gibi Hint ve İran mimari şekilleri de yan yanadır. Hoço yakınında bulunan kubbeli yapılar mezar anıtlarıdır. Uygurlar bu kuleli mezar yapılarıyla ilk türbeleri meydana getirmişlerdir. Ko-mul civarında, mabete benzer diğer bir kubbeli yapıda kubbe yerine köşeye ilk defa bir üçgen konulmuştur ve bu İran'da bilinmeyen bir şeydir. Türk üçgenleri, sonra Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde önemli bir rol oynamıştır (Aslanapa, 1992, 88).

Uygurlar genellikle, iki kanatlı kapı ile açılan ve küçük bir evcik şeklinde giriş yeri olan, yarı yükseklikte duvarla çevrili evlerde oturmuşlardır. Evlerde yarım metre yükseklikte bir tuğla duvar vardır. Asıl ev çoğu yerde tek katlı, duvarlar sıralı örgülü, pencereler ilk zamanlarda yuvarlak kemerli, sonraları dört köşelidir. Bayramlarda evin dört köşesine dışarıdan kızıl-kahverengi perdeler konulmuştur. Bunlar duvar köşelerinde toplanıp, düğümlenmiştir. Çin evlerini andıran ağır, kiremitli, dik sırtlı çatının iki ucu, bir kuş biçiminde sonlanmıştır. Çin'de, bu ejder başıdır. Dik sırtın ortasında Çin'deki gibi çok defa alev şeklinde inciden bir nazarlık konmuştur. Çatı süslü ve kırmızı renklidir, fakat Çin'deki gibi ağır dekorlar bulunmamaktadır. Çevre duvarları ile ev arasında ağaçlarla bahçe, binek ve yük hayvanları için yer bulunmaktadır. Doğu Türkistan’da, eski Uygur ülkesinde kayalara oyulmuş binlerce mabet vardır. Bunların duvarları ve tavanı fresklerle süslüdür. Fresklerden çoğu Alman Turfan araştırıcıları tarafından sökülerek Berlin Etnografya Müzesi'nde, duvarlara yerleştirilmiştir. Son savaşta bunların büyük bir kısmı yok olmuş, fakat kitaplarda resimleri kalmıştır. Fresklerin konusu Budizm'dir (TKAE, 1992, 88).

Genelde göçebe bir yaşam süren Türkler, ilk zamanlar sürekli bir yerde kalmadıkları için binalara önem vermemişlerdir. Hunlarda ve Kök-Türklerde hükümdarın ve ailesinin yaşadığı ordu ve balık adı verilen kentlerde binalaşma görülmüştür. Uygularla birlikte daha yerleşik yapı kazanan Türkler, binaya önem vermeye başlamışlardır. Daha önce böyle bir kültür geliştirmeyen Türkler, yabancı etkisinde binalar yapmışlardır. Her ne kadar bina yapımını dışardan da alsalar, kendilerine özgü tavırlarını binalarına da yansıtmışlardır.

4.7.2. İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı

İslamiyet öncesi Türk edebiyatı, M.Ö. 4000'li 3000'li yıllardan başlayarak, Türklerin İslamiyeti kabul ettiği XI. yüzyıl ortalarına kadar sürer. Bu uzun dönemin Kök-Türklere ait yazılı anıtların ortaya konduğu M.S. VI. yüzyıla kadar olan bölümü sözlü edebiyat dönemi olarak adlandırılır.

Bilindiği gibi söz yazıdan öncedir. Böyle olunca da yazılı edebiyat ürünlerinden önce, sözlü edebiyat ürünlerinin oluştuğu ortadadır. Tüm ulusların edebiyatında olduğu gibi Türklerin edebiyatında da sözlü edebiyatın doğuşu dinsel temellere dayanır. Sözlü edebiyat ürünleri, daha yazının bulunmadığı dönemlerde dinsel törenlerde üretilmeye başlanmış, kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatılmıştır.

Edebiyat türleri içinde ilk doğan tür olan şiir, sözlü edebiyatın anlatımında önemli bir rol oynar. İslamiyet öncesi Türk edebiyatında da şiirin önemli bir yeri vardır. İslamiyet öncesi Türk şiiri hece ölçüsüyle yazılmıştır. Yedili, sekizli, on ikili ölçülere rastlanır. Kafiye önemlidir, dize başlarında da kafiye yapılır. Nazım birimi dörtlüktür. İslamiyet öncesi Türk şiirinin dili Türkçedir. Şiirler, Türklerin o çağdaki dünya görüşlerini, yaşantılarını, duygularını, düşüncelerini doğal bir dille anlatırlar. Şiirlerde doğa, aşk, kahramanlık, cesaret, binicilik, at sevgisi, askerlik, ölüm en çok işlenen konulardır (Sertkaya, 2006, 43).

Çin kaynaklarında M.Ö. II. yüzyıla ait eski Türk şiir çevirilerine rastlanmaktadır. İslamiyet öncesindeki Türklerde şairlere baksı, kam, ozan gibi adlar verilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde ve Turfan kazılarında ele geçirilen metinlerde adlarına ve şiirlerine rastlanan ilk Türk şairleri; Aprın Çor Tegin, Çuçu, Ki-ki, Kül Tarkan, Asıg Tutung, Pratyaya Şiri, Kalun Kayşı, Çisuya Tu-tung'dur.

İslamiyet öncesi Türk şiirinin şairi bilinen ilk örnekleri Uygurlarda görülmektedir. Destanlar ulusların yazı öncesi çağlarında oluşmuş olağanüstü olaylarla, doğaüstü kahramanlarla ve kahramanlıklarla yüklü, öyküleyici özellikler taşıyan uzun şiirlerdir. Edebi eserlerin çoğunluğunu dini eserler oluşturmuştur (Sertkaya, 2006, 44).

Eski Türk şiirinin en küçük nazım birimi beyitlerdir. Beyitler de her biri bir dizede analtılmış iki paralel düşüncenin, sanatlı bir biçimde işlendiği iki dizenin birleştirilmesiyle oluşmuşlardır. Türk atasözleri, orijinal fallarla birlikte Türk şiirinin oluşumuna kaynaklık etmişlerdir. Türk şiirinin genel nazım birimi sayılan dörtlükler de iki beyitin birleşmesinden ortaya çıkmışlardır. Türk şiirinde yararlanılan uyum unsurlarının dörtlüklerdeki tekrarı nedeniyle böyle bir sonuca varılır.

Maniheist Türk çevresinden günümüze, Budist çevreye göre daha az sayıda şiir ulaşmıştır. Bir kısmı çeviri bir kısmı da orijinal olan bu manzumelerin hepsi “bas ~ basık” denen ilahilerdir. “Bas ~ basık” Soğdcadan alıntı bir sözdür, “kög” sözü de “şarkı” anlamıyla birlikte “ilahi” karşılığında kullanılmıştır. Bu ilahilerin çoğu “dua” ve “methiye, övgü” olarak yazılmışlardır. Gerçekten her iki söz de Maniheist Türkçe metinlerde “alqıs” (iyilik, dua) ve “ögdir” (övgü, methiye) sözleri ile birlikte “aqıs

basık", "kög ögdir" olarak geçmiştir. Bu çevrede "şiir, manzume, nazım" için kullanılan genel sözlerden biri "taqşut"tur. Budist çevrede "şiir, manzume, nazım" için yaygın olarak kullanılan söz "qosuy" olmuştur. Budist çevrede "taqşut" sözü de aynı anlamla kullanılmıştır (Pilancı, 1998, 33).

Türk edebi çevresinin bildiğimiz en eski şairlerinden biri Aprın Çor Tegin'dir. Onun iki şiiri de "kög"dür. Bunlardan biri Maniye bir övgü iken, diğeri edebiyatta ilk Türk "lirik" şiir örneği olarak kabul edilir. Bu çevreye ait "Tan Tanrısı ilahisi", "Parlak Güçlü Bilge Tanrı İlahisi" , "başka bir Türkçe ilahi" başlığı altında sunulan ilahi, cehennem tasviri yapan eksik ilahi, bu çevrenin bilinen şiir örnekleri arasındadır. Aynı çevreye ait en uzun şiir, sistemli olarak başkafiye ve dörtlükler halinde yazılmış olan, "Mani İçin Büyük İlahi"dir. Bu çevreden İranca bir Mani metni arasında bir "Hükümdar Övgüsü" de bulunmaktadır (Özönder, 2002, 489).

Budist Türk çevresine ait şiirler daha çok Budizmi öğretmek amacıyla yazılmış dini eserlerdir. Budist Türk çevresinden bugün hem dini hem de din dışı zengin bir edebiyat bulunmaktadır. Yazmaların çoğu Soğd yazısından geliştirilmiş Uygur alfabesi ile yazılmışlardır. Türk Budist edebiyatının büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdcadan yapılmış çevirilerdir. Az sayıda telif eser de vardır. Çeviri eserlerin büyük kısmı, Çinceden yapılmış olanlardır. Tibetçeden çevrilmiş on altı metin bulunmaktadır. Dokuz adet doğrudan Sanskritçeden çevrilmiş eser vardır. Üç eser Toharca orijinallerinden çevrilmiştir. Hangi dilden çevrildiği belirlenemeyen metinler de bulunmaktadır (Pilancı, 1998, 34).

Günah çıkarma metinleri, Budistlerin günahlarından arınması, sonraki doğumlarında da tövbe etmeye alışabilmeleri için hazırlanmış metinlerdir. Bu metinlerde yalnızca işlenmiş günahlar değil, geçmiş doğumlarda işlenmiş olduğu sanılan veya sonraki doğumlarda işlenebilecek günahlar sayılır. Tövbekâr yalnızca kendisi için değil, tüm canlı varlıklar için günahlarından arınmayı diler. Budist Türk çevresinden, düz yazı ile yazılmış tövbe duaları yanında, şiir düzeninde tövbe duaları da vardır (Özönder, 2002, 490).

Destanlar, eski çağlarda müziğe eşlik etmeye en uygun biçimde, çoğunlukla nazımla düzenlenmiştir. Epik şiirin en güzel örnekleri olan destanlarda, olağanüstü olayların, doğaüstü kahramanların, tanrıların savaşlarının yanı sıra, eski çağ insanlarının inanışları, yaratılış ve varoluş konusundaki düşünceleri, ulusların özlemleri ve düşleri de dile getirilir. Destanlar insanların olayları dinleme ve anlatma gereksiniminden dolayı kuşaktan kuşağa yayılmıştır.

İnsanlar ilk çağlarda toplum ve doğa olaylarını anlamakta güçlük çektiler. Her olay onlara önce Tanrıyı düşündürdü. Gök gürlemesi Tanrının hiddetiydi. Yıldırımlar, kasırgalar, susuzluklar Tanrının insanlara verdiği cezalardı. İnsanlar her doğa olayını korkuyla karışık bir hayranlıkla izlemişlerdir (Pilancı, 1998, 35).

Zengin bir hayal dünyası olan ilk insanlar, önemli gördükleri her olayı, olağanüstü olay ve hayallerle süsleyerek birbirlerine anlatmışlardır. Yeni olaylarla zenginleşen destanlar, halk arasında yayılarak ortak bir eser haline gelmiştir. Destanları anlatan her yeni ağız, destanlara yalnız bir olay değil, dil ve söyleyiş güzelliği de katmıştır. Destanlar, başlangıçta manzum oldukları ve ezgiyle söylendikleri için halk dilinde uzun süre yaşayabilmiştir. Destanlar, birçok doğa olayının çözüme ulaştığı dönemlerde bile yer yer önemini koruyarak köklü bir destan geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Zamanla, destan gelenekleri zenginleşen ulusların, destan şairleri yetişmiştir.

Bir ulusun destan sahibi olabilmesi için, ulus halkının hayal gücünün en eski çağlarda bile, efsaneler, destanlar yaratmaya elverişli olması, o ulusun tarihinde unutulmaz doğa olayları, büyük savaşlar, güçler, baskınlar, değişik coğrafi çevrelere dağılmalar gibi halkın gönlünde ve kafasında nesiller boyu yaşayacak önemli olayların yaşanmış olması gerekir (Pilancı, 1998, 35).

Destanların oluşumu için gerekli olan bu şartlar, Türk tarihinde fazlasıyla görülür. Çok zengin olduğu bilinen Türk destanları ile ilgili bilgiler Arap, İran ve Çin kaynaklarından elde edilmektedir. Türk destanlarının bir kısmı, Türk ve yabancı araştırmacılar tarafından halk ağzından derlenmiştir. Bir kısmına Batılı kaynaklarda rastlanırken, bir kısmı da Türk aydın ve yazarları tarafından çeşitli dönemlerde, çeşitli nedenlerle, çeşitli dil ve yazılarla kaleme alınmıştır. Destanların büyük bir kısmı yazıya oldukça geç geçirilmiş, sözlü edebiyattaki şekliyle de tamamen yazıya aktarılamamışlardır. Eski İran ve Yunan destanları ile Türk destanları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Destan dönemi yaşayan uluslar arasındaki bu tür alışverişler doğaldır.

Destanlar tarih, düşünce ve sanat bakımından büyük değer taşırlar. Tarihi aydınlatır, düşünce ve sanata kaynak oluştururlar. Bilimsel tarih araştırmaları yanında, tarihi olaylar karşısında halkın duygu ve düşüncelerini yansıtırlar. Destan kahramanlarının doğaüstü özellikler göstermesi, olayların olağanüstülüklerle anlatılması, destanların gerçeklerden uzak olduğunu göstermez. Destanlar, anlatımlarındaki olağanüstü özellikler ayıklandığında, ulusların tarihini aydınlatan en önemli kaynaklardır. Yüzyıllar boyunca Türklerin duyuş, düşünüş, inanış ve hayalleri;

güzel sanatları; aşk, aile, vatan, ulus ve devlet anlayışları Türk destanlarında bulunabilmiştir (Pilancı, 1998, 36).

Sav, İslamiyet öncesi Türk edebiyatında atasözünün karşılığıdır. Bir düşünceyi, bir deneyimi, bir öğüdü, en az sözcükle kısaca anlatan kalıplardır. Biçim olarak bir düz yazı tümcesi veya bir şiir dizesi gibi olabilirler. İslamiyet öncesi Türk edebiyatına ait savların kimileri küçük ses değişiklikleriyle, Türkçede bugün de yaşamaktadır.

Sagular da savlar gibi eski Türklerin yaşam biçimlerinden doğan sözlü ürünlerdir. Eski Türklerde sevilen, sayılan bir kişinin ölümünden sonra düzenlenen cenaze törenine "yuğ töreni", bu törenlerde söylenen şiirlere "sagu" adı verilmiştir. Ölen kişinin yiğitliğini, yaptığı işleri, değerini anlatan, ölümünden doğan acıyı dile getiren bu şiirler, bir tür ağıttır. Destan özelliği de gösteren sagularda, geniş doğa tasvirlerine rastlanır.

Eski Türkler totemlerinin etini yemezlerdi. Yılda bir kez, belli dönemlerde, "sığır töreni" adı verilen kutsal av törenlerinde, onu kurban ederek yerlerdi. "Şölen" adı verilen bu toplu ziyafetlerde ve zafer ile biten savaşlar sonunda, tüm boyların erkekleri biraraya gelerek eğlenirdi. Bu eğlencelerde söylenen çoğunlukla aşk, doğa ve yiğitlik konularını işleyen şiirlere "koşuk" adı verilir. Genellikle kendi başına bütünlüğü olan, dört dizeli bentlerden oluşan koşuklar, manilere ve koşmalara kaynak olmuştur.

İslamiyet öncesi Türk edebiyatının sözlü ürünleri olan destanların, savların, saguların ve koşukların büyük bir kısmı zaman içinde kaybolmuştur. Bu ürünler eski çağlarda, Türkler arasında toplumsal bilinci yaratan ve birliği, beraberliği, barışı sağlayan en önemli etkenlerdir. Eski Türklerde kam, kaman, baksı, şaman yerini tutan ozanlar, dans ve müzik ustalıkları gibi büyücü-doktor görevini de üstlenmişlerdir. Törenlerde dans ederken, sazlarıyla da destan parçaları, sav, sagu, koşuk okuyarak kötü ruhları da büyüleriyle engellemeye çalışmışlar, hastaları iyileştirme görevi de üstlenmişlerdir (Pilancı, 1998, 37).

Yazılı edebiyat genelde dinsel yapı üzerine kurulmuştur. Mani dini ve Budizm dini dönemleri en verimli dönemlerini yaşamıştır. Maniheist bir Türk topluluğunun oluşmasının ilk resmi temeli, Maniheizmin M.S. 762'de Ötüken Uygur Kağanlığında, Bögü Kağan tarafından devlet dini olarak kabulüyle atılmıştır. Bu resmi tarih, Maniheist Türk edebiyatının da doğuş tarihidir. Doğu Türkistan'da bulunmuş Maniheist Türklere ait yazmaların bir bölümü bu bölgeye göçten önceki dönemde, yani 840'tan önce daha Ötüken'de iken yazılmıştır. Yine Turfan koleksiyonu içinde bulunan Maniheist yazısı ile Soğdca yazmalardan bir bölümü Türkler tarafından yazdırılmıştır. Bu yazmalar içinde

en önemlisi Maynamag adlı 825–832 yılları arasında düzenlenmiş bir ilahiler derlemesidir (Tekin, 1992, 70–72).

Maniheist Türkler arasında kullanılmış iki temel alfabe vardır: Mani alfabesi ve Uygur alfabesi. Mani alfabesi, Maniheist Türkler arasında daha sonra yerini Uygur alfabesine tamamen terk etmiştir. Maniheist Türk edebiyatının ürünleri arasında öyküler, dini metinler, Maniheistlerin uyacakları kuralları anlatan metinler ve bir Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları, dua ve ilahiler kalmıştır (Özönder, 2002, 492).

Dini öğretiye ait metinler arasındaki "iki yıltız nom" (İki Kök Kitabı)nın, Maninin yazdığı yedi kitaptan biri olan, Şabuhragan olduğu sanılmaktadır. Bu çevreden soru cevap yöntemiyle hazırlanmış, öğreti kitapları da kalmıştır. Türkçe olarak Maniheizmin dini kurallarını anlatan metin parçaları ile manastır yönetimine ait metinler de bulunmaktadır.

Tövbe duaları metinleri içinde en önemlisi, hem Mani hem de Uygur harfli çok sayıda yazma çeşidi bulunan Huastvanift'ürdür. On beş bölümden oluşan eser, Maniheist dini kuralların çiğnenmesinden doğmuş olabilecek günahlardan kurtulmak için edilen duaları içerir (Özönder, 2002, 495).

Kültürleri oluşturan ana etken dil ve bu dille oluşturulan eserlerdir. Yazının ve dilin resmi yazışmalarda kullanılması ancak yönetim yapısı hakkında bilgi verir. Dilin edebi şekilde kullanımı kültürler hakkında bilgi verdiği gibi, yaşam şekli, sosyal hayat, insan ilişkileri, toplum hayatından bireyin hayatına kadar tüm her şey hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Türklerin, edebiyat geçmişi çok eski olmasına rağmen, yazılı kaynaklara ulaşılamaması, yeterince bilgi elde edilememesine yol açmaktadır. Türk devletlerinde tüm kültür mirasının bir birlerine devredilmesine rağmen, yazılı kaynakların olmaması doğru görünmemektedir. Yoğun mücadele geçmişine sahip Türkler, mücadelenin kaybedildiği dönemlerde, yazılı eserler yok edilmiş olabilir. Bununla birlikte, köklü yaşam şekli değişikleri zamanlarında, örneğin din değişikliği dönemlerinde bir önceki dönemin eserlerin yok edilmesi rastlanılan bir durumdur.

Yoğun bir destan, şiir kültürü oluşturan Türklerin şaşırtıcı büyüklükte bir mitolojik kültürü vardır. Sadece yazı kültürünün başlaması ile tüm bunların oluşturulması olası görünmemektedir.

4.8. İslamiyet Öncesi Türklerde İnanç Türleri

Bu bölümde İslamiyet öncesi Türklerde inanç türleri incelenmiştir. Ağırlıklı olarak ön plana çıkan Şamanizm ve Mani dini üzerinde durulmuştur.

4.8.1. Türkler ve Şamanizm

Eski Türk toplumu deyince, ilk akla gelen olgu Şamanizm inancı olmaktadır. Şamanlığın, kan birlikteliğine dayanan bir toplum inancı olduğu ve soy kaynağına dayandığı şeklinde olan anlayış, sosyal bilimciler arasında hemen hemen ortak kabul görmüştür.

11. yy.'da El Biruni, Buda dininin esasen Şamanist kökenli olduğunu savunmuştur. El Biruni, tüm insanların önce Şamanist olduklarını, inanç sistemlerinin esas kökeninin Asya'da aranması gerektiğini savunmuştur.

Orta Asya Türk toplumlarının inanç sistemi olan Şamanistlik, farklı çeşitleriyle dünyanın her bölgesinde görülmüştür (Şener, 2003, 11). İlkel bir inanç sistemi gibi görülse de Şamanlık, her dönemde görülmektedir.

Tarihsel gelişime bakıldığında, Orta Asya Moğollarındaki ve Kuzeydoğu Sibirya'daki Şamanlık en eskisidir. Bazı araştırmacılar, kökeni ve ilk izleri bu kadar eskiye götürülen ilk Şamanlığı, "Şamanlık" yerine, "sihir kültlerinin ilk biçimi" olarak kabul eder.

Şamanlığın, Mezopotamya ve İran kaynaklı olduğu, gelişerek Budizm ve Lamaizm'e dönüştüğü yönünde görüşler vardır. Eski Türk toplumu üstüne yapılan araştırmalarda, Mezopotamya ve Hind-İran etkilerinin mitolojik ve kozmolojik düzeyde, Orta Asya ve Sibirya'ya kadar uzandığı saptanmıştır. Asya'nın belirli gelişme evrelerinde Helen, Çin ve Roma'dan etkilenmiş olsa da, Şamanlığın tarihsel yapısı açısından bakıldığında, bu düşünce sistemelerinden etkilenmesi olası görünmemektedir (Şener, 2003, 12).

Şamanlığın inanç sistemi, kökeni ve temel özellikleri yönünden ve hayat şekli ile kandaş toplumsal özellikleri bakımından çok eski bir temele dayanmaktadır. Dünya gelişimi bakımından tarih öncesinde, yeryüzünde hiçbir uygarlığın var olmadığı dönemin ürünü görünümündedir. Şamanlığın oluşumu, tarihsel bakımdan, uygarlığın doğuşu olarak kabul edilen Mezopotamya ve Sümer'den en az "20.000 ila 25.000" yıl öncesine kadar dayanır. Orta Asya Şamanlığı, tüm ilkel toplulukların inançlarıyla aynı temellere dayanan, uyguladığı teknikler yönüyle K. Amerika, G. Amerika, Avustralya ve dünyanın tüm bölgelerine yayılmış, ilkel kandaş topluluklardaki benzerleriyle

örtüşmektedir. Yaşam şekli olarak, coğrafi etkiyle avcılığı geçim yöntemi olarak benimsemiş, gelişimi nedeniyle avcılığın mirasını sürdürerek, göçebeliğin devam ettirildiği toplumlarda görülmektedir (Pişkin, 2003, 2).

Toplumsal işbölümü öncesindeki toplum yapısında oluşan Şamanlık, daha sonra kabile esasına dayanan kandaş toplumlarda oluşacak işbölümüne uygun olarak gelişmiş ve değişmiştir. Toplumsal iş bölümü geliştikçe, şaman da bu birlikteliği devam ettiren bir uzmanlaşma ürünü olarak varlığını sürdürmüştür. Şaman, toplumsal işbölümünde yerini alırken, kabile üyeliğinin de olağan işlerini sürdürür. Yani, şamanlar kutsallığın gerektirdiği kamusal iş sayılan dini hizmete zamanlarının tamamını ayırmazlar. Hatta zamanlarının küçük bir bölümünü kutsallığın gerektirdiği dinsel hizmete ayırırlar. Diğer zamanlarında, normal işleriyle uğraşmışlardır (Şener, 2003, 13–14).

Eski Türk tarihinde bir inanç sistemi olan Şamanizm incelenirken, toplumsal süreçten ayrı tutulamaz. Bir dinsel inanç olarak Şamanlık, toplumsal yapıya özgü bir oluşumdur.

Eski Türk toplumunda anaerkil bir toplumsal dönem olmuştur. Yani erkeğin değil, kadının egemen olduğu bir dönem yaşanmıştır. Şamanlık da bu anaerkil toplumsal yapının izlerini taşımaktadır. Şamanlık esas olarak anaerkildir. Yani kadın egemen toplumsal anlayışın ürünüdür. Babaerkil toplumsal yapı tarafından değişime uğratılmaya çalışılmasına rağmen, Şamanlıkta anaerkil özelikler varlığını sürdürmüştür. Bazı Şamanistlere göre, en güçlü Şamanlar kadın Şamanlardır. Eski devirlerde Şamanlığın kadınlara özel bir sanat olduğunu gösteren işaretler vardır. Yakutlarda erkek Şamanlar, özel cübbeleri bulunmadığı zaman kadın entarisi ile ayin yaparlar. Özel Şaman giysisinin göğsünde kadın memelerini temsil eden yuvarlak madeni levhalar bulunur (Şener, 2003, 15). Bunlardan başka, erkek Şamanların saç bırakmaları bile anaerkil bir özelliktir. Değişen ve babaerkil toplumsal ölçülerin egemen olduğu Kırgız ve Kazaklarda, Şaman törenlerinde erkek Şamanlar kadın kılığına bürünerek ayini sürdürürler.

İslamiyetin kabulunden sonra Orta Asya Müslümanlarında, saçı tıraş etmek Müslüman geleneklerinde olduğu halde, bazılarının bir tutam da olsa uzun saç bırakmaları, Şamanlığın anaerkil özelliğinden kalmadır. Bu durum hükümdarlarda tam saç uzatma olmasa da, bir tutam saç uzatarak veya kadına değişik şekillerde benzeyerek geçmişle bağlantı kurup, otorite sahibi olmaya çalışmalarının anlatımı sayılmaktadır (Pişkin, 2003, 7).

Türkler, İslamiyet'le 9–10. yy.'da Emeviler döneminde Orta Asya'ya yapılan fetih akınları ile tanışmıştır. Türkler İslamiyet ile tanıştığında, Orta Asya'da hemen hemen tüm inançlara mensup Türkler bulunmaktadır. Tek Tanrılı dinler ile birlikte Budizm, Manihaizm, Zerdüşt dini ve diğer çok tanrılı dinler yaygındır. Türkler, sonuncu tek Tanrılı din olan İslamiyet ile karşılaştıklarında hemen bir Şaman ayini yapıp İslamiyet'i kabul etmemişlerdir. Hatta denebilir ki, Orta Asya İslamiyet'i kabul etmemek için çok direnmiştir. Çünkü Arap kültürünün bir parçası olan İslamiyet, çoğunluğu Şamanist inançta olan Türklerin kültüründen çok farklıdır. İslamiyet, Orta Asya bozkırlarının özgürlükçü göçebe, kadının erkekle eşit haklara sahip olduğu toplumuna çok yabancıdır. Türklerin İslamiyete karşı direnişi, inanç mücadelesi olmasının ötesinde ekonomik, siyasi ve coğrafi egemenlik mücadelesine dönüşmüştür. Yıllarca süren mücadeleler sonucu Türkler yenilgiyi kabul etmişlerdir. Yenilgiyi kabullenen halk, egemenlerin otoritesini olduğu gibi, dinlerini de kabul etmek zorunda kalmışlardır (Pişkin, 2003, 4).

Ama bu kabulleniş bile “Asya tipi” bir kabulleniş olmuştur. İslamiyeti kendi kültürleri ile bir alışverişe sokmuş, kendilerine yabancı gelen bazı özellikleri kabul etmemişlerdiler. Yapılarına yakın olanı almışlardır.

Orta Asya’da bugüne yansıyan görüntüsü ile Şamanist inanca göre dünya, “Gök”, “Yeryüzü” ve “Yeraltı” olmak üzere üç parçadan oluşmaktadır. Altay Türklerinde “Aydınlık Âlemi” olarak adlandırılan gökyüzünü “Tanrı Ülgen” ve ona bağlı iyi ruhlar temsil eder. Yeryüzünde, yani “Orta Dünya”’da insanlar bulunmaktadır. Yeraltı dünyasını yani “Aşağıdaki Dünyayı” “Tanrı Erlik” ve ona bağlı kötü ruhlar temsil etmektedir. İyiliğin, gücün ve güzelliğin simgesi olan Gök tanrı, eski Türklerde en önemli tanrıdır. Tanrı veya en büyük ruh göğün en üst katında yer alır ve insan biçimindedir (Uraz, 1994, 88).

Gökle yeraltı arasında, yani güzellik ve kötülük arasında insanların yaşadığı yeryüzü bulunmaktadır. Yeryüzü, iki zıtlık arasında yaşamın var olduğu bir yerdir. Siyahla beyazın, iyilik ile kötülüğün, güzellik ile çirkinliğin mücadelesi arasında kalan insanın, kendi doğru yolunu ruhlarının yardımı ile bulmaya çalıştığına inanılır.

Altay’larda göğün üç ve dokuz katından söz edilmektedir. Ayinler sırasında göğün bu katlarına çıkılır. Bazı toplumlarda 33 gök dairesinden bahsedilmektedir. Altay Türklerinde tanrı Ülgen’in yedi veya dokuz kızı ve birtakım yardımcı ruhları bulunmaktadır. Tanrı Ülgen ve eşi göğün en üst katında oturmaktadır. Tanrı Ülgen’in çocukları ve dünyadaki elçileri de göğün değişik katlarında oturmaktadırlar. Altay

Şamanları ayinler sırasında transa geçip göğe yükselirken altıncı katta "Ay Babayı", yedinci katta da "Güneş Anayı" selamlarlar (Esin, 2006, 167).

Türkler, birçok başka Asya halkları gibi gök kubbeyi bir çadır gibi tasarlarlar. Yıldızları temsil eden çadır dikişleri göğün çeşitli katlarının havalandırılması için açılmış delikler olarak tanımlanır. Göğün ortasında büyük çadırı bir orta direk gibi tutan Kutup Yıldızı parlamaktadır. Altaylılar Kutup yıldızını bir direk olarak tasarlarlar. Moğol Kalmuk ve Buryatlar'a göre "Altın Direk", Sibirya Tatarları ve Başkurtlara göre de "Demir Kazık"tır. Dünyanın Direği olan Kutup Yıldızı aynı zamanda atların bağlandığı bir direktir. Kutup yıldızını temsil eden bu direk, mikro kozmosta evin direğidir ve kutsaldır. Bu direğe bez parçaları bağlanır ve dibine sunular konur. Şamanların "Totem Direği" bu direktir.

Gök sırığına enlemesine çakılan yedi veya dokuz ağaç, Türk düşüncesinde özel önemi olan simgelerdir. Gök, Batı Türklerine göre yedi, Doğu Türklerine göre ise dokuz kattan meydana gelmiştir. Sırık simgesel olarak göğün direği olmakta, üzerine çift başlı bir kartal oturtulmaktadır. Bu düşünce düzeni, Çin denizinden İzlanda'ya kadar uzanan tüm Altay kültüründe görülmüştür. Göçlerle geniş bölgelere yayılmış olan bu düşünce, bazı değişikliklere de uğramıştır. Bazıları, bu kutsal çift başlı kartalı göğün üçüncü katına oturtmuşlar, bazıları da onu göğün dokuzuncu katına kadar çıkarmışlardır. Göğün yedinci veya dokuzuncu katı, Büyük Tanrı'nın oturağıdır. Bazı Altay kavimlerinde çift başlı kartalı Tanrı ile beraber oturtmak benimsenmemiş, kartalı birkaç kat aşağıya indirilmiştir (Kurtoğlu, 2006, 6).

Eski Türkler dağların Tanrı makamı olduğuna inanırlar. Dağların, "ana" olarak algılanan yeryüzünün, göğe uzanan ve "baba" olarak algılanan göksel güçlere dokunmaya çalışan kolları olduğu düşünülür. Doğal olarak göksel güçler önce dağlarla ilişkiye geçerler, bu nedenle dağlar tanrısal yerlerdir. Öldükten sonra yükselen ruhlar, yani iyi insanların ruhları bu tanrısal yerlere gider. Her boyun bir kutsal dağı olmuş ve o dağda oturduğu varsayılan kutsal koruyucu ruhların olduğuna inanılmıştır. Eski Türklerin en kutsal dağı Ötükendir. Bugünkü Altay Türklerinin hepsi de Altayı en kutlu dağ sayarlar. Altaylı Şor ve Beltirler de kurbanlarını Kök Tengri'ye yüksek dağ tepelerinde sunmuşlardır (Pişkin, 2003, 11).

Dünya üzerindeki çeşitli toplumların eski geleneksel bilgilerinde yer alan "Kutsal Dağlar" inancı, Orta Asya'daki bu inançtan gelmektedir. Gök tanrıya yakın olmaları düşüncesiyle kutsanan bu dağlar, daha sonra tanrıların yeri olarak görülmeye başlanmıştır. İsa peygamberin havarileriyle Zeytinlik dağında gizli toplantılarını

gerçekleştirmesi, Musa peygamberin Sina dağında on emri alması, Muhammed peygamberin birçok sıra dışı olayları Nur dağının Hira mağarasında yaşaması, hep bu inancın izlerini taşır. Zeus'un Olimpos dağı, Hintliler'in Meru dağı bunlar arasında en fazla duyulanlarıdır. Bunların diğerlerine nazaran daha fazla bilinmesi bu dağların, bu dinlerin kutsal kitaplarında bulunmuş olmasındandır.

Şamanizm düşüncesi çok tanrılı çok ruhlu ve totemli gözükmekle beraber, Uygur tapınakları incelendiğinde farklı bir görüntü ile karşılaşılır. Aslında var olan tek tanrı Gök Tanrısıdır. Tanrının insanlarla veya başka cisimlerle tasvir edilmesini kabul etmemektedirler. Putlar tanrının tasviri olarak yapılmamıştır. Birinin çok sevdiği bir yakını öldüğünde onun sureti yapılmakta ve evde saklanmaktadır. Bu suretin önüne yemekler konur, en sevilen şeylerin ilk lokmaları paylaşılır, önünde saygı ile yere eğilinir. Bu davranış biçiminin zaman içinde putperestliği ortaya çıkardığı düşünülmektedir (Kurtoğlu, 2006, 5).

Şamanistlik, tüm dünya halklarında benzer şekilde görülmüştür. Eski çağ insanlarının doğadan ve doğal olaylardan etkilenmesi, ona anlamlar vermesi çok doğal görünmektedir. Doğaya olan saygı inanç sistemini oluşturmuştur. Doğanın büyüklüğü ve kontrol edilemezliği sonucu oluşan korku Şamanlığın temelini oluşturmaktadır. Yüksek dağlar ve yıldızlar ulaşılamayacak uzaklıkta ve en önemlisi gökseldirler. Gök her şeyin üstünde, her şeyi gören ve yöneten konumdadır. Gökle birlikte doğa olaylarını kontrol altında tutan ve evrenin devamlılığını sağlayan yardımcılar da vardır. İslamiyet öncesindeki Türkler, Gök tanrıyı memnun edebilmek için temel bir inanç sistemini oluşturmuşlardır. Yeni dinlerin kabulu de bu temele dayanır, yani Gök Tanrı inancı değişmemiş, sadece Gök Tanrıya yapılan ayinler ilk inançlarına benzetilerek değiştirilmiş ve kabul edilmiştir.

4.8.2. Türkler ve Mani Dini

Kendi adını verdiği bir dinin kurucusu olan Mani, Mezopotamya'da (Güney Babilonya) yetişmiş, Hıristiyan, Zerdüşt ve Burkan dinlerindeki bazı unsurları, gnostik (bilinmezci) görüşlerle birleştirerek yeni bir inanç sistemi meydana getirmiş ve bunu İran'da yaymağa başlamıştır. Sonunda Zerdüşt papazlarının isteği üzerine idam edilmiştir.

Ailesi, ana ve baba tarafından İran'da Parthlardandır. Babası, Güney Babilonya'daki bir gnostik mezhebine mensuptu ve oğlu Mani'yi de bu çevrede yetiştirmiştir. Mani, gençliğinde bu çevrenin etkisi altında kalmıştır. Bu arada bir

Hıristiyan cemaatine de girmiş olduğu tahmin edilir. M.S. 240 yılında Mani, İran ile Hindistan arasındaki bölgelere gitmiş, burada Burkancılık ile temas etmiştir. İran tahtına I. Şapur'un geçmesi üzerine (242) Mani, Ktesifon'a gelir. İran dilinde kaleme aldığı Şahpurakan adlı kitabını hükümdara sunar ve dinini yayma izni alır. Fakat I. Behram (274–277) zamanında, Mani dini taraftarları soruşturma konusu yapılır ve Mani yakalanarak öldürülür (Tekin, 1962, 9).

Arami ve İran dilinde kaleme aldığı eserlerden pek azı günümüze kadar gelebilmiştir. Daha sağlığında Mani, İran ve Hindistan'da manastırlar kurdurmayı, topluluklar oluşturmayı başarır. Mani dini, Kuzey Afrika'dan Çin'e kadar olan alanda yayılır ve her gittiği yerde çeşitli uluslardan taraftar bulur. Mani dini, yalnız Uygurlar tarafından 762 yılında resmen devlet dini olarak kabul edilmiştir. Bunun dışında bu din, her zaman ve her yerde Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın kovuşturmasına uğramış, taraftarları işkenceyle öldürülmüşlerdir.

Mani Dini, her şeyin iki zıt kutup halinde çatışması temeline dayanır. İyi-kötü, güzel-çirkin, gündüz-gece, ruh-madde, ışık-karanlık vb. Bir üçüncü prensip kabul edilemez.

Başlangıcı olmayan bir zamanda ışık ve karanlıklar ülkesi birbirinden ayrılmıştır. Karanlıklar ülkesinin ışık ülkesinden bir parça ışığı çalması üzerine madde ve ışığın, yani ruhun karışması ortaya çıkmıştır ve bu, dünyanın bugünkü halidir. Gerçek bilginin görevi, bu karışımı tanımak ve ışığı karanlıktan, maddeden ayırmaktır. Bunun gerçekleşmesi için Tanrı, insana aklı, ruhun bir parıltısı olarak göndermiştir. Bunun etkinliği ile ışık maddeden kurtulacak ve ilk yurduna, ışık ülkesine dönecektir. Böylece ilk iki ana prensibe, zaman içinde ortaya çıkan ayrılık, karışma ve arınma katılmış olur (birincisi geçmişte olmuş, ikincisi şimdiki durum, arınma ise gelecekte olacaktır). Bu sistem, Mani tarafından benzetmelerle, şairane bir dil ile destan şeklinde analtılmıştır (Tekin, 1962, 10).

Işık ülkesinde bir barış havası eser; burada büyüklük babası oturur (Uygurca metinlerde: Hormuzta Tengri). Dişi olarak düşünülen büyük ruh ışık ülkesinin üzerinde dolaşır. Karanlıklar ülkesi, yani maddi dünya ise hırs, kavga, gürültü ve pis kokularla doludur. Her iki ülke arasındaki savaş üç evrede cereyan eder:

I. Karanlıklar ülkesinin saldırmasına karşı koymak üzere ışık ülkesinin hükümdarı büyük ruhu, canlıların anası olarak gönderir. Bu canlıların anası da ilk insanı, beş kısımlı bir ruh ile teçhiz edilmiş olarak gönderir (Uygurca metinlerde: Biş

Tengriler). İlk insan, bu beş kısımlı ruhunu şeytanlara yedirir ve derin bir uykuya dalar. Sonra uyanır ve ışık tanrısına (yani: ışık ülkesinin hükümdarına) yedi defa dua eder.

II. Işık tanrısı bunun üzerine ışıkların sevgilisini, yani büyük yapı ustasını ve cardı ruhu gönderir. Sonuncusu insana bir çağırı gönderir, bu çağrı insanda cevabı uyandırır. Çağrı ve cevap birlikte en yukarıdaki dünyaya çıkarlar. Bunun üzerine cardı ruh oğulları olan beş kozmolojik güç ile ve canlıların anası, ilk insanı ana yurda götürürler. Fakat bu ilk insanın hatırlama özelliği olan ruhu, karanlıklar ülkesinde kalmıştır. Bunun üzerine canlı ruh, beş oğlunun yardımı ile (bunlar: nefes, rüzgâr, ışık, su ve ateş'tir) dünyayı yaratır. Bunlardan birkaçı karanlık tarafından öldürülür; derilerinden on gök, etlerinden sekiz yer yaratılır; geride kalan ışık parçalarından güneş ve ay, ışık gemisi olarak yapılır. Böylece dünya, karanlıklar ve ruh için bir hapishane olarak yaratıldıktan sonra kurtuluş olayı başlar.

III. Işık hükümdarı, ilk iki gönderilişteki ilahların yalvarmaları üzerine bir üçüncü elçi gönderir. İlkin, üçüncü elçinin tehditleri üzerine karanlıklar ülkesinin memurları alıkoydukları ışık parçalarını geri verirler. Bunu kolaylaştırmak için üçüncü elçi bir ihtişam sütunu yaratır ve ışık gemilerini harekete geçirir. Böylece ışık ruhları, ihtişam sütunundan yukarı tırmanarak aya çıkarlar, oradan da güneşe geçerek ışık ülkesine akmağa çalışırlar. Bu etkinliğin önüne geçmek için madde, insanı yaratıp ruhu sıkı bir çember içine almağa karar verir. Erkek ve dişi şeytanlar, şeytanlar ülkesinde bulunan ruhu (= ışığı) yutarak insanı yaratırlar ve bu insana üreme gücü verirler. Fakat bu çaba da boşuna çıkar. Işık ülkesinin hükümdarı, Mesihi gönderir (bu Hıristiyanlıktaki İsa'dır). Mesih, insana aslını, ilahi cevherini öğretir. Mesih, akıl şeklinde, peygamberleri, ışık elçilerini uyarır, onlara ve tüm seçilmişlere, kurtuluşa götüren aklı, yani ışık bakiresini verir. Buradan da Mani Dininin ahlak kuralları doğar.

Cinsel ilişkiden kaçınma, canlı öldürmeme, vaaz, dua, ilahi okuma, günah çıkarma, oruç tutma vb. Bu şekilde başlayan savaş sonunda, ışık parçaları kurtulacak ve ışık ülkesine giderek oradaki tüm ışık ile birleşecektir. Bu inanç sisteminde Mani, iyiliksever ve aklın dünyadaki görünüşü rolündedir. Seçilmişler yani rahip ve rahibeler inziva hayatıyla, ışık parçalarının maddeden kurtulmaları işine katılırlar. Bunun dışında kalan ve Mani Dinine gönülden bağlı olan halk da, yalnız dinin gerektirdiklerini yerine getirmek ve ahlak kurallarına uymakla yetinebilir. Mani'den önceki peygamberler ile Zerdüşt, Burkan ve İsa, ışık parçalarını kurtarmak için insanlığa çeşitli yollar göstermişlerdir. Bunların en büyüğü ve en doğru yolu göstereni Mani'dir (Tekin, 1962, 18).

Mani dinine ait Uygurca metinler, Burkancılarınkine göre daha büyük bir özenle yazılmış, anlatış yöntemi daha canlı ve renklidir. Bu eserlerin kalıntılarında görülen çok renkli, minyatürlerin, İslam dünyasındaki minyatürler ile bağlantısı kurulabilir.

Mani Dininin Ötüken Uygurları arasındaki yayılış derecesi kesin olarak bilinmemektedir. Bögü Kağan dini kabul ettiğini bildirince sevinenlerin sayısı binlerce, on binlerce topluluklar olarak gösterilir. Bu bir propaganda olarak düşünülse bile, Mani Dinini benimseyenlerin sayısı oldukça yüksektir. Hanedan kesimin hemen hepsi dini kabul etmiştir.

Bozkır'da devlet zoruyla da olsa kabul edilen Mani Dini, Ötüken'deki Uygur egemenlğinin sona ermesiyle etkinlği azalmış ve Hoçu'da Burkancılıktan sonra ikinci derecede bir din olmuştur. Bununla birlikte 1200 yıl önce 762'de bozkırda göçebe Uygurlara bu dinin resmen kabul ettirilmesi, Türk ulusunun kentlere yerleşmesini çabuklaştırmıştır. Tapınaklarıyla, kitaplıklarıyla, basımevleriyle, kanalizasyonlarıyla ve tüm bunların üstünde: çeşitli din ve mezhep mensupları arasında, insanlığın bugün dahi özlemini çektiği bir “hoşgörü” egemen olmuştur ve Ortaçağın ikinci yarısında Orta Asya halklarının bilim, kültür ve sanat merkezi olan Hoçu Uygur Uygarlığının kurulmasında hazırlayıcı bir rol oynamıştır (Tekin, 1962, 25).

Mani dini incelendiğinde, birçok inancın birleştirilmesi ve sentezlenmesi sonucu oluşturulmuş bir inanç sistemi olduğu görülür. Masalsı yaklaşımı ve eski inançlarına benzerliği sebebiyle, Türk toplumuna ilgi çekici gelmiştir. Marjinal toplumlarda görülebilecek bir inanç sistemi olmasına rağmen, Türklerde toplu halde bu dinin kabul sebebinin hükümdar olduğu bir gerçektir. Hükümdarın doğrudan etkilendiği Mani dininin, devlet eliyle yaygınlaştırılması ve örgütlendirilmesi, Türk uygarlığında kalıcı kültür değişimlerine neden olmuştur. Bu köklü değişim, olumlu olarak kabul edilebilir. Yerleşik düzene geçen Türkler, hareketli ve inatçı yaşam enerjisini, kültür ve sanata yönlendirmişlerdir.

5. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERİN TOPLUMSAL VE YÖNETİMSEL YAPISI

Bu bölümde İslamiyet öncesi Türklerin toplumsal ve yönetimsel yapısı ve bu yapıyı belirleyen etmenler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

5.1 . İslamiyet Öncesi Türklerin Toplumsal Yapısı ve Sosyal İlişkileri

Türklerde devlet kavramının temeli, toplumsal yapısı ve sosyal ilişkilerinde bulunmaktadır. Dayanışmacı ve eşitlikçi toplum düzeni, İslamiyet öncesi Türk devletlerinin devamlılığının anahtarı konumundadır.

5.1.1. İslamiyet Öncesi Türklerin Toplumsal Yapısı

Eski Türk topluluğunun sosyal yapısı hakkında şimdiye kadar ileri sürülen sınıflandırma hem yapı, hem de isimlendirmeler bakımından birbirini tutmamaktadır. Bunun nedeni, her araştırmacının uzman olduğu zaman içinde kalması ve yine uzman olduğu belirli Türk topluluğunu incelemesidir. En yakın Türk kültürü olan bozkır kültürü, ancak toplumsal yapı içinde ortaya konulabilir. Kök-Türklerin toplumsal yapısı, çıkarım yapılabilecek en uygun topluluktur.

İsa'nın doğduğu yıllarda, Türk, Moğol, Tunguz, Alan, Slav, Fin, Macar ve Germen boyları, Çin'den Avrupa içlerine kadar uzanan geniş bozkırlarda ve ormanlarda dağınık olarak yaşamaktadırlar. Su ve otlak yetersizliği, boyların toplu bir halde bulunmasına izin vermemiştir. Birkaç bin kişiyi bulan bir topluluğu tek bir otlağın besleyemeyeceği ortadadır. Bu nedenle boylar bile olanakları ölçüsünde toplu yerlerde kalmakla birlikte, daha ufak ekonomik birimler halinde, yayla ve kışlaklar arasında dolaşırlar. Topluluk, ne kadar küçük olursa besin sağlanması da kolaylaşır. Aul, mülkiyet birimi olduğu biçimde büyük aile ile özdeşleşmekte, bazen de mülkleri ayrı birkaç büyük aileyi kapsamaktadır. Halka biçiminde çadır topluluğu anlamına gelen "Küriyen", soya ve boya bağlı büyük bir göç birimidir (Ercilasun, 2005, 123).

Orhun yazıtlarına göre Türk Bozkır toplumsal yapısı şöyle belirlenebilir.

Oguş – aile.

Urug - aileler birliği.

Bod - boy, kabile (Ok = kabile).

Budun- boylar birliği (siyasi yönden bağımsız veya değil).

İl - Bağımsız topluluk, devlet.

Eski Türk toplumlarında ilk sosyal birlik olan aile tüm toplumsal yapının çekirdeği durumundadır. Kan akrabalığı temeline dayanır. Türkler, değişik bölgelere yayılmalarına rağmen varlıklarını, korumacı aile yapısına verdikleri büyük önem nedeniyle korumuşlardır. Türk dilinde, başka uluslarda rastlanmayan çoklukta akrabalık farklarını belirleyen kelimeler bulunmaktadır (Koca, 2002, 824).

Eski Türk ailesi “geniş aile” şeklinde görünmekte ise de, aslında “küçük aile” tipinde kurulmuştur. Çünkü Türk ailesi; aile reisinin malı sayılan aile bireyleri üzerinde kesin söz hakkına sahip eski Yunan'daki “genose” ve Roma’daki “gens” (geniş aileler) den çok farklı olduğu gibi, Slavlardaki aile büyüğünün tüm aileyi köleleri gibi kullandığı, ortak mülkiyete dayalı tipik geniş aileye benzememektedir. Bu tip ailelerde çocuklar, mal edinme ve söz hakkından yoksundur ve baskı altındadır. Gelişmiş çoban ailesinde ise ortaklık yalnız otlaklar ve hayvan sürülerinde görülür. Türkçede izdivaç için kullanılan evlenme veya evlendirme deyimleri, evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (aile) oluşturmasıdır. Genellikle, dışarıdan evlilik temel alınmıştır. Dağınık çobanlık hayatı büyük aile kuruluşuna uygun değildir.

Bozkır yaşamı gereği, belirli toprak üzerinde toplanılıp birlikte yaşanmamıştır. Kısıtlı olanaklara sahip bölgeler sadece küçük aileleri bir arada tutabilmiştir (Kafesoğlu, 2004, 228). Toplumsal yapının şekillenmesi bu kısıtlı olanaklar ölçüsünde olmuştur. Akraba ailelerin yakın bölgelere yerleşmiş olmaları, sadece emniyeti sağlama amacıyla olmuştur. Sadece ortak düşman olduğu zaman bir araya gelmişlerdir. Yakın bölgelere yerleşmenin bir diğer amacı da otlakların ve suların ortak kullanımıdır.

Her toplumun kendi düzeni, üzerine kurulu olduğu aile içi ilişkiler yoluyla, sosyal ve hukuki yönlerden toplumun tümüne yayılmıştır. Türk aile sisteminin temelleri eski Türk siyasi, sosyal tüm örgütlerine ve bireylerin davranışlarına yansımıştır. Özel mülkiyette, özel hukukta, insanları korumaya yönelik sosyal davranışlarda, adalet anlayışlarını yapılandırmak ve korumakla görevli devlette, Türk ailesinin ana, baba, çocuk ilişkilerinden temellenen prensipleri görülür. Eski Türk devleti iki sosyal birliğe dayanmaktaydı. Bunlar aile ve ordudur (Ögel,1983, 244).

Aileler veya uruglar (Aileler birliği) bir araya geldiği zaman boy oluşur ve başında, boydaki iç dayanışmayı sağlamak, adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun çıkarlarını korumakla görevli bey bulunur. Böylece boy, siyasi bir örgüt durumuna gelir. Belirli arazisi ve savaş gücü vardır. Mülkü ve hayvan sürüleri başka gruplardan ayırt edilmektedir.

Eski Türk boylarının adları, boyun bu siyasi ve sosyal özelliklerine göre oluşur. Bu adlar şöyle sınıflandırılmıştır:

- Askeri yapı ve ünvanlarla ilgili olanlar (Çor, Yula, Kapan, Külbey, Yabaku, Yeney, Çepni, Taryan, İğdir, Bükü, Tarduş vb.)
- Askeri-siyasi olayların etkisiyle meydana gelenler (Hazar-Kazar, Uygur, Sabar, Kabar, Keşi, Bulgar vb.).
- Büyük, şöhretli, zengin anlamında olanlar (Bayındır, Bayat, Tabgaç vb.).
- Adam veya insan anlamında olanlar (Hun, Agaçeri, Kameri, Moge-ri-Magyeri -Magyar vb.).
- Hal ve tavır veya hava olaylarından isim alanlar (Argu, Argın, Çuvaş, Kartuk, Boran vb.).
- Güç, sağlamlık, cesaret, anlamına gelenler (Türk, Kayı, Kangar, Karan, Gyormati, Ertim, Erdem, Kınık vb.).
- Boylar birliğine katılanların sayısına göre adlandırmalar (On-ok, Do-kuz-oğuz, On-Uygur, Üç-Karluk, Utur-gur=30 Ogur, vb.). Oğuz (Oğuz) adı da (Ok+uz=Ok'lar) birbirlerine bağlanarak belirli bir siyasi yapı kurmuş Türk boylar anlamındadır (Kafesoğlu, 2004, 230).

Türk boyları ve genellikle Türk siyasi örgütlenmeleri kişi adları ile anılmamışlardır. Boy beyleri cesareti ve ekonomik gücü ile tanınmış kimseler arasından seçim yoluyla başa gelmiştir. Seçici kurul, boyu meydana getiren aile ve soyların temsilcilerinden kuruludur. Bu kurul, eski devletlerde küçük ölçeklidir. Bağımsız olan veya daha yüksek siyasi birliğe katılmış bulunan boylar, yaylaklarda ve göçlerde hayvanlarını ayırt edebilmek için özel damgalar kullanırlar. Boyun bu sosyal karakteri, buduna ve özellikle Türk devletine derin bir yapı verdiği için, devletin kuruluşunda ve dağılmasında başlıca anahtar durumundadır.

Boylar birliğine "budun" denir. Başında genellikle arazisinin genişliğine ve halkının çokluğuna göre yabgu şad, ilteber vb. gibi ünvanlar taşıyan yöneticilerin bulunduğu bodun bağımsız veya bağlı olabilir. Boylar, çoğunlukla soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların daha çok boyların sadece sıkı işbirliğinin meydana getirdiği siyasi topluluklar olduğu anlaşılır (Kafesoğlu, 2004, 231).

Toplumsal yapı aileden başlayarak, devlet örgütlenmesine kadar ortak özellikler gösterir. Aile, aileler birliği, boylar, boylar birliği, budunlar ve budunlar birliği devletin sosyal boyutlu sınıflandırılmasıdır. Ortak yaşam şekli gösteren sosyal yapı zincir

şeklinde birbirine bağlıdır. Ortak hukuku olan yapılanma sağlam yapılı olsa da, birliğin içindeki bozulma tüm devlete yayılabilir şekildedir.

5.1.2. İslamiyet Öncesi Türklerde Sosyal İlişkiler

Türk boyları, bozkırın olanakları ölçüsünde bir arada yaşamak zorunda kalmıştır. Bir arada veya yakın bölgelerde yaşamalarının sebebi ekonomik ortak birlik oluşturmak ve güvenlik ihtiyacıdır.

Vahşi hayvanların ve düşman boyların saldırılarından topluluğu korumak için de kalabalık gruplar biçiminde bulunmak gereklidir. Türk boy ve obaları, bu iki karşıt zorunluluğu birleştirecek biçimde bölünmüş olarak yaşarlar. Ancak savaş, savunma, sürek avı gibi nedenlerle bir araya gelirler. Bir askeri şef (başbuğ) ya da bir av lideri seçerler. Savaş bitince, av sona erince, şefin hiçbir rolü ve yetkisi kalmaz. Barışta her boy ve oba kendi bölgesine çekilir. Bu dağınık yaşam, sürekli bir askeri liderin ortaya çıkmasını engeller (Ercilasun, 2005, 124).

Sık sık görülen kıtlık koşullarında tüm erkekler çalışmak, gün boyunca sürü ve av peşinde koşmak zorundadır. Bu koşullar aylak bir soylu sınıfın çıkışına izin vermez. Otlaklar ortaktır ve ilk zamanlarda sürüler de ortaktır. Bağımsız boyların, göçleri düzenleyecek ve çıkacak anlaşmazlıkları çözümleyecek bir başkanları bulunsa bile, başkanın topluluğun üstünde bir yetki ve yaptırım gücü yoktur. Kararların alınmasına herkesin katılma hakkı vardır ve yargılamalar topluluk önünde yapılır. Polis, jandarma vb. güvenlik sağlayıcı yoktur. İlkel ve kendiliğinden demokrasi egemendir.

İlk Türk boyları, avcı ve çoban olarak görünürler. Avcı boy ve obalar, av bulmanın güçlükleri ve sık sık meydana gelen açlıklar nedeniyle, çok uzun bir süre ilkel demokrasi ve dayanışma durumlarını korurlar. Avcı boylar eşitlikçi topluluklardır. Çoban boylarda sınıfların iyice belirginleştiği görülür. Sonraki dönemlerde de, ormanlardaki avcı boylarda sınıf farklılaşması pek görülmez (Ögel, 1982, 81).

Küçük akraba toplulukları arasında toplumsal dayanışma egemendir. Sınıf farklılaşmasının hayli geliştiği ve dış etkilerle boy örgütlenmesinin bozulduğu bir zamanda dahi, Orta Asya boyları hiç değilse alt düzeylerde, ilkel demokrasiyi ve toplumsal dayanışmayı sürdürmüşlerdir.

Aynı soydan geldiklerine inan aileler “usa” ları oluşturur. Her usanın, bir damgası, bir orunu (savaş çığlığı) ve adı vardır. Usalar kadın kaçırma, hayvan çalma nedenleriyle sık sık kavga ederler, hatta silahlı çatışmalara girişirler. Usanın bir üyesine verilen zarar, tüm üyelere verilmiş sayılır ve öç almakla tüm üyeler yükümlü tutulur. Usanın eli silah

tutan erkekleri askerdir. Usa, silah kullanabilecek yaşa gelen gençlerine bir er adı, at ve silah verilir. Askeri güç 50–60 kişiyi bulur (Avcıoğlu, 1999a, 239).

Nüfus artınca usa ikiye bölünür. Bir kısmı eski yerlerinde kalır, bir kısmı yeni otlaklara yerleşir ve yeni bir usa oluşturulur. İki kardeş usa arasında ilişkiler sürdürülür. Kardeş usalar oymak oluşturur. Oymakların usa başkanlarından kurulu bir kurultayı bulunur. Tüm usaları ilgilendiren sorunlar kurultayda görüşülür. Oymaklar birleşerek daha yüksek siyasal birlikler meydana getirirler. Bu birliklere "con" denilir. Con başkanı giderek güçlenip bir askeri güç oluştursa da, bir hükümdar durumuna gelemez, usa ve oymaklar üzerinde tam otorite kuramaz. Usa ve oymaklar bağımsızlıklarını büyük ölçüde sürdürürler.

Zamanla Orta Asya boylarında da sınıf farklılıkları arttığı halde, eski toplumsal dayanışma kurumları varlığını sürdürür. Her "aul" daire ya da elips biçiminde, diğerleriden ayrılmış birkaç çadır topluluğundan meydana gelir. Bunlar aulu oluşturan büyük ailelerdir. Büyük aile, üç ya da üçün üstünde çadıra sahiptir. Çadırların birinde ailenin en büyüğü, hanımı ve bazen birkaç yetim akrabasıyla birlikte yaşar. Yandaki çadırlarda oğullar, hanımları ve çocuklarıyla barınırlar. Bazen bekâr oğullara da çadır yapılır. Fakat çadırların hepsi dairenin içindedir. Ahırlar, kilerler daire içinde bulunur. Bu akraba büyük aile çerçevesinde tarlalar, kuru otlar, çayırlar, hayvanlar, her şey ortaktır. Birkaç karı-koca ailesinden kurulu büyük ailenin tüm üyeleri, tek bir aile gibi davranırlar. Birlikte çalışırlar, birlikte yerler. Şölenlerde ve konuk toplantılarında birlikte yemek kuraldır (Avcıoğlu, 1999a, 240).

Bu daire biçimindeki çadır topluluğunun bitişiğinde, aynı biçimde başka bir çadır topluluğu bulunur. Bu bitişik topluluk en yakın akrabalardan, örneğin erkek kardeşin çocukları, hanımları ve diğer akrabalarından meydana gelir. Bu topluluğun yanında, yine daire biçimindeki daha uzak akrabaların çadırları yer alır. İşte bu birkaç büyük aile aulu oluştur. Bu aulun yanında, aynı biçimde örgütlenmiş daha uzak akraba aullar yer alır. Böylece soylar ve boylar ortaya çıkar.

Aula genellikle büyük ailelerin en yaşlı üyesi başkanlık eder. Başkan liderliğinde aul konuk ağırlar, ortak kurban sunar ve ortak sofra bulundurur. Beşinci kuşaktaki ortak atadan inen aileleri kapsayan aulda yaşayanlar, evlenmelerde kız tarafına verilen başlığı (kalım) birlikte öderler, ilkbahar bayramlarına birlikte katılırlar. Dinsel törenlerde belli ruhlara birlikte saygı sunarlar. Otlak dağıtımında tek bir birim gibi davranırlar. Armağan ve yudumluklar (ganimet) aul içinde eşit paylaşılır. Bölgeye yerleştirilmiş Aul içindeki anlaşmazlıkları, yaşlılar tüm aul üyeleri önünde çözer. Varılan kararın

uygulanması, yaşlıların saygınlığına, otoritelerinin herkesçe kabul edilmesine ve duruşmanın tüm aul üyeleri önünde yapılarak açıklık ve toplumsal baskının sağlanmasına dayanır (Avcıoğlu, 1999a, 242).

Kolektif sorumluluk anlayışı o kadar güçlüdür ki bir boyun, budunun birey gibi ölebileceği düşünülür. Bir kişinin yanılgısının, onun tüm ailesine, soyuna, budununa zarar vereceğine inanılır. Bilge Kağan, Çin'den uzak durmayı öğütlerken, Çin bir kişiyi aldatsa, onun tüm soyunun ve budununun ölümden kurtulamayacağını belirtir.

Kişi de kendini boyunun dışında yok sayar. Tüm boy üyeleri, boyun kurban törenine katılmaya hakkı vardır. Boyun kurban törenine ancak boy üyeleri katılabilirler. Törene alınmamak, boydan kovulma anlamına gelir ki, bu verilebilecek en büyük cezalardan biridir. Ceza olarak boyundan kovulmuş kişi, boyun adını taşımaktan yoksun bırakılır ve kendi adının bir önemi olmadığından adsız olur (Kafesoğlu, 2004, 245).

Bozkır boylarının uzak bir geçmişte, iç çatışmasız topluluklar oluşturması olasıdır. Daha sonraki zamanlarda da akrabalık ilişkileri, çatışmaları frenleyici bir öğreti olmuştur. Fakat bozkır toplumlarında da, köle-soylu ayırımının çıktığı, zengin aile-fakir aile ve bey-avam ayırımlarının akrabalık ilişkileri içinde keskinleştiği görülür.

İlk bağımlılık ilişkileri, bir boy ya da soyun diğer boy ve soyları bağımlı kılmasıyla görülür. Savaşlardaki yenilgiler, bir boyun diğer boyun yönetimine girmesine yol açar ya da yenik boyun soyları, savaşı kazanan boyun soyları arasında paylaştırılır. Bazen de akınlar, savaşlar, yağmalar nedeniyle yoksul ve zayıf düşen boylar, bağımsız yaşama olanağını yitirerek, kendi istekleriyle başka bir boyun koruyuculuğuna sığınırlar. Böylece yalnız yabancı (yad) boylar değil, akraba boylar bile bağımlı duruma düşerler. Buna "Unagan-bogol" denilir. Egemen boy ile yenik boy içinde hiçbir sınıf farklılaşması olmasa ve herkes eşit durumda bulunsa bile, unagan-bogol kurumuyla boylar arasında eşitsizlik ve bir boylar hiyerarşisi doğar (Avcıoğlu, 1999a, 247).

Unagan-bogol'u, Reşidettin gibi tarihçiler kölelik diye açıklarlar. Fakat efendi boy - köle boy ilişkileri, daha çok feodal ile bağlı ilişkilerine benzer. Köle deyimi, ilişkilere uygun düşmez. Zira bir boy ya da boy bölümüne bağımlı kılınan unagan-bogollar kendi aralarında kabile bağlarını yitirmezler, kabile yaşamını sürdürürler ve mülklerini ellerinde bulundururlar. Emeklerinin hepsi efendi boya gitmez ve kişisel özgürlüklerini bir ölçüde korurlar.

Unagan-bogol boyların başlıca görevi, efendi boya hizmet etmektir. Efendi boy, ister akraba, ister yabancı olsun, unagan-bogol boy efendiye karşı akrabasıymış gibi davranmak zorundadır. Unagan-bogol, efendi boy ile birlikte göç eder ya da efendi

boyun sürülerinin beslenmesi olanağını sağlamak için, yeni göç birimleri oluşturur. Sürek avları sırasında av hayvanlarını sürüp, efendi boyun önüne getirir.

Zamanla iki boy arasındaki ilişkiler doğallaşır, akraba ve dost iki boy ilişkisine dönüşür. Birbirlerinden kız alıp, kız verirler. Kız alıp verme, önemli başlık ödemeyi gerektirdiğine göre, unagan-bogolların ekonomik durumlarının iyi olduğu düşünülebilir. Zaten göçebe boylar arasında kültür ayrılıklarının olmayışı, göçebe yaşamın sadeliği, efendi-köle farklılaşmasını perdeler (Avcıoğlu, 1999a, 248).

Bağımlı boy, kendi isteğiyle unagan-bogolluktan çıkamaz. Fakat buna izin verildiği görülür. Bazen de silah zoruyla bu gerçekleştirilir, örneğin Kök-Türklerin kurucusu olan Aşinalar, Juan-Juan'ların unagan-bogoludur. Altaylarda demircilik yapmaktadırlar. Ama sonra ayaklanıp Juan-Juan'lara boyun eğdirirler. Unagan-bogolluk dışında, kardeş (urug) boylar arasında da tam bir eşitlik yoktur. Boyların bazıları daha zengin, daha nüfuzlu ve daha güçlüdür; bazıları zayıf, fakir ve önemsizdir. Örneğin Yirmi dört Oğuz boyundan Kayı, Yazır, Avşar, Eğdili ve Eymir olmak üzere beşi önemlidir. Oğuzların "yabgu" denilen başkanları bu beş boyun içinden çıkar. Bu beş boyun en önemlisi Kayı boyu görünmektedir (Avcıoğlu, 1999a, 249).

Görüldüğü üzere ilk farklılaşma ve sömürü, unagan-bogol kurumuyla çıkar. Unagan-bogolların akraba bile olsalar bağımlı kılınmaları, efendi boyun şubelerine dağıtılmaları, efendi boya akraba gibi davranma yükümlülükleri, onların kendi öz boylarıyla ilişkilerini az çok gevşetir ve akrabalık ilişkilerinde zayıflama başlar.

Akrabalık ilişkilerinde daha önemli bir zayıflamayı, sürülerin özel mülkiyete geçirilmesi getirir. Özel mülkiyete geçişle, büyük sürü sahibi zengin aileler meydana gelir (Turan, 2002, 856).

Arkeolojik buluntular, Çin kayıtlarını doğrular. MÖ. I. Yüzyılda yaşamış Hun soylularının mezarlarından birinde 85 altın plaka ile Çin ve İran kumaşlarının en güzelleri bol miktarda çıkmıştır. Zengin ve fakir mezarları birbirinden çok rahat biçimde ayrılmaktadır (Avcıoğlu, 1999a, 253).

Önceleri eşit sosyal birliktelik gösteren Türklerde, mülkiyet kavramının artması ya da dışarıdan mülkiyet kavramının ithali ile bozulmalar görülmüştür. Baştan beri süre gelen dayanışmacı bir kimlik, yerini ekonomik ve sosyal egemenliğe bırakmıştır.

5.2. İslamiyet Öncesi Türklerde Yönetim Geleneği ve Yönetim Yapısı

Dünya uygarlık tarihinde rol oynayan bazı büyük uluslar vardır. Bunlardan biri de, hiç şüphesiz Türklerdir. Türkler, dünya uygarlık tarihinde iki konuda başlıca rol

oynamışlardır. Bunlardan ilki, ilk yurtları Orta Asya'nın son derece elverişsiz iklim ve çevre şartlarının gerektirdiği göçebe hayatı yaşamış olmaları; diğeriyse, yasalara ve törelere göre düzenli büyük devletler kurmuş olmalarıdır.

İnsan topluluklarının belirli bir kültür etrafında bir araya gelmesiyle meydana gelen en büyük topluluk ulustur. Bununla birlikte, insan topluluklarının kurdukları en büyük örgüt ise devlettir. Türklerde ulus ve devlet düşüncesi çok erken çağlarda doğmuş, gelişmiştir. Türkler, Orta Asya'ya tümüyle egemen olan büyük devletler kurdukları gibi, zaman zaman Orta Asya'nın dışında, gittikleri yerlerde de yeni siyasi örgütler meydana getirmişlerdir. Türkler, tarihin hiçbir döneminde devletsiz kalmamışlardır. Çünkü Türkler devletin, kendi varlığını koruyan, yaşatan ve geliştiren vazgeçilmez bir yapı olduğunun bilincinde olmuşlardır (Koca, 2002, 823).

Türkler, devlete “el” veya “il” adını vermişlerdir. Devlet kurmayı “illenmek”, devlet yönetmeyi “il tutmak” ve devletten yoksun kalmayı da “ilsizlenmek” kelimeleriyle anlatmışlardır. Devleti, daima töre ile birlikte düşünmüşlerdir. Türklerde töresiz (yazılı olmayan kanun) devlet olmamıştır.

Devlet, “halk, ülke, egemenlik ve örgüt” olmak üzere birbirini tamamlayan dört unsurdan meydana gelmektedir. Devlet, bir topluluğun (halk) belirli bir toprak parçası (ülke) üzerinde, egemenlik haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanmak yoluyla kurup geliştirdiği siyasi, sosyal ve hukuki bir örgüttür (Koca, 2002, 824).

Türk devlet örgütlenmesinin temeli, Türk kozmik (evrenin yaratılışı) düşüncesine dayanmaktadır. Türkler, devletlerini evrenin yaratılış düzenine uygun bir biçimde şekillendirmişlerdir. Kök-Türk yazıtlarına yansıyan Türk kozmogonisine göre, “üstte gökyüzü, altta yağız yer, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmıştır. İnsanoğlunun üzerine de (Tanrı tarafından) Türk Kağanları (Bumin ve İstemi) oturtulmuştur”. Görüldüğü gibi, “gökyüzü ve yeryüzü”, yani tüm dünya Türk devletinin bölgesini oluşturmaktadır. Türk Kağanları tüm dünyanın hükümdarı durumundadırlar. Hiçbir ayrım yapılmaksızın tüm insanlar da onların halkıdır.

Türk hükümdarları, siyasi iktidarı da (kut) doğrudan doğruya Tanrıdan almaktadırlar. İlahi bağış (kut) yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasi iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı istikametinde yayılmaktadır. Böylece Türk devletlerinde ülke, halk, örgüt ve memuriyetler genellikle “doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük” şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan “doğu”, yani “sağ” taraf daima üstün durumdadır

(Taşağıl, 1995, 75). Başka bir deyişle egemenlik ve üstünlük doğu taraftadır. Batı, yani sol taraf, doğuya, yani sağ tarafa bağlı durumdadır.

Devletin yönetim merkezi olan ordu (çadır kent) doğudadır. Ordunun tam ortasında da Türk Kağanının otağı yer alır. Türk Kağanı burada oturur. Kağan, aynı zamanda ikili yapının tam merkezinde bulunur. Güneyinde ve kuzeyinde de yüksek rütbeli beyler (Şadpıt ve Tarkat buyruk beyleri) sıralanır. Türk hükümdarı, tahtına doğuya dönük bir şekilde oturur. Otağın kapısı ise, yine doğuya açılır. Türk hükümdarı, her sabah otağın kapısından çıktığında kutsal kabul edilen güneşi selamlar. Sol, yani ülkenin batı tarafına "yabgu" ünvanı ile hükümdarın kardeşlerinden biri tayin edilir. 552 yılında Kök-Türk Devleti'ni kuran Bumin Kağan, devletin batı bölgelerini "Yabgu" ünvanı ile kardeşi İstemi'ye bırakmıştır. Kardeşinin emrine de on bey vermiştir (Gültepe, 2002, 895).

Devletin batı bölgelerinin başında bulunan yabgu, doğuda oturan hükümdarın yüksek egemenlik haklarını daima tanımakta, iç ve dış işleri hep onun adına yürütmektedir. Bunun yanısıra karar ve uygulamalarında tamamen serbesttir. Tıpkı bir devlet başkanı gibi, o da elçiler gönderebilir, elçiler kabul edebilir, başka devletlerle anlaşmalar yapabilir, savaşa ve barışa karar verebilir. Öte yandan, tüm devleti ilgilendiren sorunlar söz konusu olduğu zamanlarda ise, devletin sağ ve sol bölgelerindeki beyler (şadlar ve yabgular), hükümdarın başkanlığındaki mecliste toplanır ve bu mecliste alınan kararlara göre hareket ederler. Ortak hareket edilecek seferlerde ise, tüm ordu hükümdarın başkomutanlığında birleşir. Ordu düzeni de ikili sisteme göre şekillenir. Herkes mensup olduğu yöne ve yere göre ordunun sağ ve sol kanatlarında yerlerini alır (Koca, 2002, 834).

Türk devlet örgütlenmesindeki tüm yüksek memuriyetler de, Türk evren anlayışına göre düzenlenir. Türkler devletin mekânını oluşturan dünyayı "dört köşe" olarak düşünürler. "Dört köşe" de doğu, batı, güney ve kuzey olarak dört ana yön ile anlatılır. Bunlardan doğuya "ileri", batıya "geri", güneye, "beri", kuzeye de "yukarı" denir. Türk egemenlik anlayışına göre, Tanrı tüm insanların yönetimini Türk hükümdarına verir. Bu durumda, Türk hükümdarının, doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar tüm ülkeleri ve ulusları egemenliği altına alması gerekir.

Hun Devleti'nde "tan-hu" veya "şan-yü" ünvanı ile adlandırılan hükümdardan sonra "dört köşe veya boynuz" ile "altı köşe veya boynuz" deyimi ile isimlendirilen yüksek memuriyetler gelir. Bunlardan "dört köşe", dünyanın dört ana yönü, "altı köşe"

de altı tali yön esas alınarak oluşturulur. “Dört köşe” ve “altı köşe” memuriyetler de, kendi içlerinde sağ ve sol olmak üzere iki kısma ayrılır. Her iki grupta yer alan memuriyetlere, başta hükümdarın oğulları ve küçük kardeşleri olmak üzere hanedan ile akraba boyların başkanları tayin edilir. Örneğin “dört köşe” grubuna bağlı memuriyetlerden ilk ve önemli mevkide “sol bilge tegin” ünvanı ile veliaht bulunur. Her iki grupta bulunan görevlilerden her birinin yönetimine de, ayrı ayrı sahalar ve bağımsız askeri birlikler verilir. Bunlardan sol grupta olanların sahaları devletin doğu bölgesinde, sağ grupta olanların sahaları da devletin batı bölgesinde bulunur (Koca, 2002, 835).

Yüksek rütbeli yirmi dört komutan da askeri birliklere komuta eder. Komutanların emrinde ise, büyük birer askeri birlik (bir tümen=on bin) bulunur. Her komutan tanınmış birer boyun başkanıdır. Bu duruma göre, Türklerde halk tamamen devlet örgütü içine alınır.

Kök-Türklerin, Uygurların ve diğer Türk devletlerinin örgütlenmesi de esas olarak Hun Türklerininki ile aynıdır. Kök-Türklerde yirmi sekiz çeşit ünvan ve memuriyet vardır. Diğer Türk devletlerinde görülen değişik ünvan ve memuriyetlerle bu sayı daha da artmaktadır. Bu ünvan ve memuriyet adlarının bir kısmı Türkçe kaynaklarda yer almaktadır.

Bunlar; “yabgu, şad, kündür, ayguçı (devlet danışmanı), üge/öge (devlet danışmanı), yuğruş (bakan), il-teber (hükümdara bağlı bir topluluğun yöneticisi), irkin/erkin (hükümdara bağlı bir topluluğun yöneticisi), köl-erkin (Oğuzlarda hükümdar vekili), apa tarkan, tarkan, bağa tarkan, boyla, buyruk (bakan, nazır, komutan), buyruk çor, köl çor (büyük komutan), inançu/inanç/inal/inak, ataman, babacık (Atabeg-sehzade öğretmeni), tudun (vergi toplamadan sorumlu görevli), tutuk (askeri vali), subaşı (ordu komutanı), alpagu (subay), sengün/şengün (komutan, general), çabış/çavuş, kalabur (kılavuz, lider), yula, elçi, tilmaç (tercüman), agıçı (hazinedar), alumç (tahsildar) tamgaçı (Tuğracı mühürdar), bitikçi (kâtip), yargan/yargucı (yargıç), emçi (doktor)” gibi yönetici, askeri ünvan ve memuriyetlerdir (Gültepe, 2002, 893–899).

Her bir ünvan, belirli bir yetki ve sorumluluğu göstermektedir. Fakat bu ünvan ve memuriyet sahiplerinin bir kısmının görev ve sorumluluklarını, daha da önemlisi devlet örgütlenmesindeki yerlerini kaynaklar aracılığı ile belirlemek olası değildir. Öte yandan, bu ünvan ve memuriyetlerin bir kısmı (Yabgu, Şad) hanedan üyelerine verilmektedir. Hanedan üyelerine verilen ünvanlar babadan oğula geçmiştir

ÜÇÜNCÜ KESİM: İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

6. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİ

İslamiyet öncesi Türkler, birçok devlet kurmuşlardır. Fakat bu kurulan devletlerden bir kısmının halkı ve kimi yöneticileri Türk olmasına rağmen, Türk devleti olarak kabul edilmemiştir. Bununla birlikte, bunlardan bir kısmı da, yöneticilerinin tamamı Türk olduğu halde halkı Türk olmadığından, araştırmacılar tarafından Türk devleti olarak kabul görmemiştir. Kurulan birçok devlet de uzun ömürlü veya çok etkili olmadığından, sadece ön plana çıkan, kurulduğu bölgede köklü değişimlere yol açan Türk devletleri incelenmiştir.

6.1. Asya Hun Devleti

Hunların ataları Çin'in kuzeyinde ve kuzey batısında yaşamıştır. Ancak o zamanki Çin sınırları bugünkü kadar kuzeye ve batıya yayılmamıştır. Sarıırmak ve Ordos'un güneyinde yer alan Çin'in o dönem batı sınırları da bugünkü Kansu eyaletine kadar ancak uzanmıştır. Sarıırmak'ın kuzeyinde, Ordos'ta ve Kansu'da, doğudan batıya doğru Tunguz ve Moğolların, Hunların ve diğer Türk kavimlerinin, Tibetlilerin ataları yaşamıştır.

Eski Çin yıllıklarında geçen Hsien-yün, Jung, Ti, Hu gibi deyimler Çinli olmayan kavimleri anlatan genel deyimler olmakla birlikte, Çin'in kuzey ve kuzey batısındaki kavimler bu deyimlerle anlatıldığı zaman çoğunlukla, Hunların ve diğer Türklerin ataları anlaşılmalıdır (Taşağıl, 1995, 5–12).

Eski Çin kaynaklarına göre Hunların atası, Hsia hanedanının son hükümdarının oğludur. Hunların başlangıcı M.Ö. 17. yüzyıla kadar gitmektedir. Başka bir Çin kaynağına göre daha önce de kuzeyde Dağ Jungları, Hsien-yünler ve Hun-cular göçebe hayat yaşamaktadırlar. Çin kaynaklarına göre, adları Honu, Hunok, Hunyok şeklinde de söylenen Hsien-yün ve Hun-cu'lar, Hunların atalarıdır (Ögel, 1983, 19,41).

Çin kaynaklannda doğrudan doğruya Hun anlamında kullanılan deyim Hyung-nu'dur. Soğdakça Hun/Gun, Latin ve Yunan yazarlannda Hunni, Orta Farşçada Hyon, Süryanicede Hûn, Ermenicede Hon-k, Hintçede Hûna adlandırmaları, Hyung-nu'nun bu dillerdeki biçimleri olarak kabul edilmiştir. Kelime, Türkçede "halk" anlamına gelen kündür (Bayrak, 2006, 19).

Hyung-nu adı Çin kaynaklarında ilk defa M.Ö. 318'deki bir anlaşma dolayısıyla geçer. Bu tarihte Çindeki savaşçı devletlerden dördü, gittikçe güçlenen Çin devletine karşı Hunlarla bir ittifak yapar. İşte bu ittifak dolayısıyla Hyung-nu adı ilk defa Çin kaynaklarında geçer (Kafesoğlu, 1996, 58).

Askeri güç olarak ortaya çıkışı, M.Ö. 1700 yıllarına dek götürülür. İlk Çin tarihleri, Hun hükümdarı Tuman'dan önce binden fazla yıl geçtiğini ve bin yıl süresince, Hun devletinin bazen büyüdüğünü bazen de küçüldüğünü belirtirler (Ögel 1983, 117–121). M.Ö. 318 yılı, Asya Hunlarıyla ilgili ilk tarihi kayıttır. Daha önceki dönem Hun tarihinin efsanevi dönemi olarak kabul edilir. M.Ö. 318'de Hunlar yazılı tarihe girer (Eberhard, 1996, 65).

M.Ö. 256'da Çin hanedanı, Çin'deki tüm derebeylikleri birleştirerek Çin'i büyük bir imparatorluk haline getirir. Bu hanedanın en büyük imparatoru Şi huang-ti (M.Ö. 221–210) kuzeydeki tüm Çin duvarlarını birleştirerek, büyük Çin Seddini meydana getirir. Bu sırada Motun'un babası Tuman, Hun tahtında oturmaktadır (Harper, 2004, 90). Şi huang-ti'nin komutanı Meng tien 100 000 kişilik bir orduyla, M.Ö. 214'te Hunları Ordos'un dışına atar. Daha önce Ordos'un güneyinde bulunan Çin Seddi, Sarıırmak boyu izlenerek kuzeye kaydırılır ve yüzyıllardan beri bozkır kavimlerinin otlağı olan Ordos, Çin sınırları içine alınır. M.Ö. 209 yılında Şi huang-ti'nin ölümüyle Çin hanedanı sona erer. Çin'de başlayan isyanlar M.Ö. 206'da Han hanedanının başa geçmesiyle son bulur. M.Ö. 209'da Hun tahtında da Motun vardır.

Motun gençliğinde, üvey annesinin kışkırtmasıyla, babası Tuman tarafından Yüeçilere rehin olarak verilir, fakat Yüeçilerin elinden kaçarak disiplinli büyük bir ordu kurar. Babasına darbe yaparak babasını ve üvey annesini ortadan kaldırır ve M.Ö. 209'da tanhu ünvanıyla Hun tahtına oturur. Tanhu, Huncada "sonsuz genişlik, ululuk, hükümdar" demektir (Kafesoğlu, 2004, 61). M.S. 6. yüzyılda kullanılmaya başlanan "kağan" ünvanına kadar Türkler "tanhu" ünvanını kullanmışlardır (Eberhard, 1996, 131).

Motun, doğudaki Tunghuları (Tunguzları), Kansu'daki Yüeçileri yendikten sonra M.Ö. 201'de 320 000 kişilik ordusuyla Çin'i de mağlup ederek vergiye bağlar. Kuzeyde ve Türkistan'da bulunan tüm boyları ve kent devletçiklerini de Hunlara bağlar. M.Ö. 174'te öldüğü zaman ülke sınırları Kore ile Hazar denizi arasındadır. Güneyde Vey ırmağına dayanır. M.Ö. 209–174 yılları arasında 35 yıl Türk devletini yöneten Motun, Türk ulusunun ve Türk ordusunun yaratıcısı olmuştur (Kafesoğlu, 2004, 59–60).

Motun'dan sonra Hunların üstünlüğü 50 yıl kadar devam etmiştir. Hunlar M.Ö. 119'da Ordos'ta, Çinlilere karşı ağır bir yenilgiye uğradılar. Bundan sonra gittikçe zayıfladılar. M.Ö. 58'de devlet meclisini toplayan Hun hükümdarı Ho han-ye, Çin'in karşısında boyun eğerek, Çin himayesine girmeyi teklif eder.

Görüşmeler sonunda, Hun hükümdarı ve kardeşi anlaşamaz, aralarında şiddetli bir taht mücadelesi başlar. M.Ö. 51'de Çi-çi, taraftarlarıyla birlikte batıya çekilmek zorunda kalır. Işık Göl ve Talas civarına yerleşir. Bölgedeki Türk kavimlerini kontorlü altına alarak güçlü bir egemenlik kurar. Talas ırmağı kıyısında, etrafı surlarla çevrili bir kent kurarak başkent yapar. Ancak Çin, bu güçlü oluşumu daha başlangıçta yok etmek için harekete geçer. Wu-sunları ve Kang-kü devletini kendi tarafına çeker. Ho han-ye'den de aldığı destekle Çi-çi üzerine 70 000 kişilik bir ordu gönderir. Hun başkentine ve saraya giren Çin kuvvetlerine karşı Çi-çi ve adamları, sokak sokak, oda oda kenti ve sarayı savunurlar (Kafesoğlu 2004, 63–64).

Çi-çi'nin kendine bağlı güçlerle Çu ve Talas ırmakları civarına yerleşmesi Hunların, Orhun vadisi ve Altay bölgesine göre güney batıda olan bir bölgeye ilk yerleşmesidir. Pek çok tarihçi, Talas vadisindeki Çi-çi Hunlarını, M.S. 4. yüzyılın sonlarında İdil'i geçen Avrupa Hunlarının çekirdeği olarak kabul eder.

Çi-çi'ye karşılık Ho han-ye, Çin'e bağlı olarak varlığını sürdürebilir. Milat sıralarında Hunlar tekrar güçlenirlerse de M.S. 48'de kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılırlar. Kuzey Hunları bağımsız olarak yaşarlar. Moğolistan, Güney Sibirya, Yarış (Cungarya) ve Tarım bölgesini ellerinde tutarlar. Çin tarihinin en büyük komutanlarından biri olan Pan Çap, birinci yüzyılın sonlarına doğru Tarım bölgesindeki kentleri birer birer ele geçirir (Eberhard, 1996, 134).

Böylece ipek yolunun sağladığı geliri kaybeden Kuzey Hunlar, doğudan da Siyenpilerin hücumuna uğradılar. M.S. 155'te Kuzey Hun devleti son buldu. Hun halkı, daha önce Çi-çi'nin çekildiği Talas ve Çu vadilerine çekildiler. Güney Hunları Çin'e bağlı olarak yaşadılar. M.S. 216'da Çinlilerce ortadan kaldırıldılar (Kafesoğlu, 2004, 64–66).

6.2. Avrupa Hun Devleti

Balamir önderliğindeki Hunların 374'te İdil'i geçmesi, Karadeniz'in kuzeyindeki Germen kavimlerini göçe zorlaması ve birkaç yıl içinde Doğu ve Batı Roma sınırlarına dayanması Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biridir. 1000 yıl kadar sürecek olan kavimler göçünü başlatan bu hareket, Batı Roma'nın yıkılmasında ve Avrupa'nın etnik

şekillenmesinde birinci derecede rol oynamıştır. Roma İmparatorluğunun 395'te ikiye bölünüşü, 100 yıl geçmeden 476'da Batı Roma'nın yıkılışı ve böylece Orta Çağ'ın başlaması, büyük ölçüde, Hunların ve onların göçe zorladığı Germen kavimlerinin hareketlerinin sonucudur.

Kısa süren egemenliklerine rağmen Avrupa Hunlarının önemi, bugünkü Avrupa'nın etnik haritasında oynadıklan rolden ileri gelir. Türk kültürü, dil ve tarihi için de Avrupa Hunları çok önemlidir. Karadeniz ve Kafkasların kuzeyi ile İdil-Ural bölgesi Türklüğünün temeli Avrupa Hunları tarafından atılmıştır. Hunların asıl kitlesinin Karadeniz'in kuzeyinde ve İdil'de olduğu anlaşılmaktadır. Rua'ya kadar (422) devletin merkezi İdil bölgesindedir. Nitekim 412'de Bizans, İdil'deki büyük hükümdar Karaton'a bir elçilik kurulu göndermiştir. Attila'nın oğlu İrnek ve ona bağlı Hunlar ise Karadeniz'in kuzeyine çekilmişlerdir. 460'larda Karadeniz'in kuzeyine gelen Bulgar hanları da bu nedenle soy ağaçlarını, İrnek üzerinden Attila'ya çıkarırlar (Ercilasun, 2005, 73).

Avrupa Hunlarının yaşayış şekilleri ve kılık kıyafetleri, Asya Hunlarından ve diğer bozkır kavimlerinden farklı değildir. Onlar da at üzerinde uzun mesafeleri aşmışlar ve göçebe bir hayat sürmüşlerdir. En önemli silahları ok ve yaydır. Yardımcı kuvvet olarak Hun birliklerinden yararlandıkları için, Romalılar Hun teçhizat ve kıyafetini bilmektedirler. Viyana civarındaki kazılarda, Hunlara ait kafatasları ve silahlar ile Doğu Asya yay tipleri bulunmuştur. Roma süvarisinin Hun örneğine göre örgütlenmesi, yetiştirilmesi ve silahlandırılması dolayısıyla bu yay tipi, Roma imparatorluğunun en uzak köşelerine, Güney İngiltere-Wales'teki Gaerleon'a kadar ulaşmıştır. Orada bir Roma taburunun barındığı yerde, V. yüzyıldan kalan bir yay üretim yerinde Hun benzeri takımlara rastlanmıştır (Ahmetbeyoğlu, 2001, 160).

Daha sonra erken Bizans çağı komutanı Belizar da, süvarilerini Hun örneğine göre yetiştirmekle ve Hun müttefikleri sayesinde, Doğu Gotlarını yenmişlerdir. Ok ve yay dışında Hunlar kılıç, hançer, mızrak ve kement kullanmışlardır. Giyim şekilleri de bozkırlıdır. Kışın ormanlarda yaşayan küçük av hayvanlarının postlarını giymişlerdir. Yazın ise yün, ipek ve daha hafif malzemelerden yapılmış elbiseleri vardır ve bunları renkli işlemelerle alacalı bir hale getirmişlerdir. Önden açılan, dizlerle baldırlara kadar uzanan bir manto giyerler. Genellikle keçi derisinden yapılmış bir pantolon giyerler ve bunun paçalarını topuklarda büzerek çarıklarının içine sokarlar. Başlarını tepeli ve öne doğru bükülen bir başlık örtmüşlerdir. Hun zenginleri iyi giyinmişlerdir (Ercilasun, 2005, 75).

Diğer bozkır Türk kağanları gibi Attila da gücünü Tanrı'dan aldığına inanmıştır. Kök-Türk kağanları gibi Tanrı "yarlık aldığı" (buyurduğu) için ve "kut"u olduğundan dolayı hükümdar olmuştur.

6.3. Kök-Türk Devleti

Yaklaşık iki yüz yıl süren Kök-Türklerin siyasi tarihi, dört ana döneme ayrılır. Bunları I. Kök-Türk Devleti (542–582), Doğu ve Batı Kök-Türk Devletleri (582–630), Fetret Dönemi (630–681), nihayet II. Kök-Türk Devleti (682–744) şeklinde tanımlayabiliriz (Taşağıl, 2004b, 1).

6.3.1. Birinci Kök-Türk Devleti

M.S. 401 yılında Kansu bölgesinde kurulan Kuzey Liang devletinin Türk tarihinde özel bir önemi vardır. Devleti kuran Meng Hsün'ün ataları, Asya Hun devletinde önemli bir mevki olan "sol cü-çü" mevkiini işgal etmişlerdir. Çin kaynaklarına göre M.S. 200'lerde Cü-çü'ler 19 Hun boyunun en asilidir (Gömeç, 1997, 10).

Cü-çü ailesi uzun zamandan beri Kansu'da oturmuştur. Kuzey Liang devleti, Tabgaç hükümdarı Tay-wu tarafından 439 yılında yıkılır. Bunun üzerine Aşina önderliğinde 500 ailelik bir grup Juan-juanlara sığınır ve bir süre sonra Altay dağlarına yerleşir (Taşağıl, 1995, 16).

Tay-wu tarafından 439'da Kuzey Liang devletinin yıkılışını ve Aşina önderliğinde 500 ailelik bir grubun kaçarak Altay dağlarına yerleşmesini tarihçilerin bir bölümü Bozkurt efsanesiyle birleştirir. Aşina önderliğindeki grup, Altay dağları civarında yaşayan çeşitli Türk boylarıyla genişleyerek Kök-Türkleri oluşturur. Kök-Türkler Juan-juanlara bağlıdır ve onlar için demir silahlar üretmişlerdir. 534 yılıında, başlarında Bumin vardır. Bumin, büyük yabgu Tu-wu'nun oğludur. Tu-wu'nun babası ise A-hsien-şi (Bilge Şad) ünvanını taşımıştır (Kafesoğlu, 2004, 93).

Bumin 534'te Batı Tabgaç devletiyle ilişki kurmuş, 542'de Çin'e akın yapmıştır. Batı Tabgaç devleti 545'te Kök-Türklere Soğdak asıllı bir elçi gönderir. Kök-Türkler bundan büyük bir memnuniyet duyarak kendileri de Tabgaçlara elçi göndermişlerdir. (Kafesoğlu, 2004, 98). Böylece Kök-Türkler bölgelerinde uluslararası ilişkilere girmiştir. Bu sırada Tölesler, Juan-juanlara baş kaldırmıştır. Bumin bu ayaklanmayı 546 yılında bastırır ve 50 000 ailelik bir Töles grubunu kendine bağlar. Kendine güveni gelen Bumin kağanın, Juan-Juan ile arası bozulunca, ilişkilerini keser (Taşağıl, 1995, 18).

552 bahar aylarında ani bir baskınla Juan-juan devletini ortadan kaldırır. İl Kağan ünvanıyla Ötüken'de bağımsızlığını ilan eder. Ancak Bumin aynı yıl ölür. Yerine geçen oğlu Kara Kağan da uzun yaşamaz. 553'te kağan olan Bumin'in diğer oğlu Mukan ve Batı'da devleti yöneten Bumin'in kardeşi İstemi, zamanla Kök-Türk Kağanlığını gücünün zirvesine ulaştırır (Kafesoğlu, 2004, 96). Çin, Sasani ve Bizans gibi, Orta Çağ başlarının en büyük üç yerleşik gücünün kuzeyinde, Mançurya'dan Karadeniz kıyılarına dek uzanan büyük bir devlet haline gelmiştir.

Kök-Türk anıtlarında Bumin olarak geçen kurucu kağanın adı Çin kaynaklarında Tumen şeklindedir. Bu, büyük bir ihtimalle Türkçe Tuman (duman) kelimesidir. Tuman Kağan'ın oğlu Mukan/Muhan ise Türkçe Bukan (boğa) olmalıdır. Bukan ile Tumen kelimeleri, bu kağanların 160–180 yıl sonraki torunları tarafından karıştırılmış ve anıttaki Bumin adı bu karıştırma sonucu ortaya çıkmıştır. Kök-Türk anıtlarında Bumin ve Mukan'ın ayrı ayrı adlarının geçmemesi bu düşünceyi desteklemektedir. Çünkü biri kurucu, diğeri kağanlığı zirveye ulaştıran bu kişilerin ikisi de anıtlara yansımıştır (Gömeç, 1997, 15–17).

İşbara Kağan çağında devlet zayıflar. Işbara, Çang sun-şeng adlı bir Çin diplomatını dost edinir. Kök-Türklerin tüm sırlarını ve coğrafyasını öğrenen Çang sun-şeng, Çin imparatoruna verdiği bilgilerle Çin politikasını etkiler (Taşağıl 1995, 20). Çinliler, Kök-Türk ileri gelenlerini birbirlerine düşürerek devleti ikiye böler. Doğu Kök-Türkleri böylece Çin himayesine girerler.

Doğu Kök-Türk Kağanlığı yıllarca, hükümdarlarına bağlı olarak bağımsızlık mücadelesi verir. Bazen güçlü bir hükümdarın gelmesi ve Batı Kök-Türk Devleti’yle anlaşma yaparak bağımsızlığını kazanmış, bazen başka bir hükümdar gelmesiyle Çin’e tekrar bağlanarak, Batı Kök-Türk Devleti’yle savaşmıştır.

Batı-Kök-Türk Devleti Tardu’yla birlikte en parlak dönemini yaşamıştır. Doğu Kök-Türk Devleti’yle anlaşma yaparak devletini geliştirmiştir.

Güneybatıda Herat'a, kuzeybatıda Sivastopol'a dek uzanan ve 600'lere doğru İran'ın iç işlerine müdahale eden Tardu, kendisini dünyanın egemeni olarak görür (Kafesoğlu, 2004, 103). Doğu Kök-Türk kağanı Tulan'ın 600 yılında ölümü üzerine kendisini Doğu'nun da kağanı ilan eden ve Bilge ünvanını alarak kısa süre de olsa Doğu ve Batı Kök-Türk Kağanlıklarını birleştirmiş olan Tardu, gerçekten de çağının en büyük gücüdür.

580 yılında Işbara Kağan’ın dostluğunu kazanarak Kök-Türk coğrafyasını ve Kök-Türkler hakkındaki pek çok sırrı öğrenen Çin casusu Çang sun-şeng, Çin

ordularına meydan savaşlarında ağır kayıplar verdiren Tardu'yu yener. 603 yılında Tardu Tibet'in kuzeydoğusundaki Tuyühunlara sığınmak zorunda kalır (Taşağıl, 1995, 56).

Tardu'dan sonra Batı Kök-Türklerinin başına geçen Çulo ağır vergiler koyması nedeniyle, Tölesler ve Sir Tarduşlar ayaklanır. Çulo 611 'de Çin hükümdarına sığınır (Taşağıl, 1995, 63). Tardu'nun torunlarından Şi Kuey devleti yeniden güçlendirir. Altaylardan Hazar'a dek olan bölgede egemenliğini ilan eder. 618'de Şi Kuey'in ölümü üzerine kardeşi Tong Yabgu kağan olur. Tong Yabgu çağında (618–630) Batı Kök-Türkleri tekrar eski gücüne ulaşmıştır.

Tong Yabgu önce kuzeydeki Tölesleri egemenliği altına alır. 619'da Sasanilere hücum ederek Rey ve İsfahan kentlerini işgal eder. Ülkesinin başkentini, Kuça'nın kuzeyindeki San-mi dağlarından Talas yakınlarındaki Ming Bulak'a taşır. Batı Türkistan, Doğu İran ve Afganistan'a ilteber denilen genel valiler ve tudun denilen vergi memurları atamıştır. 623'te Hazarlar ve Bizans'la iş birliği halinde Sasanilere tekrar hücum eder (Kafesoğlu, 2004, 104).

Batıda Sasanilerle savaş halinde olan Tong Yabgu, doğuda Çinlilerle ittifak yapmıştır. Çin, Tang hanedanının ikinci imparatoru Tay-sung (627–649) tarafından yönetilmiştir ki, bu hükümdar Çin tarihinin en büyük yöneticilerinden biridir. Tong Yabgu, Doğu Kök-Türkleriyle de sürekli çatşma halindedir. Doğu Kök-Türk hükümdarı İl Kağan'ın teşvikiyle 627'de Karluklar isyan eder. 630'da Tong Yabgu bir iç mücadele sonunda amcası Bagatur Şad tarafından öldürülmüştür (Kafesoğlu, 2004, 104–105).

Batı Kök-Türk kağanı olan Işbara (634–639), 635 yılında ülkesini 10 yönetim bölgesine ayırıp her bölgeye bir şad tayin eder. Boy beyleri, boylarını yönetmeye yine devam eder. Her boy beyine bir ok verilir. Ok, boyların kağana bağlı olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı on boya, On Ok denilmiştir. Işbara, On Okları sağ ve sol olmak üzere ikiye ayırır. Çor'larca yönetilen beş boya Çin kaynaklarında Tulu (sol kol), Erkinlerce yönetilen beş boya ise, Nuşepi (sağ kol) denilmiştir. Tulular Tokmak'ın doğusunda, Nuşepiler işe batısında oturmuştur (Taşağıl, 2004b, 34–36).

İstemi Kağan'dan beri on boy halinde var olan ve 635'te sol-sağ olmak üzere iki kola ayrılan On Oklar, Oğuz Türkleridir. 766 yılında Karlukların baskısıyla Sırderya boylarına göçmüşlerdir. Göç sırasında ve Sırderya boylarında yaşarken 24 boya ulaşmışlardır.

651 'de Aşina Holü, Batı Kök-Türk kağanı olur. Pek çok isyanı bastırarak ülkeyi biraz toparlarsa da, 656'da başlayan Çin hücumlarına karşı direnişi sonunda kırılır.

659'da Çinlilerce esir edilir. Bu tarihte Batı Kök-Türk devleti de tamamen Çin egemenliği altına girmiş olur (Ercilasun, 2005, 92).

6.3.2. Çin Egemenliği Dönemi

Doğu Kök-Türkleri 630–682 arasında 52 yıl, Batı Kök-Türkleri 659–690 arasında 31 yıl Çin tutsaklığında kalırlar. Doğu Kök-Türklerinin 630'da Çin tutsaklığına düşmeleri üzerine kağanlığa bağlı Türk halkı üç parçaya bölünür. Birinci parça, 627'de Orhun vadisinde bağımsızlığını ilan eden Sir Tarduşlara katılır. Bir süre bağımsız olan Sir Tarduşlar 646'da dağılmıştır. İkinci parça, batıya giderek Doğu Türkistan kent devletlerine yerleşir. Doğu Kök-Türklerinin son hükümdarı olan İl Kağan'la birlikte hareket eden yüz binlik grup ise Çin'de tutsak edilir (Taşağıl, 1999, 21). Çin tutsağı Türkler, çeşitli garnizonlara yerleştirilerek Çin ordusu için çalıştırılır. Kök-Türk hanedan üyeleri, bir kısım boy beyleri ve aileleriyle on bin kişilik bir Türk topluluğu ise başkent Çanan'a yerleştirilir. İleri gelen Türklere generallik rütbesi verilmiş ve sarayda muhafız olarak istihdam edilmiştir.

Çin sarayı muhafız generallerinden biri de Kök-Türk şehzadesi Ci şi-şuaydır. Kimin (Tulu) Kağan'ın küçük oğlu, Çulo ve İl Kağanların kardeşidir. Sarayda bir isyan başlatır. 639 baharındaki bu olay, Çin sarayını çok korkutur. Başkentteki on bin Türkün büyük bir tehlike oluşturduğuna karar verirler ve Türkleri Çin'in kuzeyindeki sınır eyaletlerine yerleştirirler. Bunun gibi birkaç isyan olmasına rağmen başarıya ulaşamayarak bastırılmıştır (Ercilasun, 2005, 95).

6.3.3. İkinci Kök-Türk Devleti

681 sonunda Kutluğ ve onun çevresinde toplanan Türkler, Sarıırmak dirseğinin kuzey-doğusundaki, Çogay dağlarının kuzey eteklerine gelirler. 682'de Toğla ırmağı yakınlarında, Dokuz Oğuzları yenerek Ötüken'e egemen olurlar. Kutluğ, Türk devletini yeniden bağımsızlığa kavuşturur ve Ilteriş Kağan ünvanını alır. Çin'e art arda seferler yapıp, Türk devletini eski sınırlarına kavuşturmaya ve Çin'deki tutsak Türkleri kurtarmaya çalışmıştır. Ilteriş Kağan döneminde doğuda Onon ve Kerulen ırmaklarına, kuzeyde Kögmen (Tannu-ula) dağlarına, batıda Altaylara ulaşılmıştır (Taşağıl, 2004b, 54–56).

692'de Ilteriş Kağan öldüğü zaman Bilge sekiz, Köl Tegin yedi yaşındadır. İlteriş'in 27 yaşındaki kardeşi Kapgan, kağan olur. Kapgan, 692'den 716 yılına dek 24 yıl kağanlık yapar. Türk tarihinin en büyük hükümdarlarından biridir.

Ilteriş Kağan'ın son yıllarında Batı Kök-Türkleri de bağımsız oldular. 689'da İlteriş'in Batı Kök-Türklerine hücumu sonunda, Çin tarafından tayin edilen sözde kağan kaçmıştır. Bundan yararlanan Türgiş boyu önderi Uçele, duruma egemen olarak 690'da kağanlığını ilan etmiştir. Tokmak bölgesinde başkentini kurarak kısa zamanda Tulu ve Nuşepi boylarını, yani tüm On Okları toparlamış, devletin sınırlarını doğuda Turfan ve Beş Balık'a, batıda Seyhun'a, kuzeyde Balkaş'a, güneyde Doğu Türkistan içlerine ulaştırmıştır.

Kök-Türklerin tekrar güçlenmesi Çin'i harekete geçirir. Doğuda Kıtay ve Tatabılarla, batıda Basmıllarla, kuzeyde Kırgızlarla anlaşırlar. Hatta bazı Kök-Türk asilleriyle de gizlice ittifak yaparlar. 300.000 kişilik bir müttefik ordusu toplarlar. Tonyukuk'un tavsiyelerini dinleyen Bilge, hücuma geçmeyip bekler. Basmılların, 721 sonbaharında sonuçsuz kalan yürüyüşlerinden sonra Bilge Kağan, Kansu bölgesini yağmalar. 721 kışında Kıtayları, 722 baharında Tatabıları bozguna uğratır. Böylece müttefikleri birbirinden ayırıp tek tek yener (Taşağıl, 2004b, 6).

731 yılında da prens Kül Tegin ölür (27 Şubat 731). İki büyük yardımcısını kaybeden Bilge'nin, 734 yazında K'i-tan ve Tata-bılara karşı Töngkes dağında kazandığı zafer dışında bir faaliyeti görülmemektedir. Bilge Kağan'ın ölümü üzerine Kök-Türk Devleti'nin çöküş belirtileri kendini gösterir. Babasının yerine tahta Tengri Han İ-yan (veya Yi-Yan) geçer. 740 yılında Kök-Türk tahtında yine "Tengri Han" diye adlandırılan bir kağan vardır ve Bilge'nin oğludur. Hakan, çocuk denecek yaşta olduğu için yönetim annesi (Tonyukuk'un kızı) P'o-fu'nun elindedir. Hatun devlete egemen olamaz, hanedan üyeleri birbirine düşer ve huzursuzluk tüm yurda yayılır. Durumdan faydalanan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar birleşirler ve Aşına ailesinden gelen Basmıl başbuğunu "kağan" ilan ederler (742) ve Kök-Türk hakanı Ozmış'ı, sonra da onun küçük kardeşi, son Kök-Türk hakanı, Po-me'yi öldürürler. Bu arada müttefiklerin araları açılır. Basmıl başbuğu (kağan) ortadan kaldırılır ve Uygur İlte-ber'i kağan ilan edilir (Gömeç, 1997, 93–95).

6.4. Uygur Devleti

Kök-Türk devleti ortadan kalkınca, 743 yılında Basmılların yönetiminde yeni bir devlet kurulur. Uygurlar, bu Basmıl Kağanlığı'nın sol Yabgusu, yani Doğu Yabgusu, Karluklar ise sağ Yabgusu, yani batı Yabgusu olurlar. Bu yeni devlet, tam bir federe devlet biçimindedir (Taşağıl, 2004a, 4,67).

744 yılında Uygur Yabgusu, Basmıl Kağan'ını yenerek kendini kağan ilan eder. Kağanlık, ünvanı olarak da Kutluk Bilge Kül Kağan ünvanını alır. Böylece Uygur Devleti kurulmuş olur.

Bu devlet ünvanından da anlaşılacağı üzere, Kök-Türk devletinin gelenek ve töreleri yeni Uygur Devleti'nde de devam etmiştir. Ancak Uygurlar arasında Buda ve Mani dini gibi yabancı inanışlar yayıldıkça, Kağan ünvanlarında da birtakım değişiklikler olmaya başlamıştır. Uygur Devleti'ni kuranlar, Orhun bölgesini yurt tuttukları için, bunlara Orhun Uygurları denilmektedir (Ercilasun, 2005, 222).

Kutluk Bilge Kül Kağan ölünce yerine, oğlu Bayan Çur kağan olur. Uygurların en büyük kağanı olan Bayan Çur Kağan, ünvan olarak da "Tengride bolmış, il itmiş Bilge Kağan" ünvanını almıştır. Bu ünvanın anlamı ise Gökte doğmuş, devlet yönetmiş, Bilge Kağan demektir.

Bayan Çur Kağan dönemi (747–759), Uygurların dört yönde genişledikleri bir devirdir. Batıda Kara Türgeş devleti, Uygur egemenliğini tanımak zorunda kalır. Kırgız, Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar gibi Türk boyları egemenlik altına alınarak, devlet otoritesi güçlendirilir. Öte yandan yine bu devirde, güneydeki Beş-balıg, Kuça ve Karaşar gibi zengin tarım ve ticaret kentleri de Uygur etkisi altına alınmıştır. Turfan bölgesi ile Uygurlar arasındaki ilişkiler de, yine bu devirden başlamış olur (Kafesoğlu, 2004, 244).

Bayan Çur Kağan'ın önemli işlerinden birisi de, Uygurlar arasında kentleşme çabalarını başlatmasıdır. Ordu-balıg adında başkentleri olan bir kent kurdurmuştur.

Diğer yandan aynı kağan, gittikçe güçlenmekte olan Tibet tehlikesini farkederek onlara karşı cephe alır. Hükümdarın isteği üzerine, Çin'de büyük bir tehlike yaratan An-luşan adlı Türk asıllı bir generalin isyanının bastırılmasına yardım etmiştir. Bu yardım sonunda yapılan anlaşma ile Uygur tüccarlarına, Çin kapıları da açılmıştır.

Bayan Çur Kağan'ın, Şine-usu gölü yakınında bulunmuş, Kök-Türk yazısı ile yazılmış olan bir yazıtı vardır. Bu yazıtta kağan olarak yaptığı işler anlatılmaktadır (Avcıoğlu, 1999b, 689–691).

Bayan Çur kağan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Bögü Kağan geçer. Bögü Kağan'ın faaliyetleri siyasi ve dini olmak üzere başlıca iki alanda olmuştur. Siyasi faaliyetleri daha çok Çin'e yöneliktir. Çin'de baş gösteren isyanların bastırılması nedeniyle sık sık Çin'e girilmiştir. Ancak Uygurların Çin'e girişlerinde, Çin'in çeşitli bölgelerine yağma akınları da yapılmıştır. Çin'deki isyanların en önemlisi yabancı kavimlerin, Tibetliler etrafında birleşmeleri sonucunda ortaya çıkan isyan olmuştur. Bu Tibet isyanı, ancak Uygurların yardımı ile önlenebilmiştir.

Bögü Kağan'ın dini alandaki en büyük faaliyeti, Maniheizm dinini kabul etmesi olmuştur. Bögü Kağan, aynı zamanda bu dinin öncülüğünü de üstlenmiştir. Bir tüccar ve kent dini olan Mani dininin kabulünün, Uygurların savaşçı ruhlarını gevşetmekle beraber, bilim, sanat ve edebiyatta ilerlemelerine katkısı olmuştur (Ercilasun, 2005, 225).

Eskiden beri Orta Asya Türk kavimleri arasında, çok geniş ve köklü bir kültüre sahip olan Çin'in işgal edilemeyeceği, bu olsa bile uzun süre elde tutulamayacağına dair yaygın bir inanış vardır. Bögü Kağan, Çin'in zayıf bir anında Çin'i ele geçirmek istemiştir. Fakat veziri Baga Tarkan, Kağan'ın bu girişimine karşı çıkar. Ancak sözünü dinletemeyince Bögü Kağan'ı öldürüp, Alp Kutluk Bilge Kağan ünvanıyla tahta geçer (779). Bu durum hanedan değişimi için dikkate değer bir olaydır. Bundan sonraki kağanlar onun soyundan gelmiştir. Bu tarihten sonra Uygur devletini oluşturan kabileler arasında huzursuzluklar da başlamıştır (Kafesoğlu, 2004, 246).

Kültür ve ticaret bakımından gelişen Uygurların, savaşçılık tarafları zayıflamıştır. 840 yılında, Uygurların kuzeybatı kısımlarında yaşayan Kırgızlar 100 bin kişilik atlı güçleri ile Uygur başkentine baskın düzenleyerek kağanlarını öldürüp, halkı kılıçtan geçirirler. Bu şekilde Bayan Çur ve Kutlug Bilge Kağan zamanında uğradıkları saldırıların intikamını almış olurlar. Bu baskından kurtulan Uygurlar, canlarını kurtarmak için çeşitli bölgelere dağılmak zorunda kalırlar (Taşağıl, 2004a, 71).

Kırgız baskınından kaçan Uygur boylarının önemli bir kısmı Doğu Türkistan'a göçmüşlerdir. Burada Turfan ve Karaşar kentlerinin civarında yerleşen Uygurlar, Türk uygarlık tarihi açısından büyük değer taşırlar. Daha Orhun Uygurları zamanında tarım ve ticaret merkezleri olan Türkistan'ın bu büyük kentleri, Uygurların etkisi altına girmişlerdir. Bu nedenle Uygur Devleti’nin yıkılmasından sonra, Turfan dolaylarına kaçan Uygurlar için bu bölge güvenilir bir yer olmuştur. 848 yılından sonra kendilerini toparlayıp, varlıklarını komşularına kabul ettiren Uygurlar 856 yılında ise kağanlıklarını ilan etmişlerdir. Bu dönemde başlarında Mengli Kağan bulunmaktadır. Mengli Kağan, Uluğ Tengride Kut Bulmış Alp Külük Bilge Kağan, (Ulu Tanrı da güç ve mutluluk bulmuş, kahraman, çalışkan Bilge Kağan) ünvanını taşımıştır (Kafesoğlu, 2004, 136).

Kağanlık merkezi olarak Turfan kentini seçtikleri için kendilerine Turfan Uygurları denilmiştir. Ayrıca yazlık başkentleri olarak Beş-balıg kentini kullandıkları için, kaynaklarda Beş-balıg Uygurları adı da kullanılmıştır.

Çin yönetimi, bu Uygur Devleti'ni Tibet tehlikesine karşı desteklemiştir. Uygurlar da Doğu Türkistan'da, etkinliklerini artırmış olan Tibetlileri bu bölgeden çıkarmışlardır. Böylece batıdaki sınırlarını Urumçi kentine kadar uzatmışlardır.

Turfan Uygurları Mani dinine inanırlardı. Bu dini, siyasi amaçları için de kullanan Uygurlar, dinlerini himaye bahanesiyle Çin üzerinde baskı kurmuşlardır.

Kültür ve uygarlık bakımından büyük gelişmeler gösteren Uygurlar, 1335 yılına kadar devletlerini yaşatmışlardır. Gerek 10. yüzyılda Çin'in kuzeyinde Hıtay devletinin kuruluşunda, gerekse Cengiz Han devletinin gelişmesinde bu Uygurların öncülük, bilgi ve deneyimlerinin çok büyük payı olmuştur. Uygurlara devlet örgütlenmesi zamanı çok önemli görevler veren Moğollar, yazı olarak da Uygur yazısını kullanmışlardır. Moğollar'ın 16. yüzyıla gelindiğinde büyük oranda Türkleşmesinde Uygurlar önemli rol oynamışlardır.

840 yılındaki Kırgız baskınından sonra dört bir yana dağılan Uygurların bir kısmı güney kesimlere, yani Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine indiler. Önemli bir ticaret merkezi olan bu bölge İpek yolu üzerindedir. Bu bölgede yerleşen Uygurlar, büyük bir kent olan Kan-Cou'da yeni bir devlet kurmuşlardır. Sonradan, Sarı Uygurlar adı ile anılacak olan bu Uygurlar, bu bölgenin yerli halkı ile karışmadan kalmışlardır (Avcıoğlu, 1999b, 710–720).

Din olarak Budizm'i kabul etmiş olan Sarı Uygurlar, ticaret ve uygarlık bakımından çok gelişmişlerdir. Budizmin en kıymetli eserlerinin bulunduğu Bin Buda Mağaraları, Sarı Uygurların yaşadığı bölgededir.

7. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE EGEMENLİK KAVRAMI VE DEVLETİN OLUŞUMU

Devlet gücü ülke içinde en üstün güçtür. Bu güç, devletin emredici maddi gücüdür. Devletin varlığı için emredici güç ve iktidar zorunludur. Böyle maddi bir güce sahip olmayan örgüt devlet niteliği taşıyamaz. Devlet iktidarının maddi gücü silahlı kuvvetler ayrıcalığına sahip olmasıyla belirlenir. Ancak iktidarın, devleti karakterize edebilmesi için kamu yararına kullanılması gerekmektedir.

Modern hukukta egemenlik, devletin kayıtsız şartsız bağımsızlığına sahip olması, diğer devletlerle hukuken eşit durumda bulunması ve sahip olduğu üstün güce ülke içinde rakip olabilecek veya karşı gelebilecek başka bir gücün bulunmamasıdır (Taneri, 1993, 83).

İnsan kitlelerinin belirli bir kültür etrafında bir araya gelmesiyle meydana gelen en büyük topluluk ulustur. Öte yandan, insan topluluklarının kurdukları en büyük kurum ise devlettir. Türklerde ulus ve devlet düşüncesi çok erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir. Türkler, Orta Asya'yı tümüyle kontrol eden büyük devletler kurdukları gibi, zaman zaman Orta Asya'nın dışına taşarak gittikleri yerlerde de yeni yeni siyasi oluşumlar meydana getirmişlerdir. Türkler tarihin hiçbir döneminde devletsiz kalmamışlardır. Çünkü Türkler devletin, var olmanın vazgeçilmez bir kurumu olduğunun daima farkında ve bilincinde olmuşlardır (Koca, 2002, 825).

Eski Türklerde devlet kavramı "İl" (el) sözcüğü ile anlatılmıştır. İl'in gerçek anlamı örgütlenmiş siyasi toplum ve devlettir. İslam öncesi Türk düşüncesinde İl kavramı; kurumsallaşma, bağımsızlık ve egemenlik kavramlarını içine alır. Egemenliğin hedefi her yerde güvenliği sağlamaktır. Orhun yazıtlarında, Kutluk ve onun veliahtları tarafından bir halkın egemenlik altına alındığı yazılıdır. "O, halk içinde barış ve güvenliği sağladı" cümlesiyle de, Türk devlet geleneği içerisinde fethedilen topraklarda adalet anlayışının hemen kurulduğu anlatılır. Buradaki barış ve güvenliğin sağlanmasından amaç, “Türk İli”nin devamlılığıdır (Atalay, 2002, 869).

Türklerin dünya egemenlik düşüncesi ilk olarak, büyük bir Türk devleti kuran Hunlar ile başlar. Hun hükümdarları mektuplarının başında “Tanrının tahta çıkardığı Hun ulusunun büyük Şan-yu"su sözünü kullanırlar. Bu da egemenliğin tanrısal kaynaklı olduğuna inanıldığını gösterir. Hun hükümdarları "Tengrı kutu" ünvanını taşımıştır. Hunlar, Uzak-Doğudan Batıya kadar tüm Türk ve Asya kavimlerini birleştirmiş, birçoklarını göçe zorlamışlardır (Turan, 2002, 845).

Türk devlet ve egemenlik kavramının temelinde evrensel, yani tüm dünyayı içine alan bir devlet düşüncesi bulunur. Türk dünya egemenliği anlayışının biri kuramsal, diğeri uygulama olmak üzere iki yönü vardır. Kuramsal yön, dört yön üzerinde Türklerin kutsal egemenliği sağlamalarıdır. Uygulama cephesi ise, "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" her tarafı Türk yönetimi altına almaya çalışmalarıdır. Türk düşüncesinde büyük devletin de yeryüzünde bazı görevleri olmalıdır. Yani bu savaşçı kavmin görevi sadece kılıç sallayıp, savaş yapmak değildir. Onun başlıca görevleri, Tanrı'nın verdiği devlet ve güç ile Tanrı adına dünya düzenini sağlamak ve Türk adaletini dünyanın her tarafına yaymaktır. Bu, Türk devletinin başlangıcından bu güne kadar devam etmiş bir dünya görüşüdür.

Avrupa Hunları da bu amacı göç ve istilaları ile birlikte Avrupa'ya götürmüştür. Atilla da diğer Türk kağanları gibi kâhinlere çok önem vermiştir. Bir çoban tarafından bulunup kendisine verilen efsanevi kılıcı da Tanrı'nın bir hediyesi saymıştır. Hunlar hükümdarlarının Tanrı tararından gönderildiğine nasıl inanmışlarsa, Avrupalılar da onları "Tanrının kılıcı" saymış ve günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için gönderildiklerine inanmışlardır (Turan, 2002, 846).

Devlette egemenlik iki şekilde kendini göstermektedir. Bunlardan birincisi iç egemenliktir. İç egemenlik, **devletin sahip olduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan halk üzerinde hukuki bakımdan emretme hak ve yetkisini tam olarak kullanması demektir**. İç egemenliğin sağlanabilmesi için bu da yeterli olmamakta, halkın yönetenleri meşru güç olarak kabul etmeleri ve itaat etmeleri de gerekmektedir. Devlette egemenliğin ikinci şekli ise **tam bağımsızlıktır**. Türkler, bağımsızlıklarına düşkün bir ulustur (Koca, 2002, 828).

Türklerde egemenliğin kaynağı ilahidir. Tanrı, egemenlik hakkını doğrudan Türk Kağanına vermiştir. Bu duruma göre, Türk Kağanına devlet yönetme güç ve yetkisi, Tanrı tarafından bağış olarak verilmektedir. Aynı şekilde, Türk Kağanı da kendisini Tanrı tarafından seçilmiş ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmektedir. Aynı inanışa halk da sahiptir (Avcıoğlu, 1999b, 563–564).

Tanrı bağışı olan bu güç ve yetenekler Kök-Türk yazıtlarında, Kut (siyasi iktidar), Ülüg veya ülüş (kısmet, nasip, pay) ve Küç (güç) kavramları ile anlatılmıştır.

Tanrı, "kut" bağışı ile Türk Kağanını "yönetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi", yani "siyasi iktidar" sahibi kılar. Türk Kağanı da Tanrıdan aldığı siyasi iktidarla Orta Asya'daki boyları bir devlet çatısı altında toplamıştır.

"Ülüg ve ülüş" kelimeleri Türkçe "ülemek (dağıtmak, üleştirmek) veya "üleşmek" fiillerinden çıkmış birer isimdir. "Pay, hisse, nasip, kısmet" demektir. Tanrı, "ülüg veya ülüş" bağışı ile Türk ülkesinde bolluk ve bereketi artırmış, Türk Kağanına ekonomik bir güç kazandırmıştır. Türk Kağanı bu gücü halkın lehinde kullanmak zorundadır. Yani, elde ettiği maddi varlığı adil bir şekilde halka dağıtır.

Tanrı Türk Kağanı'na verdiği "küç" ile de onun savaş yeteneğini artırır. Bu inancın doğal sonucu olarak, Türk Kağanları savaşlarda elde ettikleri başarıyı hep Tanrının kendilerine verdiği "küç"’e bağlarlar (Divitçioğlu, 2005, 65–80).

Türk Kağanı Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış olmasına rağmen, hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski uygarlıklarda olduğu gibi "tanrı-kral" sayılmamıştır. Onun diğer insanlardan farkı sadece ilahi bağışa sahip olmasıdır. İktidarını Tanrıdan aldığına inanan Türk Kağanı da, kendisini daima bu iktidarın kaynağına karşı sorumlu saymıştır. Ayrıca, Türk Kağanının sorumlu olduğu ikinci bir yer daha vardı ki, o da yazılı olmayan kanun durumundaki Türk töresidir. Temelde tüm uygulma ve faaliyetlerini Türk töresine uygun bir şekilde yürütmek zorundadır. Bu da gösteriyor ki, Türk Kağanı'nın iktidarı sadece ilahi değil, aynı zamanda hukuki bir temele de dayanmıştır (Koca, 2002, 829).

Türk egemenlik anlayışına göre, Tanrı sadece siyasi iktidarı vermez, aynı zamanda verdiği iktidarı geri alabilir. Tanrının bu gücü Türk hükümdarlarının üzerinde daima siyasi bir baskı aracı olmuştur. Bundan dolayı, Türk hükümdarları Tanrı'nın verdiği siyasi iktidarı ellerinde tutabilmek için yönetimde sürekli başarılı olmak zorundadır. Türk hükümdarları, ancak hükümdarlığa layık oldukları sürece işbaşında kalabilmişlerdir.

Hakan adayı olabilmek için kut verilmiş aileye mensup olmak gerekir. Hakan egemenliği elinde bulundurmuş, kanun (töre) koyabilmiştir. Bununla birlikte, tüm monarşilerde olduğu gibi hakana bağlı olarak bu egemenliğin beylerle ve halkla (budunla) paylaşıldığı, onlara danışıldığı olmuştur.

Türklerde devlet anlayışının daha çok konfederasyon şeklinde olduğu görülür. Bunun nedeni, egemenlik anlayışı ve egemenliğin ülkeyi yönetme hakkına sahip olan ailenin bireyleri arasında paylaştırılmasından kaynaklanır (Kaşıkçı, 2002, 889).

Eski Türk devletlerinde taç baş değiştirirken, ilahi bağış olan "kut" (siyasi iktidar), hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmektedir. Fakat Tanrı, hanedan üyeleri arasında seçimini ve tercihini sadece biri lehinde kullanmaktadır. Bu seçim ve tercih de, genellikle hükümdarlığa en çok layık ve yetenekli bir hanedan üyesi

üzerinde olmaktadır. Tanrının iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde olduğu da, ancak taht için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden eski Türk devletlerinde taht miras hukuku son zamanlar hariç hiçbir zaman belirli kurallara bağlanamamıştır. Bunun doğal sonucu olarak da, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları daima kaçınılmaz olmuştur. Hükümdarın, daha sağlığında şehzadelerden birini kendisine veliaht tayin etmesi bile diğer şehzadeleri durduramamaktadır.

Türk kağanları, Sadece Türk topluluklarını değil, yabancı soydan kavimleri de bir devlet çatısı altına toplamayı kendilerine görev edinmişlerdir. Tüm dünyayı ülke olarak kabul etmişlerdir. Türk kağanları, dünya egemenliğinin Tanrı tarafından bir görev olarak kendilerine verildiğine inanmışlardır (Koca, 2002, 834).

Türk devletinde, devletin en yüksek makamından en aşağıdakine kadar büyük bir emir-komuta zincirinin var olduğu göze çarpmaktadır. Karizmatik egemenliğin başlıca özelliklerinden biri de kağanın, görevine uygunluk göstermediği takdirde karizmatik otoritesinin de kaybolmasıdır. Yani, kağanlar Tanrı tarafından, Tanrı'nın izniyle tahta çıkmışlardır.

Eski Türkler, dört ana yön için "tört bulung" deyimini kullanmışlar ve yönleri yüzlerini doğuya çevirerek saymışlardır. Bu yönlere göre, kağan devletin merkezinde yer alıyordu. Doğuya ve batıya ise teginler tayin edilirlerdi. Başlangıçta doğuya atanan tegin, Tölös, Şad ünvanını alırken, batıya tayin edilen tegin de Tarduş, Yabgu ünvanını almıştır (Gültepe, 2002, 869).

Diğer yönlerdeki halklara, merkeze bağlı İlteber, Çor ve İrkin gibi yönetici ünvanları taşıyan kişiler atanmaktadır. Bunlar halk içinden, erdem sahibi kişilerdir. Yani yabgu ve şadların dışındakilerin hanedan üyesi olması mutlak koşul değildir.

Türklerde kağan karizmatik bir yapıya sahip olmakla beraber, devletin ve ulusun geleceğinde tek başına karar verme yetkisine sahip değildir. Kağanı da denetleyen bir hükümetin mevcudiyeti artık kabul edilmektedir

Hiç şüphesiz kağan, hatun, yabgu ve şadlar hükümetin doğal üyeleridir. Kağan aynı zamanda, hükümet toplantılarına da başkanlık etmiştir. Yazıtlarda bakan anlamına gelen, "buyurmak, emretmek" fiilinden gelen buyruk kelimesine rastlanır. Yazıtlar, hükümette dokuz bakanın olduğunu göstermiştir. Bu sistem Türklerden Tibetlilere de geçmiştir (Gömeç, 1997, 105–108).

Türklerde 31 tane ünvan ve rütbe bulunmaktadır. Başbakanlar Tun Bağa Tarkan zamanına kadar, hep A-shih-te ailesinden gelmiştir. Tonyukuk da bu aileye mensuptur

ve onun nesilleri, Uygur çağının sonlarına kadar Türk devletinde hep yüksek görevlerde bulunmuştur.

8. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNİN BENZERLİKLERİ VE FARKLILIKLARI

Bu bölümde İslamiyet öncesi Türklerde devlet örgütlenmesi, inançların devlet yönetimine etkileri, ekonominin devlet işleyişine etkileri, İslamiyet öncesi Türklerde yazılı ve yazılı olmayan kuralların devlet işleyişine etkileri, İslamiyet öncesi Türklerde ordunun devlet işleyişine etkileri incelenmiştir.

8.1. İslamiyet Öncesi Türklerde Devlet Örgütlenmesi

Örgütlenmemiş halk sadece denetimsiz bir insan topluluğu durumundadır. Devletin oluşabilmesi için halkın örgütlenmesi, bu örgütlenmiş topluluğun bir amaca yönlendirilmesi gereklidir. Örgütlü bir yapı için kurumlar oluşturulmalı ve işlerlik kazandırılmalıdır. Türkler devletin kuruluş aşamasında beklemeksizin töreye uygun kurumlaşmayı başlatmış ve devlete işlerlik kazandırmıştır.

8.1.1 İslamiyet Öncesi Türklerde Devlet Meclisi ve Kurultay

Türklerde her ne kadar hükümdar son sözü söyleyen makam da olsa, meclise danışmadan büyük kararlar vermemiştir. Meclis, doğrudan karar alan bir örgütlenme olmasa da doğrudan hükümdar tarafından alınan kararlara tanıklık etmektedir.

8.1.1.1. İslamiyet Öncesi Türklerde Meclis ve Kurultayın Tarihi Gelişimi

Kurultay sözcüğü, Türkçe “kurul” ve Moğolca “tay” ekiyle oluşmuş bir sözcüktür. Bugünkü Türkçemize bu deyim Cengiz Han devletinden girmiştir. Kurultay, bir danışma meclisi kimliğindedir. Oğuz Türkçesindeki asıl karşılığı “kengeş” demektir. Kurultayın bir toplantı olması nedeniyle, Oğuz Türkleri onu yığınak, dernek, derim gibi birçok sözlerle de adlandırmışlardır. Kurultay, devlet yönetiminin temelini oluşturur.

Türklerde demokrasi ve parlamento anlayışını kavrayabilmek için tarihte kurulmuş olan Türk devletlerinin egemenlik düşüncelerinin anlaşılması gerekmektedir. İslamiyet öncesinde kurulan Türk devletleri içinde, özellikle örgütlenmesi ve kurduğu kurumlar yönünden birbirinin devamı veya aynı olan Hun devletleri, Kök-Türk devletleri, Uygur devletleri ile Bulgar devletleri ayrı bir öneme sahiptirler. Hunlar arasında birliği gerçekleştirerek, ilk Hun devletini kuran Tuman olur. Hunların merkezi

Orhun-Selenga ırmakları ile bu ırmakların hemen batısında, Türklerin kutlu ülke saydıkları Ötüken bölgesidir. Tuman'dan sonra yerine geçen oğlu, 35 yıl hükümdarlık yaparak devletinin sınırlarını kuzeyde Sibirya'dan güneyde Himalayalar'a, doğuda Büyük Okyanus'tan batıda Hazar Denizi'ne kadar genişletmiştir. Türk tarihinde Oğuz Han olarak bilinen Mo-tun, Türk ulusunu "Töre" hükümlerine ve devlet meclisinin kararlarına göre yöneten en büyük hükümdardır (Kafesoğlu, 1984, 67).

Mo-tun'un kurultayı, Oğuzların kengeş veya danışma meclislerine benzemektedir. Toplanma ve görüşme vardır. Ancak, son söz devletin sahibi olan hükümdarındır. Mo-tun, orduda çok sert ve disiplinli bir eğitim uygularken, ona benzer sert ve öğretici bir eğitimi de devlet içinde uygular.

Kurultay, başlangıçta Türklerde din töreni, bayram, yeme içme toyu, eğlenme ile yarışmayı da içinde toplayan bir devlet toplantısıdır. Bu toplantılarda halk ile devlet birleşir ve kaynaşır. Moğol devletinde ise kurultay, aristokratların, yani Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin toplantısıdır. Dernek veya toy şeklinde olan bu kurultaylara, Hunlar ile Oğuzlarda halk da katılır. Söz hakkı bulunmasa bile kararların alındığı anda orada halkın bulunması, kararları sahiplenme için güzel bir uygulama olarak görülür. Büyük Hun devletinde başlıca üç büyük toy ve yığınak vardır. Bunlar; yeni yıl bayramı, ilkbahar bayramı ve güz bayramıdır. Özellikle sonuncusu, yani güz bayramı büyük bir kurultay şeklinde, Çin'in kuzeyindeki Lung-ch'eng adlı yerlerde yapılırdı. Bu bayram veya toy kurultayına, devletin tüm ileri gelenleriyle bağlı kurulların da katılma zorunluluğu vardır. Bu büyük Bayram Kurultayına gelmeyenler, Hun hükümdarına isyan etmiş sayılmışlardır.

Oğuzlarda kurultay ve danışma toplantısı, yaygın olarak toy veya düğün-dernek şeklinde yapılırdı. Zaten, gerek halkı ve gerekse beyleri yedirip içirmek hükümdarın bir görevidir. Halk ile beyler bu toplantılarda Hanlardan davacı olabilmişler, hanın evini yağma edebilmişlerdir. Divan veya devlet divanının, hem bir toplantı yeri ve hem de toy yeri olduğu görülmektedir (Ögel, 2002, 874).

Eski çağlarda, günümüzdeki anlamda bir parlamento veya dikta meclisi düşünülmemelidir. Mo-tun'un hayatı ile ilgili Çince metinlerde, Mo-tun her konuda danışma için devletin ileri gelenlerini çağırmış ve onlara sormuştur. Her durumda, danışma meclisine bir defalık da olsa danışma gereği duyulmuştur. Danışma kurulunu sadece hükümdar değil, yönetimde uygun makamda bulunan kişi de toplayabilir. Örneğin, M.Ö. 68 yılında Hun bakanı, Çin'le barış kurma amacıyla plan yapıp, düşünmek için devletin ileri gelenlerini çağırmıştır.

Hunlarda kurultay yarı din gösterisi halinde yapılır. Devlet daha çok askeri bir yönetim şeklinde kurulmuştur. Bu nedenle büyük memur veya komutanlar, çok uzak bölgelerden seçilmiştir. M.Ö. 60 yılındaki Hunların kurultayında Ho-su adlı bir Hun prensi, Hun bakanının hasta olduğunu duyunca prenslerin kurultaydan uzaklaşmamaları için bir emir çıkarır. Bu prensin ünvanı o kadar yüksek değildir. Anlaşıldığına göre bu, kurultayın yönetimiyle görevli bir Hun prensidir. Ayrıca, saray içinde de yazışmalar ile hukuk işlerine bakan vezirler vardır. Bunların arasında Çinliler de bulunmuştur (Ögel, 2002, 873–880).

Atilla dönemi tıpkı Mo-tun dönemi gibi, Türk devlet örgütlenmesinin ve kurumlarının yeniden çok güçlü ve yüksek bir seviyeye ulaştığı bir devir olmuştur. Bir taraftan siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel kararların alındığı devlet meclisi Hunların hayatına yön verirken, diğer taraftan da Töre aynı şekilde etkisini göstermeye devam etmiştir (Kafesoğlu, 2004, 59–89).

Türklerde hayat görüşü olarak kabul edilen töreye göre egemenlik düşüncesi, ulusu yöneten devlet adamlarına veya hükümdarlara Tanrı tarafından şartlı olarak verilen bir “kut” dur ki, bu da siyasi iktidar anlamına gelmiştir. Töre, Türk sosyal hayatını düzenleyen zorunlu kurallar bütünüdür. Bireylerin ve ulusun hak ve hukukunu, özgürlüğünü, hükümdarın görevlerini belirleyen ve ceza hükümleri ile dikkati çeken, yazılı olmayan bir prensipler topluluğudur (Kafesoğlu, 2004, 251) .

Törenin uygulanmasından sorumlu kimse devletin başında bulunan hükümdardır. Hükümdar, zamanın gereklerine göre ve devlet meclisinin onayını alarak yeni yasaları töreye ekleyebilmiştir. Asya Hunlarında Mo-Tun, Kök-Türklerde Bumin ve İlteriş, Tuna Türk Bulgar devletinde Kurum Hanlar, devlet kuruluşunda deneyimlerine dayanarak yeni yasalar eklemişledir. Bununla beraber törenin, anayasa gücünde, değişmez ilkeleri de vardır ki, bunlar ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de şöyle belirtilmektedir. Könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) ve töreye göre hakan veya hükümdar; halkın refahı, mutluluğu ve varlığı için çalışan bir görevlidir. Fakat bu şekilde ulusu yönetmek ve ulusa hizmet etmek, aynı zamanda hükümdar için Tanrının kendisine verdiği bir siyasi iktidardır (Saray, 1999, 8).

Orhun yazıtlarında “Babam Kağan ile anam hatunu Tanrı tahtta oturttu. Tanrı irade ettiği için, Kut 'um olduğu için Kağan oldum... Tanrı buyurduğu için dizli illere diz çöktürdüm, başlılara baş eğdirdim... Tanrı buyurduğu ve Kut'um olduğu için ölecek olan bodunu doğrulttum... Tanrı buyurduğu için ben (Bilge) de tahta oturdum... Tanrı buyurduğu için gözünün görmediği, kulağının işitmediği yerlere bodunumu ileri gün

doğusuna, beri gün ortasına, geri (gün) batısına, yukarı gece ortasına götürdüm... Tanrı güç verdiği için, Tanrı bilgi verdiği için kendimi bizzat Kağan kıldım, Tanrı bana güç ve bilgi verdiği için Kağanımı güçlendirdim" (Ergin, 2003, 27). Doğrudan egemenliğin kaynağının Tanrı olduğu düşüncesi vardır.

Kutun ilahi olduğu Uygur hükümdarının kullandığı ünvanlarda da görülmektedir. "Kutlug (795–805), Ay Tanrıda ülüş bulmuş Alp Kutlug Bilge Kağan, Ay Tanrıda Kul bulmuş Külüg Bilge (805–808), Ay Tanrıda Kut bulmuş Alp Bilge (808–821), Ay Tanrıda ülüğ bulmuş Küçlüğ Bilge (821–833), Ay Tanrı'da Kut bulmuş Alp Külüğ Bilge Kağan (833–839). Yukarıdaki örneklerden de anlaşılıyor ki, Uygur hükümdarı bir süre Kök-Türk hükümdarı gibi "Tanrıdan Kut bulmuş" ünvanlarını taşırken, beşinci hakandan sonra güneş ve aydan kut alan ünvanlar da kullanmaya başlar. Tuna Türk Bulgar devletlerinde de hükümdarlar egemenliği Tanrı'dan alır. Kurum Han adına dikilen yazıtta Tervel adlı Bulgar hükümdarının, "Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından getirildiği"; Melemir yazıtında ise, "Tanrı'ya benzer Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Melemir...", Omur-tag Han'a ait Çatalar yazıtında da "Yeryüzünde, Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Han Omurtag..."dan bahsedilmektedir (Bayrak, 2006, 84, 133).

Türk dilinin en eski ve en yaygın kültür kelimelerinden biri olan kut, Kutadgu-Bilig'de şöyle açıklanmaktadır "Kutun doğası hizmet, özelliği adalettir... Fazilet ve kısmet Kut'tan doğar... Ey hükümdar sana Tanrı Kut verdi... Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer. Her şey Kut'un eli altındadır, tüm istekler onun aracılığı ile gerçekleşir... Tanrı kimi iktidar sahibi yaparsa o her iki dünyada mesut olur... Bey (hükümdar), bu makama sen kendi gücün ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar" (Hacip, 1991, 221–250).

Türk töresine göre, hükümdar halkına her konuda bakmakla görevli bir çalışandır. Kutadgu-Bilig'de halkın hükümdardan istekleri, ekonomik istikrar, adil kanun, güvenlik, olarak sıralanmakta ve sonra şöyle denilmektedir. "Ey hükümdar, sen önce bunları yerine getir, sonra kendi hakkını isteyebilirsin. Ey hükümdar, iyi kanun yap, yapılan kanuna herkesten evvel kendin uy ki, halk da sana inansın ve itaat etsin" (Hacip, 1991, 260).

Türk hükümdarı görevlerini yerine getirmezse, kutun Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşer. Türk hükümdarına göre oğlu halktan herhangi bir kişi ve Türklerle yan yana yaşamak durumunda olan herhangi bir yabancı, "Töre"nin karşısında eşit haklara sahiptir ve eşit işlem görürler. Bu ise Türklerin kendileriyle birlikte yaşayan ve Türk olmayan herhangi bir yabancıya karşı gösterdikleri hoşgörünün ve insani

davranışın en güzel örneğini oluşturur. Tarihin içinde, Türklerle yan yana yaşamak durumunda kalmış olan yabancı ulusların dillerine, dinlerine, örf ve adetlerine daima saygı gösterilmiştir (Saray, 1999, 10).

Törenin prensipleri ile hükümdar tarafından nasıl uygulandığı konusunda, Türk toplumunda ne kadar adil, serbest ve hoşgörülü bir hayat şeklinin var olduğunu göstermektedir. Böyle bir yönetim şeklinin ise, ancak demokratik bir toplumda veya cumhuriyet yönetiminde var olabileceği ortadadır. Bu hoşgörü ortamında meclisin varlığı zaten mantık olarak ta açıklanabilir.

Türk devletlerinde, hükümetten ayrı olarak birer de meclis bulunur. Devleti ilgilendiren siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel konuların görüşülüp bir karara bağlandığı bu meclisler, Türklerin hayatında son derece ağırlığı olan kurumlardır. Kök-Türk Hakanı Bilge (716–734)'nin, ülkedeki kentlerin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in serbestçe tanıtılması konusunda yaptığı iki teklif, Türk ulusunun hayat görüşüne ters düştüğü gerekçesiyle meclis tarafından reddedilmiştir. Kök-Türkler ile Uygurlardaki bu meclis hükümdar seçiminde de tam yetkiye sahiptir. Yeni hükümdarı onaylar veya gerekçe göstererek reddedebilir. Bir yasama kurulu özelliğindeki bu meclis, Türk siyasi topluluklarında Milattan önceki yıllardan beri devam eden "Devlet Meclisi" kurumunun bir devamıdır (Saray, 1999, 13).

8.1.1.2. Devlet Meclisi ve Kurultayın Yapısı, Özellikleri ve Çeşitleri

Türk devlet örgütlenmesinin önemli bir bölümünü oluşturan kurultay geleneği, çeşitli amaçlarla toplanarak görevlerini yerine getirmiştir. Bu toplantıların tümü, geleneksel olarak bir Türk devletinden diğerine aktarılmış, Asya'da diğer devletlere örnek olmuştur.

a) İslamiyet Öncesi Meclis ve Kurultayın Yapısı ve Özellikleri

Din ve devlet hayatını, devlet ve orduya ait heyecanı ortak yaşama ve böylece sosyal gelişimi sürdürme geleneği, Türk tarihine çok şeyler kazandırmıştır. Kurultay ile din törenlerinin ortak olduğu toplantılar ilk defa Asya Hun Devleti'nde görülür ve Kök-Türklerde devam eder. Hunlarda büyük üç kurultay vardır. İlki olan küçük kurultay, yılbaşında (veya yılın ilk ayında, yani ocakta), Hun bakanının otağında, atalara kurban verilen sunakta yapılır. Ataların keçeden heykelleri yapılır ve bir torba içinde saklanır. Türkler bu ata heykelciklerine, "tös" adı verirler. Ancak Hunlar, bunun yerine bazı yerlerde altın heykel kullanmışlardır.

İkinci büyük kurultay (veya toplantı) yılın beşinci ayında, yani mayıs ayında bahar başlangıcında veya yılbaşında Lung-ch'hıg'de yapılır. Bu toplantıda kendi atalarına kurban verilir. Yer ile göğe, kötü ve iyi ruhlara da kurban burada verilmiştir. Bağlılık ve sadakat andının yenilenmesi de bu kurultayda yapılır. Prensler, devlet büyükleri, boy beyleri ile Hun Devleti'ne bağlı krallar, baharda bu kurultaya katılır ve Hun hükümdarına bağlılıklarını bildirmiş olur. Batı Türkistan'ın doğusundaki Wu-sun kralı, Orhun'daki bu kurultaya gelerek katılır. Gelmezse bağımsızlığını ilan eder ve düşman biri olarak kabul edilir (Ögel, 2002, 874).

Savaş ve sayım kurultayında devletin kaynakları ile halkın kontrol ve sayımı yapılan bir toplantıya "sayım kurultayı" denilir ve bu kurultay sonbaharda, eylül ayında yapılırdı. Çünkü bu ayda atlar güçlenmiş olur. Askerlik yapacak gençler de, evlerindeki işlerini bitirmişlerdir. Devlet yapısı ve anlayışı bakımından taşıdığı değer çok önemlidir.

Ayrıca Hunlar bir yılda üç defa ejderha (veya Lung) kurban töreni yaparlar. Yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarının (yani ocak, mayıs ve eylül aylarının) **wu** günlerinde göğe ve tanrılara kurban verirler. Buradaki **wu** günü, Çin imparatorunun tahtının bulunduğu yerin tam ortasında simgelenir. **Wu** günü 5. gündür. Tan-lin kenti, Kuzey Çin'deki Ma-i kentinin yakınındadır. Eylül ayı, Hunlarda kışın ve dolayısıyla savaş hareketlerinin başladığı bir zamandır. Aynı zamanda Çin'de harman mevsimidir.

Kök-Türklerde devlet toplantısı da, çoğu zaman bir din töreni şeklinde görülmüştür. Kök-Türklerde de, Hunlar gibi bu büyük toplantıyı 5. ayda, yani mayıs ayında bir Bahar bayramı şeklinde yapılmıştır. Kök-türk kağanı, sürekli olarak Ötüken dağında oturur. Çadırı doğuya, yani güneşin doğduğu yöne dönüktür. Böylece güneşi selamlamıştır. Her yıl Kök-Türk kağanı devletin ileri gelenleriyle birlikte, kurban vermek için ata mağarasına gider, 5. ayın yani mayısın ortalarında ise, toplanırlar ve Gök Tanrıya, Temir ırmağı kıyısında kurban verirlerdi. Burası, Ötüken'den dört veya beş yüz mil uzaklıktadır. Çevresi çok yüksek dağlarla çevrilidir. Dağların adı Po-teng-ning-li dağlarıdır. Bunun anlamı ise Yer Tanrısı demektir. Bu toplantıda, at ve koyun da kurban edilmiştir (Aydoğan, 2004a, 549–553).

Uygur Devlet-halk toplantısı, M.S. 983–985 yıllarında Turfan'a gelmiş olan ünlü Çin elçi ve seyyahı Wang Yen-t'e'nin gezi raporunda çeşitli yönleriyle anlatılır. Uygurlarda tam bir demokratik bir yönetim vardır. Halk ile hakan arasındaki ayrılık ve mesafe azalmıştır. Sosyal adalet tam olarak kurulmuştur. Çünkü bu gezi raporunda,

“Uygurlarda herkes çalışır, çalışamayanlara da devlet yardım eder” denmektedir (Ögel, 1982, 60–69).

Kurultay, ulusun birleşmesi, kaynaşması ve din ile devlet gücünü tek elde toplayan gösteri ve toplantıdır. Türk devletlerindeki kurultayların bu özelliğini, Çin kaynaklarıyla ortaya çıkaran Japon bilim adamı Şiratori olmuştur. Ona göre, devletin ve ulusun temellerini sağlamlaştıran hiçbir kurum ve kuruluş, Hunlardaki bu üç festival kurultay kadar güçlü ve gerekli olamaz. Ulusun birleşip kaynaşması bu toplantılar yolu ile sağlanmıştır. Prensler, büyük memurlar ile bağlılar bu festival kurultaylarına gelmek zorundaydılar. Bu festival kurultaylara gelmeyenler, yalnızca hakanın değil, Tanrının da emirlerine bağlanmama ve sadakatsizlik ile suçlanırlar. Gelmeyenler kanun dışı hainler olarak kabul edilirler (Ögel, 2002, 880). Aynı zamanda bunlar isyan etmiş, başkaldırmış kişiler olarak sayılırlar ve cezalandırma yoluna gidilir. Bunların tarihte örnekleri de vardır.

Oğuzlarda “kenges toyu” çok önemlidir. Bayındır Han, yılda bir kez toy edip, Oğuz beylerini ağırlardı. Oğuzlarda, önemli bir şey olsun olmasın, hükümdar yılda bir kez beylerini toplayıp ağırlamış ve bu arada, danışma ile görüşme olmuştur (Ögel, 2002, 876).

b) İslamiyet Öncesi Kurultay Çeşitleri

Çeşitli amaçlarla kurultaylar yapılmıştır. Bazı kurultaylar süreli toplantılar biçiminde olurken, bazıları da zamanın ve dönemin gereksinimlerine göre farklı amaç ve biçimlerde yapılmıştır. Aşağıda, bu kurultay türlerine ilişkin özet bilgiler verilmiştir.

1) Töreyi Kurma ve Toplama Kurultayı: Türklerde yeni bir devlet kurulunca, töreyi belirlemek ve korumak için toy ve kurultayların yapıldığı görülür. Aslında o devletin töresi, devletin kurucusunun adını taşır. Oğuz Destanı içinde, Oğuz Han savaştan döndükten sonra büyük bir zafer toyu yapar. Bundan sonra da ikinci bir “töre toyu” yapar. Bu toylarda, direkler üzerine konmuş olan tavuklara atışlar yapılır. Orun, ülüş ve ongunların, Oğuz Han'ın çocukları arasında dağıtılması ise ikinci toyda yapılır.

Toylar ve kurultaylarda devlet protokolüne dikkat edilir. Bu toplantılar, makam ve rütbelerin belirlendiği yerlerdir. Türklerde “ülüş” adı verilen töre ve gelenekler de, protokol düzenini belirleyen etkinliklerdendir. Topluluk içindeki herkesin yeri, bu ülüş haklarına göre belirlenir. Ülüş sözü, ülüşmek ve üleşmek köklerinden gelir. Anlamı pay demektir. Bir kişinin ülüş hakkı, başarısıyla artabildiği gibi, başarısızlığı ile de düşebilir

veya kaybedilebilir. Herkes kendini atasından beri soylu sayar. Herkes atası ile öğünür. Yalnız aralarında öncelik veya üstünlük hakları vardır. Bu da ziyafetlerde, et kesmek ve ülüşmekle ortaya çıkar. Oğuz Destanındaki ülüş töresi, kuzey Türklerinde halk arasında hala yaşamaktadır. Halk arasında sınıf yoktur. Ancak atalardan gelen bazı hizmet ve başarı üstünlükleriyle aralarında, karşılıklı anlayış ve hoşgörüye dayanan bazı ayrıcalıklar olmuştur.

Türk töresinin kuruluşu çok eskilere dayanır. Türk töresini koyan kişinin, Oğuz Han'ın büyük oğlu Gün Han'ın veziri Irkıl Ata veya Bilge Irkıl Hoca olduğu yazılıdır. Önemli olan nokta, Türk töresinin bilgeler tarafından kurulmuş olması ve Türk kavimlerinin de buna inanmış olmalarıdır. Yoksa Irkıl Ata diye bir vezirin veya bilgenin yaşamış olduğu şüphelidir. Türk mitolojisinde yarı Tanrı bir kam veya şamanın olabileceği belirtilmektedir. Bir kurultayda veya bir toplantıda, kimin nerede oturacağı orununa, yani mevkisine göre değişir. Herkesin mülkiyet ve egemenliğini gösteren bir damga ile yine her Türk topluluğunun bir simgesi olan bir bayrak gösterge olarak kullanılır. Tüm bu töreler, topluluk düzeni ve askeri bir disiplin kurmak için konmuş kurallardır (Ögel, 2002, 876).

2) Savaş Kurultayı: Savaş Kurultayı Atilla Hunlarında, ya savaş başında veya savaş ortasında yeni bir taktik uygulamak için yapılır. Savaş kurultayı at üzerinde olur. Hunlarda savaş kurultayı, sonbahar mevsiminde yapılırdı. Çünkü bu mevsimde atlar güçlenmiş ve savaşın güçlüklerine karşı hazırlanmış olurlar. Bu kurultaya Türkler, her çağda büyük bir önem vermişlerdir. Hunların eylül ayında Çin'in kuzeyindeki T'ai-lin'de yaptıkları kurultayda sayım yapılır, devletin insan gücü hesaplanır ve hayvan sayısı belirlenirdi. Bu toplantı aslında planlanan bir seferberliktir. Çin akınları ise, bundan sonra başlardı. Harman mevsiminde büyük din törenleri de bu tür toplantılarda yapılmıştır. Savaş öncesi olduğu gibi savaş sırasında da savaşı durduran komutanlar bir araya gelerek hemen yeni bir taktik seçerler. Kuzey Türk mitolojisinde, savaş öncesi toy ve kurultaylarından da söz edilmektedir (Uraz, 1992, 89).

3) Göç Öncesi Kurultayı: Göçten önceki kurultaylar eski Türklerde çok önemli bir olay ve eylemdir. Göç, tüm halkı ilgilendirir. Göç kurultayı ile ilgili fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Çin kaynaklarında geçen bir toplantı, böyle bir kurultay oluşturulduğu yönündedir. Çin'e sığınmış olan Hunlar güçlenmişlerdir, (Çin elçilerinin duyduklarına göre) Hun hakanı, Hun büyüklerinin büyük bir kısmını toplamış ve

onlardan görüşlerini sormuştur. Beylerin çoğu da, kuzeye kendi yurtlarına dönmek istemişlerdir (Ögel, 1982, 84).

4) Barış Kurultayı: Türk devletlerinde halk ve beyler, düşman bir devletle hemen bir barış kurmak için hazır değillerdir. Bunun için hakan, gerekli ortamı yaratmak için bazı önlemler alır. M.Ö. 68 yılından sonra Hun hakanı, Çin ile barış kurmak için devletin ileri gelenlerini görüşmeye çağırır. Aslında barış Türklerde bir tören ve toy nedeni olabilir. Yakut Türkleri, barış için özel olarak bir hayvan keser ve hayvanın kemik iliğini düşmana sunup yedirmekle, barış andı ile törenini tamamlamış olurlardı (Ögel, 1982, 84).

5) İsyan ve Bağlı Olma Kurultayı: Hun hakanının sarayında yapılan kurban töreni ile kurultaya, Asya Hun Devleti'ne bağlı olan tüm bağlıların gelme zorunluluğu bulunmaktadır. Gelmeyen, isyan etmiş sayılırdı. Bu toplantıların en önemlisi M.Ö. 53 yılında olur. İki kardeş olan Çiçi Han ile Hu-hanyeh Han'ın, Hun tahtı yüzünden araları bozulur. Hu-hanyeh Han yenilir. Bunun üzerine güneye gidip Çin'e bağlanmak ister. Bunun için de beyleriyle halkını toplar ve durumu anlatır. Bunun üzerine beyler düşüncelerini açıklar (Ögel, 2002, 877).

6) Elçiler İle İlgili Divanlar: Bu tür toplantılara, kurultay gibi olmasa da divan toplantısı denilebilir. M.Ö. 8'de, önemli bir Çin elçiliği bir mühür dolayısıyla gelince, önce bir beyler divanı toplantısı ve sonra da toy yapılır. M.Ö. 101 yılında ise, Çin elçisi Su Wu intihar edip ağır yaralanınca, Hun hakanı devletin tüm ileri gelenlerini çağırarak büyük bir toplantı yapar. Bu da büyük bir divan toplantısı olarak kabul edilebilir (Avcıoğlu, 1999b, 770–775).

7) Mahkeme ve Yargı Kurultayları: Eski Türk devletlerinde adaleti temsil eden hükümdardır. Doğal olarak bu hak, beylikten hükümdarlığa kadar değişir. Açık bir yargı kurultayı M.Ö. 101'de, Hunlarda görülür. Çin elçileri General Wei Lü'yü öldürmek isterler. Bunun üzerine Hun hükümdarı çok kızar ve konuyu konuşmak üzere devletin ileri gelenlerini çağırır.

Normal olarak kurultayın hükümdar tarafından toplantıya çağrılması gerekir. Ancak bu bir "Toy" şeklinde olabilir. Bununla beraber Kök-Türkler ile Hunlarda kurultay belirli zamanlarda, aynı zamanda bir din ve kurban töreni gerekçesiyle, örnek

olarak Mayıs ayında toplanır. Bu devlet “Toy kurultayları” yılın belirli günlerinde olur. Toplanmak için ayrıca çağrı yapılmamıştır (Aydoğan, 2004a, 553).

8.1.2. İslamiyet Öncesi Türklerde Hükümdar

Bozkır Türk devletlerinde hükümdarlar çeşitli ünvanlar taşımışlardır. Taşıdıkları ünvanlar, Tanhu veya şan-yü (5. yy. ortalarına kadar), kağan (khagan), kan (han, kral), yabgu (cabgu), idi-kut, il-teber, erkin (kül erkin, ulug erkin) vb. gibidir. Bunlar arasında Türk tarihinde en yaygın olan "kağan"dır (Kafesoğlu, 2004, 268).

Eski Türklerde Kağanlık, doğuştan Kağanın ailesinden birisine geçmiştir. Kağan olabilmek için mutlaka kut verilmiş aileye mensup olmak gerekmiştir. Bununla birlikte kutun verileceği aileye mensup olmak hükümdar olmak için yeterli değildir. Çünkü aile içerisinde kime kut verileceği konusunda kesin bir ölçü yoktur. Tüm hanedan üyeleri hükümdar olma hak ve yetkisine sahiptirler.

Eski Türklerde hükümdarın, Kut'u Gök Tanrı'dan aldığına inanılmaktadır. Kut verilme takdir anlamındadır. Seçim tamamen o devirde olabilecek en demokratik yönetemlerle yapılmıştır. Hükümdar seçmek için Kurultay toplanmıştır. Kurultaya beyler ve ileri gelen kişilerden başka halk da katılabilmiştir (Kaşıkçı, 2002, 890). Kurultay tarafından tercih edilen aday hükümdar olarak görev alabilmiştir.

Hükümdarlığa yükselmiş olan kişi, kutsal bir yerde yapılan törenle kendisini, başında bulunduğu topluluğun hükümdarı ilan edip tahta çıkmıştır ve belirli ünvanlar almıştır. Bu, aynı zamanda yeni hükümdarın iktidarını halka tanıtması ve onaylatması anlamına gelmektedir.

Kağan tahta çıkınca, ileri gelen kişiler tarafından bir keçe halı üzerine oturtularak havaya kaldırılır ve güneşin hareketine göre dokuz kez çevrilir. Boğazı, bir ipek kumaşla kendini kaybedinceye kadar sıkılır. Yarı boğulmuş durumda Kağanın ağzından çıkan sözler, onun hükümdarlık süresinin belirler. Süresi dolan hükümdar görevinden ayrılır (Avcıoğlu, 1999b, 593).

Hükümdarlığın ilanıyla birlikte, fiilen devlet kurumlarının örgütlenmesi başlar. Devletin en önemli görevleri, başkanın yakınlarına ve başkana girişiminde destek veren boy beylerine verilmiştir. Bu kadro hem yönetimsel, hem de askeri örgütün çekirdeğini oluşturmaktadır. Çekirdek ve üst kadro da kendi alt kadrolarını kurmaktadır. Görev ve sorumlulukları da, devlet başkanının verdiği rütbe ve dereceler ile belirlenmektedir.

İktidarın yeni sahibi örgütünü kurarken, önceki Türk devletlerinin deneyimlerinden büyük ölçüde yararlanmıştır. Hatta çoğu defa teslim almış olduğu

devletin örgütünü devam ettirip, onun görev ve sorumluluklarını tümüyle üstlenmiştir. Değişiklik ise, iktidara yeni bir hükümdarın gelmesidir (Avcıoğlu, 1999b, 743).

Diğer taraftan, yeni hükümdara komşu bir devletten elçi gelmesiyle ve kendi elçilerinin de komşu devletler tarafından kabul edilmesiyle yeni kurulan devlet hukuken tanınmış olur.

Eski Türk devletinin başında tanınmış bir aileye veya boya mensup bir hükümdar bulunmuştur. Her hükümdar belirli hükümdarlık ve egemenlik simgeleri kullanmıştır. Böylece hükümdar hem içerde hem de dışarda bu simgelerler aracılığıyla tanınmıştır (Koca, 2002, 830). Otağ (hakan çadırı); örgin (taht) (Pınarbaşı, 2004, 14), tuğ, davul kotuz (sorguç) , yay, altun-otağ diye de adlandırılan hakan çadırıdır. Kök-Türk, Uygur ve Türgiş hükümdarları, tepesine altun bir kurt başı takılmak suretiyle belirlenmiştir. Köbrüge (davul) egemenlik belgesidir. Hükümdarın makamının bulunduğu kalelere veya sefer zamanında kurulan ordugâha yine ordu adı verilmiştir (Esin, 2006, 25).

Ayrıca, hükümdarın çeşitli nedenlerle verdiği halka açık "toy"lar da hükümdarlık simgesi sayılmaktadır. Bu toylar, Türk devlet başkanının iktidarını ve maddi gücünü sergilediği ve gösterdiği bir yer olmuştur. Daha doğrusu, Türk hükümdarı bu toylar aracılığıyla kendisine destek veren beyler ve halk için ne kadar büyük özveriler yapabileceğini göstermektedir (Koca, 2002, 831).

Eski Türk hükümdarı, hem tüm devlet örgütünün başı hem de toplumun lideri durumundadır. Hükümdar sadece içinde yaşadığı zamandan değil, aynı zamanda devletin ve toplumun geleceğinden de sorumludur. Bu görevi de ancak iyi yetişmiş, yetenekli, bilgili ve deneyimli olan kimseler başarabilmiştir. Bundan dolayı Türk hükümdarının bazı yüksek özelliklere sahip olması gerekmiştir. Bunların başında cesur, kahraman, bilge ve erdemli olmak gibi önemli özellikler gelmiştir.

Her kültür, kendisini yaşatacak ve devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe kültürün ideal insan tipi cesur ve kahraman insandır. Atlı-göçebe bir hayat yaşayan eski Türk toplumu tehlikeler ve güçlüklerle dolu doğal çevre içinde yaşamıştır. Bu hayat şeklinde savaşlar, akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için adeta zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyettir. Tehlikeler ve güçlükler, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmektedir. Akınların ve savaşların zafere ulaşması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, toplumun ve devletin kaderi büyük ölçüde kahramanların başarılarına bağlıdır (Kaşıkçı, 2002, 892).

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktur. Toplumun yararına hayatlarını hiç düşünmeden feda etmek, onlar için en büyük erdemdir. Türk toplumunda hiçbir menfaat kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta feda eden insanlara büyük değer verilmekte ve onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktadır. Türklerde "kahramanlık kültü" (kutsal kabul edilen varlıklara saygı duyma) vardır.

Devletin başı ve toplumun lideri olan Türk Kağanı'ndan istenilen en önemli özellik, onun “cesur ve kahraman” olmasıdır. Türk Kağanı, Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak, isyan eden toplulukları denetim altına almak, düzeni sağlamak, akın ye savaşlarda zafere ulaşmak ve özgürlüğü korumak gibi devlet ve toplum hayatında son derece önemli ve büyük işleri başarmak zorundadır

Türk kağanında olması gereken ikinci özellik ise, onun “bilge” olmasıdır. Bilge, yüksek kavrayış, derin düşünce ve büyük sezgi gücünü anlatan bir kavramdır. Türklerde bu özelliklere sahip olan kimseye de bazen "bilge kişi" veya sadece "bilge" denmiştir. Bilge Türk kağanı, felsefi düşüncelerle uğraşan bir filozof değildir. Onun düşünce ve tasavvurları sadece devletin ve toplumun geleceği ile ilgilidir. Çünkü o, kendini daima Türk devletinin ve ulusunun geleceğinden sorumlu saymaktadır (Koca, 2002, 834).

Türk kağanının üçüncü önemli özelliği de onun "erdemli" olmasıdır. Erdem Türklük kadar eski bir kavramdır. Bu kavram yüksek ahlaki değerlerin ve üstün özelliklerin toplamını anlatır. Erdem kavramı "cesaret, alplık ve bilgelik" gibi özellikleri de içine alır. Bunlardan cesaret ve kahramanlık, erdemin ilk ve en belirgin özelliğidir. Erdem kavramı sadece bu özellikleri değil, toplumu birlik ve dayanışma içinde tutan özveri, bağlılık, dostluk, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik gibi özellikleri de içine almaktadır.

Türk hükümdarı tüm devlet örgütünün başı ve toplumun lideri olarak, en büyük güç ve yetkileri kendi şahsında toplamıştır. Her emri kanun etkisindedir. Devletin her bölümündeki görevliler ve halk bu emirlere uymak zorundadır. Öte yandan, Türk hükümdarı en büyük yargıç durumundadır. Hükümdar bu nitelği ile yüksek mahkemeye başkanlık etmiştir. Şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için tutuklama kararı alabilmiş, bizzat yargılamasını yapabilmiş, ölüm dâhil çeşitli cezalar verebilmiştir (Kafesoğlu, 2004, 270).

Türk kağanı, devletin başı olarak iç ve dış siyaseti düzenler; savaş ve barışa karar verir; savaşta ordulara komuta eder; elçiler gönderir, elçiler kabul eder, devlet örgütünün her bölümündeki görevlileri tayin eder veya görevlerinden alabilir.

Türklerde, devleti yönetmekte yetersiz kalan kağanların zamanında devlet ve toplum düzeni sarsılmış, töre bozulmuştur. Böyle durumlarda töreyi yeniden düzenlemek ve korumak Türk kağanına düşmüştür (Anadol, 2001, 75).

Türk kağanının görevlerinden biri de ekonomik alandadır. Türklerde “halk devlet için değil, devlet halk için” vardır. Bu anlayışın doğal sonucu olarak, Türk kağanları, halkı ekonomik bakımdan tümüyle refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı kendilerine başlıca amaç edinmişlerdir.

Ekonomik önlemlerden biri de, komşu devletlerle ticari anlaşmalar yaparak, halkın ihtiyacı olan malları bu devletlerden temin etmektir. Orta Asya'nın doğa ve iklim şartları hayvancılığa olduğu kadar, tarıma olanak vermemiştir. Bundan dolayı Türk toplulukları bazı ihtiyaçlarını komşu ülkelerden sağlamak zorunda kalmıştır. Bu da ya komşu devletlerle ticari anlaşmalar yapmak ya da yağmalı akınlar düzenlemek veya bazı devletleri vergiye bağlamak şeklinde olmuştur (Koca, 2002, 840).

8.1.3. İslamiyet Öncesi Türklerde Hatun

Hatun, Hun devlet yönetiminde söz sahibidir. Ayrıca, hükümdarın ilk eşi olması, ondan doğacak çocukların geleceğin hükümdarı olması ve Türk olması gerekmiştir (Kafesoğlu, 2004, 258). Attila'nın birçok hanımının ve çocuklarının var olmasına karşın, yalnız ilk eşi Ankan (Arıg-han)'dan olan oğulları taht üzerinde hak sahibi olmuştur. Arıg-han, Attila'nın sarayında kendisine ait gösterişli bir köşkte oturmuştur. Kendi hizmetine bakan özel yardımcıları bulunmaktadır. Bu yardımcıların bir kısmı danışman özelliğindeki kişilerdir. Hun ülkesine gelen elçiler Attila ile birlikte kendisine de hediyeler getirmiş, hatun da bu elçileri kabul ederek onlarla görüşmüştür. Hükümdarın ilk eşi olan hatundan başka, diğer kadınların da Hun devlet örgütünde yeri vardır. Bleda'nın eşi kocasının ölümünden sonra yaşadığı köyün sahibesi ve yöneticisidir. Hanedan mensubu olan bu kadın da, şiddetli fırtına ve yağmurdan dolayı yollarını kaybederek köyüne gelen Bizans elçilik kurulunu kabul ederek, onlara çeşitli hediyeler göndermiştir (Ahmetbeyoğlu, 2001, 116).

Hükümdar törenle ünvanını alırken, hanımı da törenle “katun” (hatun) ünvanını alır. Kağan'ın derece nedeniyle ilk eşine katun veya hatun denilmiştir. Nitekim bu günkü kadın (katun) sözü, ancak hanım anlamı taşır. Kağan ve katun deyimlerinin önce Türk asıldan olmayanlarda da görülmesi, yüksek tanhu ve Yen-shih ünvanlarının Hun hükümdar ailesi tarafından kullanıldığı yüzyıllarda başkalarının ancak 3. veya 4. dereceden rütbeleri gösteren kağan ve katun kelimelerini kullanabilmelerinden ileri

gelmiştir. 5. asrın ilk çeyreğinden sonra, özellikle Juan-juan egemenliği zamanında ve Ak-Hunlarda, tanhu ve yen-shihin yerini tamamen “kağan” ve “katun” almıştır.

Türk devletlerinde hatunlar da siyasi yapıda söz sahibi olmuştur. Aralarında devlet siyasetine yön verenler, devlet başkanlığı yapanlar ve temsilci olarak devleti yönetenler vardır. 585 ve 726 yıllarında Çin elçilerinin kabulünde Kök-Türk hatunları hazır bulunmuşlardır. Ayrı sarayları ve buyrukları (bakan) bulunan hatunlar genellikle devlet meclislerine katılmış, bazen elçileri ayrıca kabul etmişlerdir (Kafesoğlu, 2004, 270–271).

Türk kağanının hatundan başka eşleri de vardı. Pek çok Çinli prenses, bu şekilde Türk, Uygur vb. Kağanları ile evlenmiş, buna karşılık yine pek çok Hazar, Kuman vb. prensesi de Bizans imparatorları ile evlenmişlerdir (Anadol, 2001, 235).

Daha sonra yapılan siyasi evlilikler sonucunda alınan kadınlar, hatun olamadıkları gibi, bu kadınlardan doğan erkek çocuklar da hakanın yerine geçememiştir. Çinli bir prensesle evlenmek Türk kağanlarının geleneği haline gelmiştir. Konçuy ünvanı ile adlandırılan bu prensesler hiçbir zaman hatun derecesine yükselememiştir. Konçuydan olan çocuklar da taht üzerinde hak iddia edememiştir (Koca, 2002, 833).

Yapılan anlaşmalarda hükümdarın ismi yanına hatunlar da imza atmışlardır. Hatunların dışındaki diğer Türk kadınları ise, özgür olup ata biner, ok atar, top oynar, güreş yapar gerektiğinde savaşa katılırlardı.

Hatun, gelecekteki hükümdarın annesidir. Bundan dolayı onun Türk soyundan olmasına özellikle dikkat edilmiştir. Türk hükümdarları, “hatun” olacak eşleri genellikle tanınmış Türk boylarının birinden almışlardır.

8.1.4. İslamiyet Öncesi Türklerde Veliaht

Bozkırda çok uzak köşelere dağılmış boyların yönetimi için, boylar sol ve sağ olarak bölünürler. Askeri ve yönetim örgütlenmesinde de bu sol ve sağ ayırımı uygulanır. Sol, sağa üstün tutulur. Zira güneşi kutsal sayan Türklerde, yüz Güneye çevrilince sol güneşin doğduğu yerdir. Hunlarda “Sol Bilge Elig”, “Sağ Bilge Elig” görevleri vardır. Bunlar sol ve sağ kanat hükümdarlarıdır. Sol Bilge Elig, Büyük Tan-hu soyundandır ve veliahttır. Aynı zamanda sol ve sağ orduların da komutanı olan bu iki Elig, sağ ve sol boyların yönetimi ile ilgilidir. Bunlar genellikle Tan-hu'nun kardeş ve oğullarıdır (Avcıoğlu, 1999a, 437).

Türk kağanının oğulları “tegin” ünvanı ile anılmıştır. Teginlerin her birine devlet örgütlenmesinin en yüksek bölümünde görevler verilmiştir. Hunlarda hükümdardan

sonra gelen ve “dört köşe” adıyla adlandırılan yüksek memuriyetlere teginler atanır. Teginlerden biri, genellikle büyük oğul hükümdarın sağlığında veliaht tayin edilir. Veliaht olarak belirlenen tegin bazen “sol bilge tegin” (Hunlarda), bazen de “şad” (Kök-Türklerde) ünvanı almıştır. Yönetimine devletin doğu bölgeleri bırakılmış, emrine de bir birlik (tümen) verilmiştir. Veliaht olan tegin, bazen önemli bir Türk topluluğunun başına getirilmektedir.

Burada “sol bilge tegin” veya “şad”, bir taraftan yaptığı pratik uygulamalarla yönetimde deneyim kazanmış, diğer taraftan katıldığı akın ve seferlerde komutanlık yeteneklerini geliştirmiştir. Hükümdarlık görevine gelmeden önce “şad” ünvanıyla Tarduş Türk topluluğunun üzerine yönetici tayin edilen Bilge Kağan, bu makamda 19 yıl görev yaparak kendisini yetiştirmiştir. Aynı şekilde, Köl-tegin de, “şad” ünvanı ile 16 yaşında Kök-Türk ordularının tüm savaşlarına katılarak, askeri deneyimini artırmış, yeteneğini geliştirmiştir (Gömeç, 1997, 48).

Asya Hun tarihinde en büyük evladın tahta çıkması olasılığı, diğer kardeşlerden fazla değildir. Türk topluluklarında, iktidar hırsının teşvik edilmemesiyle birlikte, bu hak şehzadelerden yalnız birine de tahsis edilmemek yoluyla, devlet yönetiminin hükümdar ailesinden en yeteneklisine verilmesi sağlanmıştır. Fakat bu durumun bile, Türk tarihinde Mo-tun ile başlayıp torunu Kün-çin'in ölümüyle (M.Ö. 126) artarak l6. yüzyıla kadar süregelen, baştaki hükümdarın bile müdahale etmediği, yalnız şahsi güç ile yanlarına aldıkları taraftarlarını kullanan veliahtlar arası iktidar mücadelesi, (hemen tüm Türk devletlerinde) doğru sayılmıştır. Bu nedenden dolayı Türk devletlerinin zayıfladığı, bazen da parçalandığı bir gerçektir (Kafesoğlu, 2004, 271).

Beyler ve halk başka birisini hükümdar seçebilmiştir. Ayrıca bazen de veliaht olduğu halde tahta çıkmayıp, aileden başka birinin çıkmasını isteyenler de olmuştur. Tahta çıkmak için veliaht olmak yeterli olmayıp, birçok özelliğinin olması gerekir. Bununla birlikte, veliaht olmanın ve nüfuzlu beylerin desteğini almanın hükümdar olmak için önemli bir avantajı vardır. Veliaht, hükümdardan sonra en büyük yönetici durumundadır. Orduya genelde veliahtlar komutanlık etmiş, böylece devlet işlerinde deneyim sahibi olmuşlardır (Kaşıkçı, 2002, 890).

Türk devletlerinde hükümdar değişirken, mutlaka bir taht mücadelesi meydana gelmiştir. Bu mücadeleyi kazanan tegin de tahtın yeni sahibi olmaktadır. Eğer teginlerden biri diğerine üstün gelemezse devlet ve saltanat bölünebilmektedir. Veliaht olabilmek için hanedan içerisinden olmak da yeterli olmayıp, hükümdarın kendi ulusundan olan hatunlarından dünyaya gelmiş olmaları gerekmekredir. Bununla birlikte,

Uygurlarda ve Kök-Türklerin son dönemlerinde, yabancı hanımlarından olan çocukların da veliaht ve dolayısıyla hükümdar oldukları görülmektedir. Hükümdarın "hatun" olmayan eşlerinden doğan oğulları ne kadar yetenekli olurlarsa olsunlar, taht üzerinde bir hak iddia etmeleri mümkün değildir. Mukan Kağan, annesi hatun olmadığı için veliaht olarak aday gösterilememiştir. Yerine, töre gereğince kardeşi Taspar (T'o-po) geçmiştir. Taspar Kağan da ölmeden önce kardeşe vefa ve sadakatin bir nişanesi olarak, kendi oğlu yerine kardeşinin oğlu Ta-lo-pien'i veliaht göstermek istemişse de, bu tegininin veliahtlığı devlet büyükleri tarafından aynı gerekçe ile reddedilmiştir (Koca, 2002, 834).

8.2. İslamiyet Öncesi Türklerde İnançların Devlet Yönetimine Etkileri

Türk devletinin kökünü ve temellerini yalnızca Tanrı veya gökle ilgili görmek, çerçeveyi biraz daha daraltmak demektir. İnsanların Tanrı anlayışına gelmeden önceki düşünce çağları da bulunmaktadır. Mitolojik çağ denilen bu çağ Türk devlet anlayışının gelişmesinde ve daha sonraki devirlerde etkili ve baskın olarak kendini göstermmiştir. Bu bakımdan konuya çok eskilerden, mitolojik çağlardan girmek gereklidir. Tüm kavimler en eski, yani mitolojik kişileştirmeler ile destanlardaki düşüncelere göre, kendi devlet şekillerini geliştirerek kurmuşlardır. Daha doğrusu bu mitolojik düşünceleri, siyasetle birleştirmiş ve kendi devlet tarihlerinin bir bölümü haline getirmişlerdir (Ögel, 1982, 40).

Efsane ve destanlar tümüyle inanç sistemin bir parçası olmuştur. Devlet de bu efsaneler üzerine oturtulmuştur. Türklerde mitolojik anlatımlar halk arasında yayılarak çoğalmış ve yeni türleri oluşmuştur.

Çin tarihleri, Kök-Türklerden bahsederken onların Hunların soylarından geldiklerini anlatır. Kök-Türk devletinin kuruluşu ile ilgili iki efsaneden ilki içinde bir tarih gerçeği de bulunduğu anlaşılan efsanedir. Çin'in kuzeyindeki P'ing-liang kenti çevresindeki Hunlar, Toba devleti tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Onlar da kaçarak Orta Asya'ya gelmişler, Kök-Türk Devleti'ni kurmuşlardır. Tarih kaynaklarında bu kentin çevresindeki Hunların, herhangi bir yenilgisi ile göçlerinden hiç söz açılmamıştır. Anlaşıldığına göre 5. yüzyılda bu bölgelerde kurulan güçlü bazı Hun devletleri söz konusudur. Kök-Türk devletini kuran bu Hunların, Batı Liang Devleti ile de ilgileri bulunmaktadır. Böylece Kök-Türk Devleti'nin kökleri, Asya Hun Devleti'ne bağlanmış olur (Divitçioğlu, 2005, 27).

Bir diğer inanış da “kurt ongunu”nun bulunduğu efsanedir. Bu inanış daha çok insan baba ile kurt anneye dayandırılır. Daha önceleri de Türkler vardır. Ancak bu Türkler, düşman tarafından yok edilmişler ve geriye yalnızca bir çocuk kalmıştır. Bu çocuk da bir dişi kurt tarafından kaçırılmış, emzirilerek büyütülmüştür. Kurt, Turfan'ın kuzey doğusunda bir mağaradan içeri girerek kurtulmuş; ancak mağaranın içinde yeni ve küçük bir dünya ile karşılaşmıştır. Dişi kurt bu mağaranın içinde çocukla evlenmiş ve on oğlu olmuştur. Bu on oğuldan da, on aile türemiştir. Ergenekon destanına göre, gittikçe çoğalan bu aileler, çevredeki demir dağları eriterek, dışarı çıkmışlardır. Kök-Türk çağındaki on aile, daha doğrusu “On Ok” Türklerin yerini almıştır. On Oklar, Batı Kök-Türk Devleti ile Oğuz ve Türkmenlerin atalarıdır. On aile veya On boydan biri olan Aşina ailesi, hanedan olarak Kök-Türk Devleti’ni kurar. “On” simgesel anlamda Türklüktür. Benzer şeklide akraba uluslar türemiştir. Temel olan Ana urukluktur. Benzer destanlar Orta Asya devletlerinde görülmüştür. Kimisinde kurt anne, kimisinde babadır. Benzer efsaneleri olan kavimler akraba kavimler olarak görülmektedir (Divitçioğlu, 2005, 28).

Hükümdarın göksel olduğu inancı Türklerde çok yaygındır. Hükümdarın gök tarafından tahta çıkarılma inanışı devlet egemenliğinin temeli görünümündedir. Hükümdarın egemenliğinin meşruluğu göksel olmasına bağlanmaktadır. Hükümdar kendini tanıtırken, her zaman bu özelliği vurgulanmış ön plana çıkartılmıştır. Veliahtlar da bazen benzer gösterişli ünvanlar kullanmışlardır. Örnek olarak, Mo-tun’un oğlu “Gök ile yer tarafından yaratılmış, ay ile güneş tarafından tahta çıkarılmış, Hunların büyük hakanı” ünvanını kullanmıştır (Ögel, 1982, 40).

Kök-Türk kağanlarının vücudu ilahi değildir. Kutsallık anlayışını eski Türkçe de “ıduk” sözü karşılar. Ne Hunlarda ve ne de Kök-Türklerde, hakanlara böyle bir kutsallık ünvanı verilmemiştir. Ancak Çin kaynakları, Hun hakanlarının bir diğer ünvanının da, “Göğün oğlu” olduğunu yazmıştır. Hun hakanları bu ünvanı Çin'den almışlardır. Bu, tıpkı Uygur hakanlarının “Iduk Kut” ünvanlarına benzemektedir. Tengri Kut sözünün anlamı da, Gök veya Tanrıdan kut bulmuş devlet adamı demektir. Bunun yanı sıra, Çin ile yazışmalarda ilahi ünvanlar Uygur döneminde kullanılmıştır.

Hun hakanlarının ünvanı, Çin işaretleriyle “Şen-yü” veya “Tan-yü” sözleriyle anılmıştır. Çin tarihinde bu ünvan Shan-yü (yani genişlik ve büyüklük) tanımı ve görüntüsü demektir. Çinliler göğü böyle düşünmüşlerdir. Türklerde uluğ yani ululuk, han ünvanlarıyla birlikte sık görülür (Koca, 2002,840).

Kök-Türk yazıtlarına göre kağanlar da bir insanoğlu (kişioğlu) idiler. İnsanoğlu ise, diğer varlıklar gibi kılınmış, yani yaratılmışlardır. Bunun için Türk dünya görüşü ve felsefesi yaratılış ve doğuşa değer vermiştir. "Yukarıda gök, aşağıda yer kılındığında, (yaratıldığında), ikisi arasında insanoğlu, kişioğlu yaratılmış, kılınmış". Kağan da, bir insanoğludur. Yalnız, Tanrı tarafından yetkilendirilmiş, kut verilmiştir. Egemenliğin temelini oluşturan bu inançtır. Aynı düşünceye göre aynı yaradılışı göstermeyen, kut almayan, ülügü (payı) olmayan kağanlar başarısız olmuş, kötü ve bilgisizliği ile devletin sonunu getirmiştir (Kafesoğlu, 2004, 310).

Türk kağanlarının kutlulukları gökten gönderilmemiş; bilgelik ve alplıklarıyla onu gökten almışlardır. Kök-Türklerde "Tanrı, devlet ve kağan" ile ilgili söyleyişler başlamıştır. Bu deyişler, Uygur çağında yavaş yavaş aydınlığa kavuşur. Bu eski karakterdeki deyişlerin kökleri ise, Hun düşünce ve inanışlarından gelmektedir. Kök-Türklerin, Tengriteg Tengri yaratmış sözü, Tanrı tarafından kağanlığa uygun olarak yaratılmış anlamındadır (Gültepe, 2002, 895).

Kağanı yaratma ve Kağanlığa uygun olarak hazırlanmanın üç şartı, Kök-Türk yazıtlarında görülmektedir. Bunlar; Tanrı emir ve izin (yarlıg) verdiği için, Tanrı "kut" verdiği için, Tanrı talih (ülüg) verdiği için kağan olunmuştur. Bunlardan başka, kağanın doğuşu ve yaratılışı da özel bir durumdur. Ancak bu kılınma ve yaratılış, bir insan olarak yaratılmadır. Doğuş ve yaratılış, insanlarda hep birlikte olmuştur. Türk kağanının vücudu (ıduk) ilahi değil, kutludur. Kök-Türk yazıtlarında ölüm de kadere bağlanmıştır. Öldü denmemiş, "gerek oldu" denmiştir.

Kut, Kutluğ sözleri ile Kök-Türk yazıtlarından görülmektedir. Kut ve kutluluk, Tanrının yönlendirmesi, yani kader demektir. Kutlu yaz, kutlu kış ve kutlu yağmurlar, bereket getirirler. Uğurlu bir ev, uğurlu bir konuk veya yeni doğmuş bir çocuk da, kutludur. Uğur sözü de, Türklerde çok eskidir. Kut, kişilere Tanrı tarafından verilen bir destektir. Kut, Tanrı'nın kişileri ağırlaması, ululaması ve güçlü kılmasıdır. İnsan Tanrı tarafından kutlu yaratılmış olsa bile, kutu uçabilir, sönebilir veya kaçabilir (Taneri, 1993, 30).

Kutlu, büyük devletler kurmuş olan Türklerin yüksek ve gelişmiş devlet anlayışlarıyla bağdaşık din ve devlet düşüncesidir. Kut sözü ilk önce Hunlarda görülmektedir. İki bin yıl önceki efsanelerde Çince işaretler ile yazılmıştır. Hunlar kendi hakanlarına "Ch'englı Ku-tu" demektedir. Onlara göre Hunların dillerinde birinci söz, "gök"; ikincisi öz ise oğul veya oğlu demektir. Çok daha geç olmasına rağmen,

Uygurların İdikut veya Iduk-Kut hakan ünvanları da, bunun başka bir örneği olarak görülebilir (Tutar, 2002, 870).

Kut sözü devlet için de kullanılmıştır. Kök-Türklerde ıduk, yani ilahi sözüyle, yer ve sular (Ötü-ken Ormanı ve Tomak Başı gibi yerler) anlatılmıştır. Çeşitli dinleri kabul eden Uygurlar ile birlikte, bu anlayışlar da değişmeye başlamıştır (Esin, 2006, 93).

8.3. İslamiyet Öncesi Türklerde Ekonominin Devlet İşleyişine Etkileri

Başlangıçta Türk devletinin ekonomik olarak devamlılığı akınlar sayesinde olumuştur. Fakat akın ve yağma ile bir devletin ayakta duramayacağını bilen Türk yöneticiler, devlet ekonomisini ve hayatını devam ettirecek yeni yollar aramışlardır. Bilindiği üzere, Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmakla beraber, tarım ve ticarete de büyük önem verilmiştir. Bumin Kağan döneminde Çinle ticaret yapılmış, tarım araç ve gereçleri getirilmiştir (Gömeç, 1997, 119).

Devletin yalnız hükümdar ile ailesinden oluşan topluluklarda siyasi bağımsızlık ve çalışma serbestliği yok gibidir. Devlet yönetimi ve ülke anlayışında yönetici ile halk arasında ortaklık bulunan siyasi şekillenme farklı olmaktadır. Eski Türk topluluğunda da insanın bireysel hukukla donatılmış olduğu ve ekonomik olarak özgür bir hayat düzeninde yaşadığı anlaşılmaktadır. Önce ailede özel mülkiyet bulunmaktadır. Bozkır Türk devletinde taşınır mallarda olduğu gibi, tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerlidir. Özel mülkiyet kişi haklarının ve özgürlüğünün teminatıdır. 10 ncu yüz yıl Bulgarlarında halk, kendi arazilerinden elde ettikleri üründen hükümdara bir şey vermeyebilmektedirler. Hazar hakanı ve yöneticileri halkın mülküne el koyamamışlardır (Divitçioğlu, 2005, 190).

Bozkır Türk topluluğunda aile yapısı da, ekonomik yapılanmanın anahtarı görünümündedir. Küçük aile kuruluşundan gelen bağımsızlığı vardır. Her aile başlı başına bir “il” sayılabilir. Boyda yalnız otlak ve yaylaklar ortak mülkiyette olup, bu tip arazi devlet malı olduğu için buralardan faydalanan at, koyun ve sığır sürülerine karşılık boydan tahsil edilen belirli ölçüdeki vergiler ile ilin yönetimsel ve askeri ihtiyaçları karşılanmıştır. Göçlerde ailelerin ve bireylerin kendilerine ait taşınabilir mallarını beraberlerinde götürebilmeleri ve istedikleri gibi tasarruf etmeleri onlardaki bağımsızlık duygusu ve serbestçe davranma eğilimini daima canlı tutmaktadır (Kafesoğlu, 2004, 240–245).

Eski çağlarda, yaşamak için zorunlu olan enerjiyi insanlar, kendi aralarındaki zayıf ve niteliksiz kişilerin kol gücünü çalıştırmak yoluyla sağlamıştır. Yerleşik kültürde

başka çare bulunmamaktadır. Ekonomik olarak besiciliğe dayanan bozkır kültüründe ise bu ihtiyacı, başta en yüksek güce sahip at olmak üzere, hayvan gücü karşılamıştır. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda egemenliği ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile kendilerine hiçbir mülkiyet hakkı ve hiçbir siyasi hak tanımadıkları köleleri sınıfsal ayrımlara alarak, toplum düzenini öyle devam ettirmek için asırlar boyunca çeşitli önlemlere (özel kanunlar) başvurmuşlardır. İnsanın kol gücüne ihtiyaç görülmeyen bozkır kültüründe özel mülkiyet ve özgür çalışma, esasında gelişen sosyal gelenekler, zamanla töre hükümleri halinde kesinlik kazanmıştır.

Türk kabile örgütlenmesinde önemli rol oynadığı ileri sürülen orun (mevki); belirli kabilelere mensup şahısların meclislerde, büyük toplantılarda, toylarda belirli yerlere oturması, ziyafetlerde yiyecekleri yemeklerin belirli olması, her birinin örneğin koyunun belirli yerlerini yemek zorunda olmasıdır. Ülüş (pay) de daha sonraki dönemlerde gelenek haline gelmiştir. Savaş kazançları bölüşülürken, her kabilenin orun ve ülüşü dikkate alınarak, ona göre pay verilmiştir. Önemli pozisyonların birinde orun ve ülüşünü bir defa kaybeden kabile yahut oymağın yaylak, otlak, av üzerindeki hukukunu da kaybettiği görülmektedir.

Atlar barışta yiyecek, giyecek, yakacak ve ulaştırma aracı olarak kullanıldığı gibi, savaşta "atlı okçular" olarak, güçlü ve hareketli askeri birlikler meydana getirmişlerdir. Atlar "ıduk at" niteliğiyle kurbanlık olarak beslenmiştir (Divitçioğlu, 2005, 195).

Koyun ve at, göçebe-çoban Türklerin, doğadan doğrudan edindikleri ve aynı anda hem üretim aracı hem de tüketim ürünü olarak kullandıkları ekonomik kaynaktır. Üretim aracıdır; çünkü yeniden üretimleri gene kendi girdileriyle gerçekleşir, tüketim ürünüdür; çünkü etiyle, sütüyle, derisiyle ve tezeğiyle bir obanın devamlılığını sağlar. Tüm bu nedenlerden, Türk ekonomisinin devamlılığının önkoşuludur. İnsan ile sürü arasındaki dengenin bozulması demek, topluluğun yok olması demektir. Türk ekonomisi koyun ve at üzerine kurulmuştur.

Bozkırda yapılan avcılık (ve dolayısıyla toplayıcılık), asli olan göçebe-çoban faaliyetlerine ancak yardımcı olarak görülmüştür. Gerek göçebe hayvancılık, gerek avcılık gezip dolaşmayı öngördüğünden, aynı zamanda, aynı toplumda ve aşağı yukarı aynı mekânda birlikte örgütlenip uygulanabilir. Göçebe-çobanların avcılığı bırakmamalarının iki ana nedeni olmuştur. Birincisi; çobanlığın hayvan salgınları, kötü iklim koşulları ve düşman yağmaları karşısında son derece hassas ve yaralanabilir bir yapıda oluşu yüzünden ekonomide durgunluk yaratabilmiştir. İkincisi de, doğal yaşamdaki hayvanların çoğalmadaki devamlılığı ve evcil hayvandan daha dayanıklı

olmasıdır. Tüm bu nedenlerden Türk ekonomisinde göçebe hayvancılığın yanında, avcılıkla da (toplayıcılıkla) uğraşılmıştır.

Üretim birimi oba olmuştur. Oba, bir çadır kümesinden oluşan üretim birimidir. Türkçe lehçelerde almış olduğu çeşitli anlamlara bakmaksızın obayı; göçebe-çoban aile ve oğuşların hem doğadan doğrudan yararlanmayı sağlayan, hem de kullanımlarını işleme düzeyinde üretim sürecini gerçekleştiren; yani emek kullanarak ekonomik yeniden üretim sürecini sürdüren üretim birimi olarak tanımlamak mümkündür. Eğer obalar aktif olarak savaşa katılır ve kazanılan zafer sonucu ganimetten paylarına düşeni alırlarsa, bu olgu da obanın ekonomik hareketlerine dâhil edilmelidir.

Türk obaları içinde cinsiyete dayalı ekonomik işbölümü vardır. Erkekler sürü ve avcılıkla ilgilenirken, kadınlar elbise yapımı ile ve kalan tüm işlerle ilgilenmiştir. Böyle olunca, her oba ekonomik olarak bağımsız olmuştur. Başka obalarla arasında herhangi bir ekonomik işbirliği ve işbölümü ortaya çıkmaz. Üretim de, tüketim de aynı birim içinde olur (Divitçioğlu, 2005, 196).

Türk toplumunda akrabalık yapısı öyle kendine özgü bir göçebe-çoban ekonomik sistemi yaratmıştır ki, yakın kandaşlardan oluşan oğuşlar, kışlak ve yaylaklarda bağımsız ve otarşik obalar halinde yaşamışlardır. Ekonomik yapıyı sağlarken, siyasal düzeyde çekirdeğini bu oğuşların kurduğu budun, o bölgedeki geçici ya da sürekli toplumsal düzeni korumuştur.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde bir miktar kuru ve sulu tarımla uğraşılmıştır. Her ne kadar göçebe de olsalar her budunun kendilerine ait toprakları vardır. Türkçede bulunan tarımla ilgili birçok sözcük de, Türklerin tarımla uğraştıklarını güçlendirici niteliktedir.

Doğal olarak, oba denilen üretim/tüketim birimlerinin ekonomik özerklikleri ve otarşileri, aralarında yapılan ödülleme ve karşı-ödülleme şekillerinden mal değişimine engel olmamıştır. Üretilen mallar daima değişilmiş ve bu suretle dolaşıma katılmıştır. Böyle olmakla beraber, tarihteki ya da günümüzdeki her ekonomide değişim ve dolaşım başka başka biçimlere bürünmüştür (Divitçioğlu, 2005, 199).

Kapitalist sistemde metalar aracılığıyla metalar üretilirken, kapitalizm öncesi toplumlarda, armağanlar aracılığıyla armağanlar tüketilmiştir. Armağanlar aracılığıyla malın tüketilmesi halinde ya düğün, ergenlik töreni, doğum ve ölüm gibi fırsatlarda insanlar, aileler aralarında zorunlu olarak ıdışırlar (armağan değişi) ya da oğuş ve boy beyleri (ak budun) üretilen ürünü bazen çağrılanlara üleştirerek, bazen de bunu yakıp yıkarak yağmalatmışlardır.

Her ikisinin de temelinde ödülleme/karşı-ödülleme olup, gerisinde tüketim mallarını paylaştırarak, tüketimi yakınlar arasında yaymak ve armağan veren ile yağma düzenleyenin toplum katındaki saygınlığını artırmak isteği yatar. Türk toplumunda her iki sistem uygulanmış olsa da, bundan obalar arasında tam bir ekonomik işbölümünün varlığı çıkarılamaz. Çünkü toplumda armağan üretmek için üretim yapılmamakta, aksine üretim yapıldığı için tüketimi yaygınlaştırmak çabasıyla armağan verilmektedir. Idış, obalar arasında işbölümünü geliştiren bir olgu değildir. Idışmada tek amaç üretilenin paylaşılmasıdır (Divitçioğlu, 2005, 203)

Yağma, beyler tarafından yapılır ve belli zaman aralarında tekrarlanır. Yağmalattıran, yağmadan sonra malı ve mülkünden geriye hiçbir şey kalmayacağını bilir. Beyler için yağmaya çağrılmamak en büyük hakaret olup, çağırmayana düşman olmak için yeterli bir nedendir. Düşmanlık sonucunda açılan savaş gene yağma ile biter. Amaç, evde bereketin olduğunu göstermek, bu bolluğu yağmacılara paylaştırmaktır.

Türk ekonomik sisteminde, üretken kaynakların yani sürülerin, otlakların, suların, avlakların ve yaylakların çeşitli kullanım şekilleri vardır. Sürüler tamamıyla özel mülktür. Üretim kaynaklarından sürü dışında, sadece kışlaklarda çapa tarımı yapılan tarlalar özel mülkiyettedir. Bunun dışında kalan topraklarda özel mülkiyet olamaz. Bunun nedeni de sürekli olarak yer değiştirilmesidir. Ama oğuşlar, boya ait otlakları diledikleri gibi tasarruf edebilirler. Obalar arasında üleştirme hakkı beylere verilmiştir. Kağanların mülk üzerindeki hukuki statüsüne örnek olarak, Uygur Kağanı Bayan Çor'un devlet toprakları üzerinde mutlak mülkiyet hakkı gösterilebilir. Yaylasını her yıl değiştirir, üstelik ortasına kendi il ya da örgini kurar, etrafına da çit çektirir. Kağanın topraktaki bu egemenliği göçebe kültürüyle örtüşmektedir. Topraksız bodunlara ve iline katılmış boylara rahatça toprak paylaşımı yapabilmektedir.

Türk Kağanlarının ve ak budunun toprak ve yılkı üzerindeki mülkiyet ya da tasarruf hakları, sonuç olarak doğal kaynaklar ile işlenmiş ürün üzerinde de bazı haklar kullanmaya yardımcı olmuştur. Hayvan, bitki, maden ve işlenmiş ürünler bu haklar vergi/haraç/ulca şeklinde, zorla ya da anlaşmalarla temel budunlardan Türk ak budununa verir. Türk ekonomisinde vergi/haraç tahsili bir dizge içerisinde yapılmıştır. Vergi tutarı hesap edilip kaydedilmiştir. Türk ülkesinde vergi/haraç alınmayan iç-boylar bulunduğu gibi, bazen de geçici olarak alınmaktadır.

İç-Asya'da boylar arasında federasyon kurduktan sonra, üstünlük sağlamak isteyen her boy güçlü bir ekonomi kurmak zorunda kalmıştır. Bu hedefe ancak kağanın başında bulunduğu güçlü ve yönlendirilebilinir çobanların her an asker, askerlerin her an çoban

olabileceği bir orduyla ulaşabilmiştir. Bu ordunun iki işlevi vardır. Devletini korumak ve içerde üretemediği mamul malları talan suretiyle kendi iline aktarmaktır.

Türk ve Uygur ordularında paralı asker kullanılmamış olsa da, sivil yöneticilerle birlikte subayların ve beylerin, yani ak budunun fazladan ekonomik ihtiyaçların mutlaka karşılanmıştır. Bu gereklilik, Türk ordusunun doğuya, batıya, kuzeye ve güneye yaptığı akın ve baskınlarla elde edilen haraç ve talanlarla sağlanmıştır (Divitçioğlu, 2005, 214).

Türk ekonomisinde baskın ve talanlarla ele geçen ganimet (ulca), değerli madenler, hazine (kumaşlar, takılar, silahlar), at ve deve sürüleridir. Baskın ve talanlar, bazen de Türk konfederasyonuna bağlı budunların normal haraçlarını göndermemeleri halinde yapılmıştır. Türk ve Uygur ekonomisinde gasp edilen ulca, kağan savgası olarak buduna paylaştırılmıştır. Türk İmparatorluğu'nda vergi/haraç/ulcanın savga (kağanlıkça alınan vergi, haraç ve ulcanın ak ve kara budunlara üleştirilmesi) yoluyla buduna paylaştırılması sonucu kağanlık hazinesi kavramı da oluşmamıştır. (Eberhard, 1996, 149)

Türk kağanları için savga bir zorunluluk olmuştur. Kağanlar cömertliğini savurganlık derecesinde yapmalıdırlar. Böylece Türk boyları içinde savganın, ak budun ile kara budun arasında bir ödülleme/karşı-ödülleme biçimi olduğu ortaya çıkmaktadır. Kara budun ak buduna savaşçı özelliği ile iş-güç verirken, ak budun da onlara savga dağıtmaktadır.

Göçebe-çobanlık ve savaş arasında kurulan köprü, ister istemez Türkler ile Çin arasındaki ticaret ilişkisinin de oluşmasını sağlamıştır. Her şeyden önce gerek Türklerce, gerek Çinlilerce elçi yollama ve armağan verme işlemleri eş zamanlı yapılmıştır. Elçi gönderme ve kabul etme ticari bir araç olmuştur. Çinlilerin gözünde geleneğe uygun olarak gönderilen her armağan haraç olarak düşünülmüştür. Yani devlete bağlılığın bir simgesidir. Çin ile ilişkileri bulunan her ülke açısından aynıdır. Bu armağan yarışında Türkler başı çekmiştir.

Armağan ya da haraç, adı ne olursa olsun, Türk elçilerinin Çin sarayına sundukları “ülkelerinin ürünleri” aslen attır. Bunun karşılığında da Çin'den istedikleri tek “armağan” ipektir. Çünkü ipeki, hem beyler budununun ihtiyaç duyduğu lüks maldır hem de Asya'da kullanılan bir çeşit “para”dır (Togan, 1981, 115–123).

Öyle anlaşılmaktadır ki at/ipek değiş-tokuşu Çin hükümetinin işine gelmekte olup, bu amaçla da Hunların zamanından beri sınır kapılarına pazarlar kurmuşlardır. At/ipek değiş-tokuşu Türk ve Çin siyasal ilişkilerinin odağı olup onların tüm iki yüz yıllık

tarihlerini etkilemiştir. İki yüz yıl boyunca her iki taraftan elçiler gidip gelmiş, at verilip ipek alınmış ve bu arada çarpışmalar da olmuştur (Ögel 2003, 543).

Türkler ile Çinliler arasındaki elçi-at-ipek-savaş çevrimi, her zaman aynı düzgünlükte devam etmemiştir. I. ve II. Kök-Türk Deletleri dönemlerinde hızlanırken, kağansızlık döneminde yavaşlamış, hatta bir aralık tamamen durmuştur. I. ve II. Kök-Türk Devletleri'nde, at "ihracatı" yoğunlaşmış, kağansızlık döneminde ise çok azalmıştır.

İpek yolundaki ticaret de Türklerin denetiminde gerçekleşmiştir. Çinden alınan ipek, bizansa satılmaya çalışılmış ya da Kağanın ve yanındaki beylerin lüks tüketiminde kullanılmıştır. Yazıtlarda para kullanımı görünmese de VI. ile VIII. Yüzyıllar arasında Orta-Asya'da dolaşımda olan para külçe halinde değerli madenler, kürk ve ipek şeklindedir. Türk yazıtlarında hiç "paradan" söz edilmemesi, ama para yerine kullanılabilen (sarı altın, ak gümüş, ipek, kara samur ve mavi sincap gibi) malların sık sık isminin geçmesi para yerine kullanıldığını göstermektedir. Adı geçen malların her biri çok amaçlı mallardır. Altın ve gümüş, takı, silah ve koşum gibi gereç üretiminde; ipekli kumaş, samur ve sincap kürkleri ise giysi yapımında kullandıkları gibi, para yerine de kullanılmıştır (Aydın, 2006, 350).

Tüm bu ekonomik değişim araçları, ticaretin yoğun şekilde yapıldığını ve savaşların bile ekonomik değişim aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Bir Çin devletinin, Türk komşularına karşı devamlı ve güçlü bir ordu kuramamış oluşunun nedeni, çoban-savaşçılara karşı çıkarılacak bir ordunun kuruluş ve bakım maliyetinin, karşılarındakilerin maliyetinden kat kat üstün olacağı ve de bu girişimin pek işe yaramayacağıdır. Çinliler, küçük savaşlar ile büyük ipek kaybını, büyük savaşlar ile küçük (ya da hiç) ipek kaybına yeğlemişlerdir. Bu hesapladır ki iki yüz yıl imparatorluğa egemen olan gerek Sui, gerek T'ang hanedanları Türklere karşı savunmayı ve saldırıyı daima çete türü, garnizon ve kolon gibi daha az maliyetli ordularla geçiştirmeye çalışmışlardır.

8.4. İslamiyet Öncesi Türklerde Yazılı ve Yazılı Olmayan Kuralların Devlet İşleyişine Etkileri

Türk hakanı; Kök-Türk Yazıtları'na göre, insanoğlunun, yani kişioğlunun hepsi üzerine hakan olarak oturmuştur. Hakan Tanrı'nın emrine göre hizmet ve adaletini tüm insanlığa paylaştırmak zorundadır. Bu durum Türk devlet geleneğinde dünyayı adalet

ile yönetme düşüncesinin büyük bir ideal haline gelerek sistemleşmesini sağlamıştır (Ergin, 2003, 33).

Türklerin iki bin yıllık bir tarih boyunca kıtaları, birçok yabancı ırk, ulus, din ve mezhep üyelerini yönetmeleri yalnız kendi güçleri ve dünya egemenliği düşüncesi ile açıklamak yetersiz kalır. Türk ulusunu dünya tarihinde devletçi, düzenleyici, disiplinli bir ulus olarak tanıtan, Türklerin yeryüzünün çeşitli kısımlarında pek çok devletler kurup, çeşitli ulusları güven içinde yönetebilmelerini sağlayan etken, güçlü bir şekilde oluşan kamu hukuku olmuştur.

İnsanların adaletli bir şekilde yönetilip yönetilmediği, onların hak ve hukukunun korunup korunmadığı ile orantılıdır. Türkçe sözlüklerde adalet kelimesi, hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk, türe anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı'nın eserinde ise, Törü şeklinde yazılan ve görenek, adet anlamlarında olan kelime, bu günkü anlamıyla hukuk anlamında kullanılmıştır. Köl-tegin yazıtında "Zamanı Tanrı takdir (yapar) eder, kişioğlu ölmek üzere türemiştir" cümlesi vardır ki buradaki "yasar", yasa (yapmak, nizama koymak) kökünden oluşmuştur.

"Yasa", çeşitli Türk lehçelerinde "kanun" "nizamname" anlamını anlatmak için kullanılır. Eski Türk yazıtlarında "töre" deyimi "kanun, düzen" anlamındadır. Bu deyim "il" kelimesiyle birlikte "devlet düzeni, kanunu" (il törüsü) anlamına gelmektedir (Ergin, 2003, 21). Kutadgu Bilig'de "törü" deyimi "kanun, düzen" anlamını verdiği gibi adalet anlamında da kullanılmıştır. Divanü Lügat-it-Türk'te de; "kanun" ve "adalet" aynı "törü" kelimesiyle anlatılmıştır. Yine Kaşgarlı'nın eserinde de, köni neng̃ - düz nesne, köni er - emniyetli kimse şeklinde anlamlandırılmış olan "köni" kelimesi bu günkü anlamıyla doğru, düz, sadık ve adil anlamlarında kullanılmıştır.

Eski Türklerde devlet kavramı "İl" (el) kelimesi ile anlatılmıştır. İl'in gerçek anlamı örgütlenmiş siyasi topluluk ve devlettir. İslam öncesi Türk düşüncesinde İl kavramı örgütlenme, bağımsızlık, egemenlik kavramlarını içine alır. Egemenliğin hedefi, her yerde emniyet ve düzeni sağlamaktır. Orhun yazıtlarında, Kutluk tarafından bir ülkenin fethedildiğini veya bir halkın egemenlik altına alındığını, halk içinde barış ve güvenliğin sağlandığını anlatmaktadır (Ergin, 2003, 41).

Barış ve güvenlikten amaç Türk ilinin devamlılığı için adaletin temin edilmesi şartıdır. Bu da devlet yöneticilerinde en önemli amaç olmuştur. Türk düşüncesinde Kağan, Gök'ün yerde kendi adına tayin ettiği bir temsilcisidir (Ögel, 1982, 216–219).

Eski çağ hükümdarları yabancı kavimlere karşı yaptıkları acımasızlıkları gururla anlatır. Bunu eserleri ve yazıtları ile tarihe mal ederken, Kök-Türk yazıtlarında bu tür

öğünmeler görülmez. Bilakis sadece kendi kavminin felaket günlerinde akan kanlarını ve yığılan kemiklerini anlatır. Öldürdükleri düşmanlardan dolayı gurur duymazlar. Kök-Türk hakanları daima barışı sağlamak ve korumakla öğünür. Türkçede "il" kelimesi hem devlet, hem de devletin ilk görevi olan barış anlamına gelir ve barışın oluşturulması için görevli kimselere de "ilçi" denilir (Divitçioğlu, 2003, 46–47).

Türk düşüncesinde, evrenin düzeni iki karşıt gücün arasındaki uyumdan doğmuştur, insan bu uyuşmanın ürünüdür. İnsanların mutluluğu, dünya cennetleri ve uluslar arasındaki barışa bağlıdır. Türk amacına göre, bu doğal düzeni devam ettirmek ve mutlu olmak için ilk önce bilgili ve cesaretli olmak gerekir. Yaşam devam ettikçe bu düzeni sürdürebilmek için mutlaka bu üç özellik bulunmalıdır. Bilgili olmak, doğanın düzenini bilmek ve onu bozabilecek nedenlere karşı hazır bulunmaktır. Bizzat doğa uyuşma ve düzen olduğu için, insanların hayatında da aynı nedenle uyuşma, düzen ve barışın egemen olması gereklidir

İçinde hukuki düzeni sağlamış olan bir devleti hiçbir zaman hükümdar yalnız başına yönetmez ve yönetmemiştir. Hun devletinde olduğu gibi, diğer Türk devletlerinin yönetiminde de hükümdara yardım eden devlet içinde çeşitli görevliler vardır.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserini dört iyi temel üzerine kurmuştur. Bunlardan biri adalet olup doğruluk demektir. İkincisi devlet olup, mutluluk ve başarı demektir. Üçüncüsü akıl olup, bilgelik demektir. Dördüncüsü ise kabul ve sağlıktır. Adalet, hükümdarı temsil eder (Hacip, 1991, 140–170). En yüksek konum adalete verilmiştir. Devleti oluşturan, yöneten, bir arada tutan adalettir.

Hunlar devlet içinde emniyet ve güvenliğin sağlanması için ceza işlerine çok önem vermişlerdir. Suç işleyen kimseleri cezalandırmak devletin hak ve görevidir. Hunlarda, ilkel kabilelerde görülen özel intikam yerine, suçluların devlet tarafından cezalandırılması yöntemi bulunmaktadır. Kan davası yasaklanmıştır. Hunlarda suçlar ikiye ayrılmıştır. Ağır suçların cezası idamdır, hafif suçların cezası ise yüzün yaralanmasıdır. Hunlar, yargılamanın çok çabuk yapılmasına dikkat ederler. Her sanık mutlaka on gün zarfında yargılanmalıdır.

Adam öldürmenin cezası idamdır; soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktır. Ele geçirilen soyguncu ve suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları alınır, aile bireylerinin özgürlükleri kısıtlanır. Önemli bir tehlike ile karşılaşmadıkça ok ve yay kullanmak yasaktır. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdür. Yine aynı şekilde zinanın cezası da idamdır. Irza tecavüz en ağır suçlardan

biridir. İki taraf arasında uzlaşma olmazsa idamı gerektirir. Ordudan kaçanlar ve vatana ihanet edenlerin cezası da ölümdür. Hafif suçlular, on günü aşmamak üzere hapsedilir (Tutar, 2002, 871).

Ceza hukuku, özel intikam alanından çıkmış ve kamu hukuku alanına girmiştir. Yani cezayı belirtip uygulayacak olan, suçtan zarar gören kimse değil, devlettir. Ancak bazen cezanın, suçluya değil de suçlunun yakınlarına uygulandığı görülmektedir. Bu da cezanın her alanda kişiselleşmemiş olduğunu bize gösterir. Ancak o zaman oğulları, kızları ve hanımları, aile başkanının doğrudan doğruya velayeti altında olduklarından onlara ceza uygulanması, aile başkanına uygulanmış gibi sayılmıştır (Tutar, 2002, 869).

Dövme ve yaralama suçlarının cezası yalnız hayvanla ödenen tazminattır. Hırsızlıkta ise, suçlunun çaldığı eşyanın sayı ve değerde on mislini ödemesi gerekir.

Türk devletleri güçlü bir disiplinle yönetilen devletlerdir. Güvenlik, ceza kanunları sayesinde sağlanır. Tukyu döneminde ağır suçlardan olarak, vatana ihanet ve cinayet gösterilmiştir. Eski Kırgızlara ait belgelerde ağır suçlar arasında savaşta disiplinsizlik gösterme, elçilik görevini eksik yerine getirme, yetkisi olmaksızın hükümet işlerine müdahale etme de bulunmaktadır.

Uygurlar döneminde borç veren kişinin haklarının korunmasına önem verilerek bu konu ile ilgili belgeler düzenlenmiştir. Borç alıp verme belgelerinde, zamanında ödememe yahut borç alan kişinin ortadan kaybolması, ölmesi halinde, borç veren kişinin mağdur olmaması için, belgelerde borç alan kişiler, aldıkları malı nasıl ve kimler tarafından ödeneceğini bildirmişlerdir. Borç alma belgelerinde son olarak şahitlerin isimleri, borç alan kişinin imzası veya mührü bulunmaktadır. Son olarak da belgeyi yazan kişi belirtilmiştir. Belgelere göre, satıştan veya borç almadan sonra, ailenin diğer bireylerinin görevleri ortaya çıkmakta ve ailenin söz sahibi kişisinin belgelerdeki yaptırımları yerine getirmediği zaman, bu kişi veya kişiler sorumlu tutulmaktadır (Tutar, 2002, 871).

Uygurlar döneminde disiplin cezaları çok şiddetli olup özellikle, hırsızlık ve ırza geçme gibi olaylar çok ender olmuştur. Uygur Kağanı Kutluk Bilge Kağan, Tibet ve Karluk kabileleriyle yaptığı mücadelede bunları ortadan kaldırmış ve güvenliği bozmayan bölge halkını ödüllendirmiş, güvenliği bozanları ise şiddetle cezalandırmıştır.

Hazar Hakanlığı'nın başkentinde yedi baş yargıç vardır. Bunlardan Müslümanların, Hıristiyanların, Musevilerin davalarına ikişer kişi, kalan bir kişide İslavların ve diğerlerinin davalarına bakardı (Tutar, 2002, 872).

Adaleti gerçekleştirmenin şartlarından birisi, hatta en önemlisi güçlü olmaktır. Türk tarihine bakıldığında, kurulan tüm devletlerin temel düşüncesinin, Tanrı buyruğuna göre halkı adaletli bir şekilde yönetmek olduğu görülür. Bu adaletten anlaşılan, toplumun maddi ve manevi açıdan rahatlığa ulaşmış olmasıdır. Türk kağanları ulusun emniyetini ve adaleti sağlamak için, kendilerinin ve toplumun yüksek değerlere, özelliklere sahip olmasını öngörmüş ve bu değerlerin korunması için caydırıcı etkisi olan cezalar uygulamıştır. Eski Türk adalet anlayışının kaynağında cesur bir yönetim ve suçlulara net cezalar uygulanması vardır

8.5. İslamiyet Öncesi Türklerde Ordunun Devlet İşleyişine Etkileri

Eski Türk devletleri iki temel kuruma dayanmaktadır. Bunlardan biri aile, diğeri ordudur. Ordu, Türk devletlerinin hem temelini hem de başlıca güç kaynağını oluşturmaktadır. Türklerin, gerek Orta Asya'da gerekse Orta Asya dışındaki geniş sahalarda ve çeşitli yabancı kavimler üzerinde egemenlik kurmaları, egemenliklerini devam ettirebilmeleri, ancak güçlü orduları sayesinde olabilmiştir. Gelişmiş toplumlar gelişmiş ordular kurarlar. Bu konuda erişilen düzey, aynı zamanda bu orduları içinden çıkaran toplumun gelişkinlik düzeyinin de bir göstergesidir. Çadırda yaşayan, tarımı bilmeyen ya da bir şey üretemeyen bir toplumun, tarihin hemen hiç bir döneminde ve geniş alanlarda uzun süren egemenlikler kurması, buradaki toplumlar içinde eritebilmesi olanaksızdır (Aydoğan, 2004b, 537)

Gök kültüne bağlanması nedeniyle olağanüstü önem kazanan devlet ve ordu, binlerce yıl bu eylem içinde olan Türkler için yaşamlarıyla birleştirdikleri kutsal varlıklardır. Bu varlığa bağlılık, toplumsal kimliğin vazgeçilmez öğesidir (Aydoğan, 2004b, 534) .

Eski Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmamıştır. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker olarak yetişmek zorundadır. Bundan dolayı, her Türk bir savaşçıdır. Daha doğrusu, savaş zamanında tüm halk bir ordu haline gelmektedir (Koca, 2002, 837).

Türk ordusunun başkomutanı kağandır. Türk kağanı her savaşta ordunun başında bulunur ve orduya bizzat komuta eder. Kağanlar, halkın kamu düzenine ve devlete olan saygısını üzerinde toplayan, bu nedenle buyruklarına disiplinle uyulan önderler olmuştur. Kağan, devleti toplumsal yaşamın gereklerine ve törelere uygun olarak yönetmekle yükümlüdür (Aydoğan, 2004b, 550).

Ordunun diğer komuta kurulunu da, hükümdar ailesinin bireyleri ile akraba boyların başkanları meydana getirmektedir. Bunlar, Hunlarda “dört köşe” ve “altı köşe” diye isimlendirilen büyük memuriyetlere tayin edilmektedirler. Emirlerinde de, sayısı bazen on binlere (bir tümen) kadar varan çeşitli büyüklükte birlikler bulunmuştur. Bu birlikler devletin merkez ordusunu oluşturmaktadır. Hunlarda ayrıca, başlarında boy başkanlarının bulunduğu 24 büyük komutan vardır, bunlar da savaş zamanlarında emirlerindeki birliklerle merkezi orduya katılmaktadırlar. İleri gelen yöneticilerin hepsi aynı zamanda silahlı kuvvetlerin başında savaşa hazır komutanlardır (Anadol, 2001, 254). Eski Türklerde siyasi örgütlenme ile askeri örgütlenme aynıdır. Aynı nedenden, Türk devletinin devamlılığı ordusuna bağlıdır. Devletin ve ordunun örgütlenmesi incelediğinde aynı yapıyla karşılaşılmıştır. Ordunun varlığı devletin varlığı, devletin varlığı ordunun varlığı anlamına gelmiştir.

Mo-tun'un Hun Devletini, sol ve sağ kanat olmak üzere ikiye ayırmasının askeri ihtiyaçlardan dolayı olduğu düşünülmektedir. Fakat eski Türk devletlerinin örgütlenmesinde askeri zorunluluklar olduğu kadar, o çağa kadar alışılagelen devlet gelenekleri ile devlet örgütü ve hatta din ile mitoloji bile rol oynamıştır. Türk devlet örgütlenmesinde, boy ve aile düzeninden bile gelen temelleri bulunmaktadır. Devlet yıkıldıktan sonra, onun yerine kurulan diğer devletler de hemen hemen aynı örgütlenmeyi devam ettirmiştir. Devlet ve ordu örgütlenmesinin temel ve çekirdeğini taşıyan tutucu bir gelenek bulunmaktadır (Avcıoğlu, 1999a, 337).

Hunlarda devletin ve ordunun Sol kanadını, yani Doğu bölgesini Hun hükümdarının büyük oğlu temsil etmiştir. Sağ kanat, yani devletin Batı bölgesi ile ordularını da, Hun hükümdarının kardeşleri ile yakın akrabaları yönetir. Sivil ve askeri yönetim diye bir ayırım yoktur.

Asya Hun devletin dış görünüş bakımından sivil, fakat gerçekte ise askeri bir örgüte sahiptir. Devlet yöneticiliğinde olduğu gibi ordu komutanlığı da, bilgeliğe dayanır. Bilge Kağan gençliğinde Türk Tar-duş boyları üzerinde şad, yani komutan olarak görevlendirilmiştir. Kağan olmadan önce de, Çinlilerin deyimi ile “Tso - hsien – waug”, yani Sol Bilge Prens ünvanlıdır. Bu ünvan ve konum, Asya Hun devletindeki veliahtlara ait bir ünvandır. Kök-Türk devletinde de, aynı ünvanı devletin en güçlü ve saygı duyulan bir prensi taşımıştır. Bilge Kağan kağanlık tahtına oturunca, yerine küçük kardeşi Kül - Tegin geçmiştir. Kül-Tegin'in en büyük özelliği de yine büyük bir komutan olmasıdır (Anadol, 2001, 248).

Asya Hun Devleti'ndeki örgütlenme, Kök-Türklerde de devam etmiştir. Kök-Türk yazıtlarında hükümdarın olduğu kadar, vezirinin de bilge ve alp olması gerekmiştir. Hükümdar ile halktan gelen vezir birbirini tamamlayan ve birbirinden ayrılmayan özelliklere sahiptir. Asya Hun Devleti'nde olduğu gibi bilgelik, alp olmaktan daha önce gelen bir özelliktir. Devletin üst yöneticilerinin, devleti ve orduyu yönetme yönetmeleri cesaretinden ve bilgeliğinden geçmektedir.

Asya Hun Devleti'ndeki büyük memur ve komutanlar başlıca iki gruba ayrılırlar. Bunlar, Hükümdar ailesinden gelen büyük memur ve komutanlar ve Hun boylarından çıkan boyların meydana getirdikleri büyük memuriyet ve komutanlıklardır (Ögel, 1982, 345). Hükümdar ailesine verilen memuriyetler miras yolu ile geçer. Bu miras "kişiden oğula" değil, "aileden oğullara" geçme şeklindedir. Devleti kuran boylar, devlet içinde büyük bir ayrıcalığa sahiptir. Hun boyları için, yine "Sağ ve Sol" olmak üzere "Sekiz komutanlık" kurulmuştur. Bunların başında ise, "Sol ve sağ Ku-tu hou" ünvanını taşıyan komutanlıklar gelir. Hunların yaptıkları savaşlarda adları en çok geçen komutanlar ise yine bunlardır.

Hun hükümdar ailesinden olmayan bir boyun da yurdu olabilir. Bunun için kendisi, halka ait bir komutanlık ünvanı taşıyabilmiştir. Hun hükümdar ailesine akraba olan boyların dışındaki Hun ordularının ve komutanlarının ünvanlarında bazı özellikler vardır. Diğer büyük boylar Sol ve Sağ Ku-tuhou'dur. Sıraya göre bunu, Sihih-chu Ku-tu hou takip etmiş, geri kalanlar ise Jih-chu Chü-chü, Tong-hu gibi diğer memuriyetler olmuştur. Asya Hun devletinde, başkomutanlık ve merkezi otorite devlet yönetiminin en önemli yeridir. Bununla birlikte, her boyun devlet içindeki durumu ve derecesi, o boyun sahip olduğu güç ve nüfus çokluğuna dayanır. Devlet ve askerlik gücüne ne kadar çok katkıda bulunursa, onun devlet içindeki değeri de o kadar yüksek olmuştur (Anadol, 2001, 360).

Hun tarihinde Ku-tu-hou ve Tung-ho gibi hemen hemen her savaşta görülen komutanlar bu ünvanlarını kendi boy adlarından almışlardır. Boy ve bölge komutanlarının ünvanları, özellikle memur sıralamasında yalnız olarak geçmemektedir. Fakat bunların başına, başkentteki hükümdar ailesinden gelen, Altı köşe komutanlarından bazılarının ünvanları da eklenmektedir. Boy beylerine ait olan Ku-tu-hou ünvanı, başına bir merkez komutanlığının ünvanını alarak "Shih-tu Ku-tu-hou" haline gelmektedir. Böyle iki ünvanlı komutanlıklar sonradan Uygur zamanında da görülür. Bu ikili ünvanlar iki çeşit ordu oluştuğunu gösterir. Bunlar merkez ordularına

bağlı bölge kolorduları, hükümdar ailesine pay olarak verilmiş ulus ordularıdır (Ögel, 1982, 345).

Her hükümdar değiştikçe komutanlar da değiştirilerek, yerine yeni tayinler yapılmıştır. Yeni bir prens hükümdar olunca, onun yerini doldurmak için aşağıdan yukarıya doğru terfi şeklinde bir konum değişimi meydana gelmiştir ya da yeni tayinler yapılmıştır. Fakat bu, daha çok büyük hanedan kavgalarından sonra görülmüştür. Bazı Hun prenslerine ise, zamanla bazı bölgeler ulus olarak verilmiştir. Hun başkentinden epeyce uzakta olan bu beylikler de, yarı bağımsız bir şekilde uluslarını yönetmişlerdir (Koca, 2002, 848).

Türk olmayan veya Türklerin az bulunduğu bölge ve kentlere, yerli valiler tayin edilmiştir. Kök-Türk çağında yerli valilere eski ad ve ünvanlarının yanında, şeklen llteber, Teğin, Yabgu gibi bir Türk ünvanı verilmiştir. Fakat bunların yanında ayrı bir Türk komutanı da bulunmuştur. Güvenliğin sağlanması ve vergilerin kontrolü da bu komutanlara aittir. Bunlara Kök-Türk çağında "udun" ve daha sonraki çağlarda ise, "baksak" adı verilmiştir. Merkeze bağlı bölge valisinin kontrolsüz bırakılmadığı görülmektedir.

Orta Asya Türk devletlerinde her zaman için hükümdarların yanında Türk olmayan vezirler de bulunmuştur. Özellikle Kök-Türk devletinde ticaret ve dış ilişkileri iyi bilen Batı Türkistanlılar, kağanın yanında önemli bir yer tutmuşlardır. İstemi Kağan'ın elçisi Maniah buna bir örnektir (Ögel, 1982, 355).

Türk devletlerinde aslen Türk olmayan komutanlar da hizmet vermiştir. Bununla beraber devlet zayıfladıkça, bunların birçok zararları da olmuştur.

9. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET GELENEĞİNDEN GÜNÜMÜZE YANSIMIŞ VE YANSITABİLECEK OLANLAR

Batı dillerinde devleti ifade eden kelimeler; Latince "durmak" "yerleşmek" "ikamet etmek" anlamlarındaki "state" fiilinden yapılan ve "status" dan gelen "etat" "state", "stat" gibi kelimelerdir. Batılı gözüyle devlet durağan yapıyı ifade ederken, İslamiyet öncesi Türklerde devlet, yapı itibariyle dinamik ve hareketlidir. Bu dinamizm göç yapısı ile değil yeniliğe açıklık ve geliştirilebilirlikle ilgilidir.

Devlet; varlığını ve devamlılığını sağlayabilmek için bazı temel ilkelere ihtiyaç duymuştur. Tüm bu ilkeler zamanın özelliklerine uymalı ve geliştirilebilir olmalıdır. Toplumun geleneklerine uygun olmalı ve ihtiyaçlarını karşılayabilmelidir.

9.1. Yönetici Geleneğinin Günümüze Yansımaları

İslamiyet öncesi Türklerde hükümdar; egemenlik sahibi değil, egemenliği kullanan yüksek bir yetkilidir. Türk egemenlik düşüncesine göre kut babadan oğla geçer. Kut, kalıtsal olarak geçse de buna sahip olabilmek için gerekli başka özellikler de vardır.

Genel felaketler sonrası hakandan kutun gittiğine inanılır ve hakanlıktan indirilir. Devlet ve halk hükümdarın malı değildir. Hakan hizmet için verilen yetkileri kullanabilmektedir. Günümüze yansıması ise Cumhuriyet yönetimidir.

Türkiye Cumhuriyeti, egemenliğin kaynağını anayasada "egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur" şeklinde ifade etmiştir. Devlet başkanlığı ve egemenliğin kullanılması; kuramsal da olsa halkın sorumluluğunu üstlenebilecek, ulusun kültürünü en çok temsil edebilme kabiliyetine sahip kişiler tarafından olmuştur. Devlet başkanı halk adına ülkeyi yönetmektedir. Egemenliği halk adına kullanmaktadır. Kendisini halka kanıtlamış yönetici adaylarından devlet başkanı seçilmektedir. Yetkilerini uygun şekilde kullanamayan yöneticinin görevine halk demokratik seçimler aracılığıyla son verir.

Hakanın kurultayda seçilmesi köklü bir devlet geleneğidir. Hükümdar seçilmenin belirli şartları olsa bile, güçlü, bilgili ve devletin devamlılığını sağlayabilecek olan aday hükümdar olabilmiştir. Eski Türk devletlerinde miras yasasının kesin olmaması yüzünden, hükümdarın ölümünden sonra çoğunlukla taht kavgaları çıkmıştır. Taht kavgaları devletleri yıpratmış ve yok etmişse de, sistem o zamanlar için uygun görülmüştür. Sadece hak ettiği için hükümdar olan yetersiz bir veliaht için devletin

sonunu getireceği düşünülmüştür. Çünkü güçlü olanların ayakta kalabildiği bir dönemdir.

Devletin ileri gelenleri ve halk da bu durumu desteklemiş görünmektedir. Tüm ulus devletin birliğini ve gücünü sağlamak için çaba göstermiştir. Güçlü bir devletin mensubu olan ulus zaten kendi çıkarlarını sağlamış ve hayatta kalmıştır.

Günümüzde, demokratik düzene yansımış olan gelenek en iyi olduğunu halka kabul ettirmiş ve ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur. Günümüze yansımış olarak görülebilecek bir olumsuz özellik ise tek lider beklentisidir. Güvenilecek olgunun devlet olması gerekirken, tek liderlere bağlı kalmak Türk devlet yönetiminde zayıflıklara yol açmıştır.

Hükümdarın görevleri arasında; devleti kurmak ve düzene koymak, açı doyurmak, çıplağı giydirmek, ulusu çoğaltmak, güvenliği sağlamak sayılabilir. Halka hizmet, Türk devletlerinin en önemli amacıdır. Halkın ihtiyaçlarını gidermek ve ülkede yoksul bırakmamak görevini üstüne alan devlet için daha ilk çağlarda "devlet baba" deyimi doğmuştur.

Türklerde hükümdar denilince, yeryüzünün hükümdarı olarak düşünülürdü. Türk hükümdarlarının "Tanrının varlığı" ile dünyanın bütün ülkelerini yönettiği varsayılırdı. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı hukuk tarihinde de önemli yer tutmuştur

Eski Türklerde hükümdar devleti töreye göre yönetirdi. Yani yönetim, egemenliğe hukuki bir nitelik kazandırırdı. Hükümdar son sözü söylemiş de olsa, yaptıklarının töreye dayandırılması, meclise dayandırılması o zaman için demokratik sayılabilecek bir özelliktir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde de bu gelenek kuramsal olarak devam etmektedir. Ülke yöneticisi için makam; ayrıcalık elde etmek için değil, halka hizmet için kullanılmaktadır.

9.2. Ekonomi Geleneğinin Günümüze Yansımaları

Türk ekonomisinin temelini oluşturan çobanlık ve hayvan besleyiciliği; yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının ikliminin bir sonucudur. Türk ekonomisi başlangıçta hayvan besiciliğine dayanmaktadır. Bozkırda at ve koyun besiciliğinin yoğun bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Ayrıca, Hun çağına ait bozkır hayatında öküz, inek, boğa, manda gibi hayvanlar evcilleştirilmiştir. Bozkır Türklerinin ihraç ettiği maddelerin başında da et gelmektedir. Bol miktarda et üreten Türkler, eti bir süre

bozulmadan muhafaza edebilmek için çok erken çağlarda konserve yapmayı öğrenmişlerdir.

Hayvancılığın yanı sıra, alternatif ekonomik çareleri de bulunmaktadır. Hayvanların hastalık ve zor iklim şartları nedeniyle azalması veya hayvanların yok olması durumunda ise avcılığa yönelmişlerdir.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde dış politika; bölge egemenliğine dayanmaktadır. İpek yolunun ele geçirilmesi ve dolayısıyla Orta Asya'ya egemen olunması ekonominin gelişmesine olumlu katkı sağlamıştır. Türkler, Orta Asya'da ticaret yollarına sahip oldukları ve bu yollar üzerinde büyük kentler kurdukları için ticaret hayatı çok gelişmiştir. Asya Hunları, Kök-Türkler ve Uygurlar Çin ile Batı Hunları da Bizans ile bu esaslarda ticaret antlaşmaları yapmışlardır. Bu siyasete paralel olarak en fazla ilişki kurulan devlet Çin olmuştur. Komşu devletlere genellikle, başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk ve hayvani gıdalar satmışlar, karşılığında tahıl ve giyim eşyası almışlardır.

Asya Hunlarına ait madeni para bulunmamıştır. Bazı Türk kurganlarında Çin paraları ele geçmiştir. Orta Doğu Hunları'nın parası, sasani parası taklididir. O zamanlarda Türklerde dolanımda bulunan paraların üzerinde hükümdarların resmi mühürü ile damgalı ipek veya pamuk parçası bulunmaktadır. Madeni Türk parası Kök-Türkler çağında görünmektedir.

Yeni alınan yerlere "kondurma" yani "yerleşim" politikası da Türk hükümdarlarının önemli görevlerindendir. Yüzyıllardır çözümsüz bir hal alan toprak sorununu, Orta-Asya'dan getirdikleri mülkiyet ve uygulama anlayışlarıyla çözülmüştür. Türklerde toprağın büyük bir kısmı hükümdarındır. Bu toprağın tarıma elverişli bölümleri eşit parçalara bölünmüştür ve her yetişkin erkeğe işlemesi için verilmiştir. Sahibi ölünce toprak imparatora geçer, o da bir başkasına verir; böylece toprağın adil dağılımı sağlanmış olur. Türkler, elverişli bölgelerde tarımla da uğraşmışlardır. Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar oluştursa da, tarıma elverişli yerleri de vardır. Çin kaynaklarına göre Hunlar buğday, mısır ekip biçmişlerdir. Kök-Türklerde de her ailenin ekip biçtiği, suladığı arazisi vardır.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinin ekonomik anlayışına benzer yaklaşımlardan günümüze yansımış olanlar da bulunmaktadır. Devletin varlığı sadece savaşçı yaklaşımlarla mümkün olmamaktadır. Ekonominin güçlü olması tüm çağlarda gerekli olmuştur. Yaşadığı dönemlerde büyük bir güç olan Eski Türk devletleri askeri yönden güçlü oldukları gibi, ekonomik yönden de güçlüdürler.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte, vakit geçirilmeden İktisat kongresi toplanmış ve geleceğin ekonomik planlamaları yapılmıştır. Tarıma alternatif olarak sanayinin gelişmesi için planlamalar yapılmış ve uygulamaya konulmuştur. Planlamalar Cumhuriyetin ilk yıllarında çok hızlı bir ilerleme göstermesine rağmen devam ettirilememiş ve dışa bağımlı hale getirilmiştir. İslamiyet öncesi Türk devletlerinin genelde kendilerine yeter olmalarının en büyük nedeni, iklim olarak yetersiz bir bölgede bulunmalarına rağmen alternatif ekonomik önlemler üretilebilmiş olmalarıdır. Hayvancılığa alternatif olarak tarım ve avcılığa yönlenmişlerdir. Bununla da yetinmemiş ticaret yollarını kontrol altına almışlardır.

Türkiye kendi sanayisini geliştirerek dışa bağımlılığını sona erdirmeli, bunu daha ileri götürerek bölgesindeki ekonomiyi de kontrol altına almalıdır. Çağımızda ekonomik güç devletlerin devamlılığı için en belirleyici unsurdur.

Eski Türkler ekonomik açıdan örnek alınacak bir özelliktedir. Kaynaklar kısıtlı olmasına rağmen etkin bir şekilde kullanılmıştır. Hayvancılık ve tarımın dışında, bölgede demircilikle uğraşan Türkler uygarlıklarını sistemli bir şekilde geliştirmiş, varlıklarını koruyabilmişlerdir.

Türkiye, doğal kaynakları zengin sayılabilecek bir bölgede bulunmaktadır. Ne var ki, doğal kaynaklarını etkin kullanamamaktadır. Doğal kaynaklar atıl bir şekilde kaldığı gibi, elde olanlar da çok uluslu şirketlerin kullanımına sunulmuştur. Kabul edilmelidir ki, doğal kaynakların zengin olması yeterli değildir. Ham maddelerin ihraç edilmesi yerine, işlenmiş ürün alınması ülkeye fayda yerine zarar vermektedir. Kaynakların etkin kullanılmasıyla birlikte, ham maddenin işlenerek ihraç edilmesi ülke ekonomisini bağımlı olmaktan kurtaracak ve halkın yaşam kalitesini de arttıracaktır.

Eski Türklerin toprağın kullanımıyla ilgili yaptığı düzenlemeler gerçekten dikkat çekicidir. Yerleşim ve kullanım için toprağın devlet tarafından yönlendirilmesi, o dönem için haksız zenginleşmeyi önlediği gibi, halkın istihdamını da sağlamıştır. Benzer toprak reformları Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yapılmaya çalışılmışsa da yurt genelinde yaygın hale getirilememiştir. Bu nedenle özellikle toprak ağaları bölge insanını köleleştirerek haksız şekilde zenginleşmişlerdir. Sosyal adalet sağlanamamıştır. Bu nedenle İslamiyet öncesi Türklerden günümüze yansıtılabilecek bir başka olgu da çağa uygun hale getirilmiş toprak reformudur. Toprak reformunun uygulanmaya başlaması, sosyal adaletin sağlanması yönünde büyük bir adımdır. Bu da ekonomik verimliliği arttıracağı gibi, toplumsal barışa da katkı sağlayacaktır.

9.3. İnanç Geleneğinin Günümüze Yansımaları

Gök tanrı inancı bütün Türk ulusunda egemendir. Tanrı vergisi kuta sahip olan hakan tahta çıkmıştır. Görevini yapabildiği sürece de orada kalmıştır. Başarılı olamayanların Tanrı tarafından kutu geri alındığına inanılmış ve tahttan düşürülmüştür.

Türklerin ilahi kaynaklı egemenlik düşüncesi başka uluslardan farklıdır. Hunlardan beri egemenliğin ilahi kaynaklı olduğu kabul edilmekle birlikte, hükümdarlara herhangi bir ilahlık verilmemiştir. Tanrı tarafından kut verilmiş bir insan kabul edilmektedir. Başka kültürlerde kralın şahsı da ilahi temelli kabul edildiğinden "kral hata yapmaz" düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Türk anlayışında ilahi olan görevlendirmedir.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde egemenlik anlayışında "kut" önemli rol oynamıştır. Han soyunun kutsal bir kökeni vardır. Kısacası, Türklerde egemenliğin niteliği "ilahi görev" anlayışından dolayı "karizmatik" otorite olarak kabul edilmiştir. Fakat önemli farklar vardır. Karizmatik egemenliğe bağlı topluluklar genellikle dini topluluklarda olduğu halde, Türk siyasi birlikleri dini özellik taşımamıştır. Peygamberler veya evliyalar tarafından yönetilen İslamiyet Öncesi Türk devleti yoktur. Ayrıca, Türk hükümdarı insan-üstü varlık da sayılmamaktadır. Hem kendisi hem de halk onun normal bir insan olduğunun farkındadır. Kağan unvanını yalnızca Tanrının göndermiş olduğu soyun taşıyabilmesi anlayışı olmasına rağmen, dünyada benzeri görülmemiş şekilde hanedan ailesinin değişimi de Türklerde görülmektedir.

Değişik dinler ve inanışlar olmasına rağmen toplumsal uzlaşma ile çatışmasız, ortak amaca ulaşmak için çaba gösteren bir ulus yaratılmıştır. İnançların devlet yönetiminde önemli yeri olsa da, halk üzerinde bağlayıcı kısıtlayıcı bir rolü olamamıştır. Bununla birlikte, bir ruhban sınıfı olmadığı gibi, ayinleri yürüten kişilerin de toplum üzerinde kontrol edici bir etkinliği olmamıştır.

Günümüze yansıtılmış bir özellik de, inanç düzenidir. Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin altı temel ilkesinden biri olan Laikliği, Türk ulusuna armağan etmiştir. Bu ilke ile halkın inanç özgürlüğünü garanti altına aldığı gibi, devlet yönetiminin tüm halka eşit bir şekilde ulaşmasını da sağlamıştır.

9.4. Örgütlenme Geleneğinin Günümüze Yansımaları

Türk devletinin doğuşu, yüzyıllar boyu yaşanan ortak olaylar sonucunda toplumu, ulus olma yönünde dönüştürmesine dayanır. Tarihi yapanlar da yine büyük uluslardır. Toplumlar yaşadıkları coğrafyanın etkisi altındadırlar. İlk Türkler, Orta Asya

bozkırlarında tarih sahnesine çıktılar. Ekonomik uğraşları hayvancılık olan bu ilk Türkler için Orta Asya; otlak, yer, su bakımından yetersiz kalmıştır. Düşmanla ne zaman karşılaşılacağı bilinmediğinden her an savaşa hazır olmak zorundadırlar. Böyle bir tehlike altında yaşayan insanların örgütlenmeye önem vermeleri çok doğaldır. İlk Türklerde örgütlenme, göç halinde yaşayabilmek, bozkırda dağılıp yok olmamak için çok önemlidir. Devletin örgütlenmesi din, töre, coğrafi yapı, hayat tarzı vs. ile yakından ilgilidir.

Farklı bölgelerde kurulmuş olmalarına rağmen Türk devletlerinde aynı özelliklerin, aynı düşüncelerin görülmesi, Türklerde devlet öğretisinin bulunduğu anlamına gelir. Bu öğretinin temelinde, devletin kuramsallığı değil toplumun eğilimleri ve günün şartları temel alınmıştır. Günümüzde de kurtuluş savaşının yapılması, cumhuriyetin kuruluşu içgüdüsel birikimin sonucudur. Mustafa Kemal, bu kültürel birikimi çok iyi tahlil etmiş, örnek liderliği ve örnek devlet adamı kimliği ile yönlendirebilmiştir.

Göçebelik döneminde hayatta kalma ihtiyacı ve diğer boylarla çatışma ihtimali, her bireyin devlet hayatında görev almasını gerektirmiştir. Büyük kitlelerin göç hareketleri, disiplinli bir organizasyon ile mümkün olmuştur. Bu düzen ve disiplin öğesi, Türklerin devlet kurmalarında önemli etkendir. Her bireyin ne yapacağını bilmesi, onlarda düzen düşüncesini oluşturur. Devlet yapısı tüm bireylerin söz sahibi olduğu ve hesap sorduğu ortak örgütlenme şeklindedir. Türk insanının demokrasiye yatkınlığı bu yüzdendir. Yönetim sisteminin devamlılığı, yönetilenlerin sisteme sahip çıkmasıyla doğru orantılı olmuştur. Yönetsel olarak ulusun bir araya getirilmesi devlet düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Kurtuluş savaşında Atatürk'ün en zor zamanda dahi, halk tarafından oluşturulan meclisin kararlarına saygı duyması, diktatörlüğe yönelmemesi, İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğine uygun bir harekettir.

Orhun Abidelerinde il kelimesi devlet anlamında kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde de "il"in barış anlamında kullanıldığı görülür. İl kelimesinin bu iki değişik anlamı Eski Türklerde "barış" ile "devletin" birbirine nasıl bağlı olduğunu gösterir. "İl" Hunlardan beri toprağı ile halkını töreye uygun şekilde koruyan ve içerde barışı sağlayan bir örgüttür. Devletin oluşumu, sadece bölgeye barışı getirmek, boyları bir arada tutmak ve ortak amaçlara yönlendirmektir. İç barışın sağlanması yeterli görülmemiştir. Aynı çevrede yaşayan tüm halkların barış içinde yaşaması, Türk devletinin de barış içinde kalmasını sağlamıştır.

Mustafa Kemal, bu düzen düşüncesini "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesiyle özetlemiştir. Çok zor bir dönemde, dünyada eşi görülmemiş kurtuluş savaşını vererek devletini kurmuş olan Türkler, bununla da yetinmeyerek Türkiye Cumhuriyetinin devamlılığını sağlayabilmek için bölgesindeki sorunlara çözüm bulucu bir otorite haline gelmiştir.

Örgütlenme, Türk devletlerinin kuruluşu evresinden itibaren hükümdarlarının başlıca hedefi olmuştur. Hükümdar yetkilerini aldıktan sonra, töreye göre sistemli olarak düzeni oluşturacak kadrosunu oluşturmuş, yukarıdan aşağıya doğru bir yapılanma içerisine girmiştir. Örgütlenme, doğrudan Türk insanının yapısından alınmıştır. Özellikle aileden başlayarak devletin en üst kademesine kadar olan yapılanma bozulmamıştır. Örgütlenme dışarıdan ithal değildir. Bu nedenle sağlam yapılı, yaşayan bir organizasyon halini almıştır.

Devlet ailelerin bir genişlemesidir. Hayatın zorluğuna karşı mücadele gücünden yoksun bireyini korumayı amaç edinen ailenin, en önemli özelliği Türk devletinin de bir özelliği haline gelmiştir. Türk devleti "babalık" görevini yüklenmiştir. Türk hakan çadırlarının kubbeli olması göğün yerdeki sembolü kabul edilmiştir. Eski Türklerde gök kubbesi devletin, çadır ise ailelerin örtüsü olarak düşünülmüştür. Birinin altında devlet diğerinin altında aile kurulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında örgütlenme yapılırken kimi kurumların dışarıdan alındığı bir gerçektir. Fakat bu kurumların işlevi, eski Türk kültürünü içinde barındıran şekilde olmuştur. Devlet, halkın geneline hizmet edecek şekilde yapılanmıştır. Dışarıdan alınan kurumlar doğrudan kurulmamış, Türk insan yapısına uygun hale getirilmiş ve kurulmuştur. Dışarıdan kurumların alınmasının nedeni, yüzyıllardır kurumsal olarak örgütlenme olmaması, hizmet veren kurumların halktan kopmuş olmasıdır. Bu da kurumsallaşma kültürünü oluşturamamıştır. Bununla birlikte, devletin kurulmasından önce ulusal mücadele ile başlayan örgütlenme, tüm hızıyla devletin kurulmasıyla devam etmiştir. Örgütlenme kültürü devam ettirilmiştir.

9.5. Hukuk Geleneğinin Günümüze Yansımaları

Türk düşüncesinde evrenin düzeni, iki karşıt gücün arasındaki uyumdan doğmuştur ve insan da bu uyuşmanın ürünüdür. İnsanların mutluluğu, "dünya cennetleri" ve uluslar arasındaki barışa bağlıdır. Türk amacına göre, bu doğal düzeni devam ettirmek için önce mutlu olmak sonra da bilgili ve cesaretli olmak gerekmektedir. Yaşam devam ettikçe bu düzeni sürdürebilmek için mutlaka şu üç

özellik bulunmalıdır: Bilgili olmak, doğanın düzenini bilmek ve onu bozabilecek nedenlere karşı hazır bulunmaktır. Bizzat doğa uyuşma ve düzen olduğu için, insanların hayatında da aynı nedenle uyuşma, düzen ve barışın egemen olması gereklidir.

İçinde hukuki düzeni sağlamış olan bir devleti, hiçbir zaman hükümdar yalnız başına yönetemez ve yönetmemiştir. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde dikkat edilen temel ilkelerden biri de hukuktur. Devleti oluşturmanın ilk aracı hukuk olmuştur. Devletin kurucuları, öncelikli olarak töreyi oluşturabilmek için çaba göstermişlerdir. Töre, kişisel yaklaşımla değil toplumsal bir uzlaşma ile ve deneyimlere dayanılarak belirlenmiştir. Devletin temeli hukukla atılmıştır.

Türk devletlerinin ilk dönemlerden itibaren hükümdarlara yüklediği en önemli görevlerden biri iyi yasalar koymak, bu yasaları adaletle uygulamaktır. Çünkü toplumun refahı adaletli bir düzen ile sağlanır. Türk toplumu da bu düzen için uygundur. Çünkü sınıf veya kast esasına dayanmaz. Adalet kavramı eşitliği özünde taşır. Sanık veya davacının hükümdar olması veya halktan bir kişi olması sonucu değiştirmez.

Türk hukuk geleneği, günümüze yansıtılmış bir gelenektir. Cumhuriyetin kuruluşu ile tüm hukuk kuralları yeniden düzenlenmiş, bireysel hakları güvence altına alacak yasalar oluşturulmuştur. Türkiye Cumhuriyetinde, yasalar önünde herkes eşittir. Toplumsal yaşamın ve birey hakların sağlanabilmesi için hukukun üstünlüğü ilkesi benimsenmiştir.

Bugün toplumsal uyumun devamı için, devletin bu temel ilkesini toplumun her kesiminin benimsemiş olması gerekir. Bunu uygulayacak olan devletin kurumları, gözetecek olan da halktır. Çeşitli dönemlerde, devlet başkanlarından dahi, bu ilkeyi çiğneyenler çıkmıştır. Hukukun devamlılığı, sadece belli devlet kurumlarının görevi değildir. Devlet tüm kurumlarıyla bu sistemi tavizsiz devam ettirmelidir.

9.6. Siyasi ve Sosyal Yapının Günümüze Yansımaları

Eski Türk devletleri, egemenliği sadece aynı dini inancı paylaşan, aynı ırka ait ulus üzerinde kurup sürdürmemiştir. Farklı uluslardan, farklı yapıdaki insanlardan kurulu olan devletler, varlıklarını sınıfsız, imtiyazsız, demokratik sayılabilecek bir toplum oluşturarak devam ettirebilmişlerdir.

Günümüz Türk devlet yapısı; sınıfsız, uzlaşmacı bir kültürel birikim üzerine kurulmuştur. Dışarıdan ithal ettiğimiz siyasi ve sosyal sınıflaşma nedeniyle Türkiye Cumhuriyetinin kurulduğu günlerdeki toplumcu düşünce yapısı, yerini sınıfsal ayrımın körüklendiği bir ortama bırakmıştır. Bunun başlıca nedeni siyasal olarak varlıklarını

devam ettirmek isteyenler ve bölünmüşlüğümüz üzerinden siyasi ve ekonomik getiri bekleyenlerdir. Siyasal olarak varlığını göstermek isteyenler her türlü yöntemi deneyerek, ayrıcalıklar istemişlerdir. Kendilerini iktidarda tutmak için sınıfsal ayrımlara izin vermişler veya doğmasına neden olmuşlardır. Sınıflara ayrıcalıklar verilmiş, verilenlerin dışında kalan kesim ezilmiştir.

Türkiye, tarihinin çok önemli bir dönüm ve dönüşüm noktasında bulunmaktadır. Sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış bir kitlenin yaşamasını hedefleyen Türkiye'de bu bölünmüşlük, çağdaşlaşma yolundaki en büyük engel olarak durmaktadır. Bununla birlikte siyasi ve sosyal bölünmüşlük Türkiye Cumhuriyeti için büyük sorunlar oluşturmaktadır.

Benzer oluşumlar İslamiyet öncesi Türklerde devletlerin yıkılmasına kadar gidecek sorunlara neden olmuştur.

Üstünlük veya ekonomik ayrıcalıklar beklentisi içerisindeki boylar, devleti içten içe kemirmiş, yok olmalarına neden olmuştur. Siyasi ve sosyal bölünmüşlük veya ayrılık olmadığı halde, Çin'in yoğun faaliyetleri sonucu çözülmeler başlamış ve Çin'de dağılmalar olmuştur. Günümüz Türkiye'sinde de benzer faaliyetler aynı yoğunlukta, artarak devam etmektedir. Artan iktidar hırsı ve daha fazla ekonomik pay beklentisi nedenler arasındadır. Aynı şekilde Türkiye'de ekonomik ayrıcalık bekleyen kesimler, yabancı devletlerin veya çok uluslu şirketlerin yardımıyla, destekçilerine pay sağlamak için çaba göstermektedirler.

Günümüze yansıtılabilecek ve ders alınabilecek özellik, siyasal ve sosyal birlikteliğin sağlanmasıdır. Eski Türklerdeki sınıfsız, imtiyazsız toplumun oluşturulması ve bunun korunması Türkiye Cumhuriyetinin varlığını sürdürmesini sağlayacaktır. Ülke birlikteliğinin bozucu unsurlardan arındırılması alınacak en büyük derstir.

Mustafa Kemal de gerek Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında, gerekse devrim sonrasında ülkede aristokratik, ayrıcalıklı bir sınıf oluşmaması için "halkçılık" düşüncesini benimsemiş ve uygulamıştır.

DÖRDÜNCÜ KESİM: GENEL DEĞERLENDİRME

10. BULGULAR, ÖNERİLER VE GENEL SONUÇ

Bu bölümde, araştırma boyunca ulaşılan bulgular, bu bulgulara yönelik öneriler ve denencelerle ilişkilendirilen sonuç bölümü yer almaktadır.

10.1. Bulgular

B.1. Türklük ve Türk kültürü, genelde yabancı yazarların araştırmalarına dayandırılmıştır. Türk araştırmacılarının doğrudan yaptığı araştırmalar yetersizdir.

B.2. Araştırmacılarca Moğollar, Türklerle aynı veya akraba ırk gibi kabul edilmiştir. Kıyaslamalar yapılmış, benzerlikler veya farklılıklar ortaya konulmuştur.

B.3. Türk ulusunun tarihi ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Araştırmaların yetersizliği nedeniyle, Türklere ait yazılı kaynak sıkıntısı söz konusudur. Bu nedenle aynı bölgede yaşamış diğer ulusların günlükleri kaynak olarak gösterilmiştir.

B.4. Türk adının efsaneleştirilmesi ve kelime olarak anlam verme çalışmaları, kaynak yetersizliğinden dolayı zorlama bir görüntü vermektedir.

B.5. Türklerde halk kavramı geniş bir anlam kazanmıştır. Ortak yaşam şekli bulunan ve devleti oluşturan bireyler dışında tüm dünya insanları, halk kabul edilmiştir.

B.6. Halk, hükümdarın egemenliği konusunda ortak bir irade göstermektedir. Halkın istemediği ve onaylamadığı hükümdar geldiği zaman, egemenliği tanınmamaktadır.

B.7. Devletin devamlılığını sağlayabilmek için halk ile yönetici uyum içerisinde olmak zorundadır. Uyumsuzluk söz konusu olunca, yönetici değiştirilmiştir.

B.8. Türklerde ülke kavramı toprak parçasıyla sınırlı kalmamıştır. Ülke, halkın huzur ve barış içinde yaşayabildiği bölgedir. Egemenliğini sürdürdüğü, barışı sağlayabildiği sürece tüm dünya ülke olmuştur.

B.9. Ülke, hükümdarın malı değildir. Ülke toprakları yönetilmesi için hükümdara emanet edilmiştir.

B.10. Türkler bağımsız yaşayamadığı toprak parçasını ülke olarak kabul etmemiştir. Ülke bağımsızlık unsurudur. Bağımsız yaşayabildiği toprağı vatan saymıştır.

B.11. Türklerde yaşanılan bölgenin toprağı ve suyu kutsal kabul edilmiştir. Kendilerince özelliği bulunan Ötüken, Ural-Altay, Kögmen dağ ve ormanlarına ayrı bir önem verilmiştir.

B.12. Sadece kendi toprakları için değil, tüm bölgedeki ülkelerin düzensizliğini kabul etmemişlerdir. Günümüzde ülke yönetiminde yaşanan sıkıntıların bir kaynağı da çevresel düzensizliktir. Devleti çevresel istikrarın sağlanmasının dışında tutmak, iç barışı da bozmaktadır. Günümüze devlet yönetimine aktarılacak bir eylemdir.

B.13. Ülke kutsal kabul edilen renk ve yönlere ayrılmıştır. Ana yönler kabul edilen doğu; gün ve kır renk, güney; gün ve doru renk, batı; gün ve ak renk, kuzey; gece ve kara renk ile temsil edilmiştir.

B.14. Türklerde, ülke ve dünya çadır olarak düşünülmüştür. Baca deliği; tanrının gözetlediği yer, dikişleri; yıldızlar, direği; ülke ve dünyayı ayakta tutan unsur olarak düşünülmüştür.

B.15. Türkçenin kökeni konusunda ortak bir düşünce oluşturulamamıştır, fakat Ural-Altay dil grubuna ait olduğu bilim çevrelerince kabul edilmektedir. Alfabe bakımından ise benzersiz özellikler göstermiş olsa da, Soğd ve İran alfabelerinden taklit edildiği düşüncesi yaygındır.

B.16. Yazılı dönemin Kök-Türklerle başladığı düşüncesi nerdeyse ortak olarak kabul edilmiştir. Fakat dilin hiçbir gelişim göstermeden edebi yapıda ortaya çıkması mantıklı görünmemektedir. Hunların başlangıcından yıkılışına kadar, sosyal yaşamın her alanında etkinlikte bulunulmasına rağmen, yazının kullanılmaması düşüncesi de bilimsel görünmemektedir.

B.17. Bulgulara göre iki kola ayrılan Türkçe, doğu Türkçesini ve batı Türkçesini oluşturmuştur. Doğu Türkçesi çok daha erken yazı diline geçerken, batı Türkçesinin yazı diline geçişi daha geç olmuştur.

B.18. Yazı dili, Uygurlarla çok hızlı gelişme göstermiştir. Gelişmiş bir kültür oluşturan Uygurlar, bölgenin kontrolünü kültürleriyle yapmışlardır.

B.19. Çok çeşitli Türk boyları Asya'ya yayılmıştır. Boyların birbirlerine üstünlük sağlamaları veya örgütlenerek bir araya gelmeleri Türk devletlerini oluşturmuştur.

B.20. İslamiyet öncesi Türk boyları ile ilgili doğrudan kaynak yoktur. Tümüyle Çin kaynaklarına dayanılarak yapılan araştırmalar sonucunda, Türk boylarının yeri, niteliği ve isimleri belirlenmiştir. Boy adlarıyla ilgili tutarsızlık bulunmaktadır. Aynı bölgede yıllarca yaşayan boylar, bir anda kaybolup başka isimle ortaya çıkmaktadır.

B.21. Göçebelik, yaşanılan coğrafyanın etkisiyle ortaya çıkmış, kontrollü bir eylemdir.

B.22. Göçebe yaşam Türklerin örgütlenme kültürlerini ve liderliklerini geliştirmiştir.

B.23. Büyük Türk Göçleri, dünya siyasi yapısının şekillenmesine ve kültürünün gelişmesine neden olmuştur.

B.24. Türklerin örgütlü yaşamı, zor koşullarda yaşama geleneği, güçlü ordular oluşturmasına neden olmuştur. Siyasi yapılanma ile ordu yapılanması aynıdır. Tüm ulus orduyu oluşturmaktadır. Bu yapılanma, en temel kurum olan aileden devletin en üst kurumuna kadar birbirine bağlı aynı niteliği koruyacak şekilde yapılandırılmıştır.

B.25. Türk ordusunun örgütlenmesi, savaş taktikleri, savaş teçhizatları dünya ordularına örnek olmuştur.

B.26. İslamiyet öncesi Türk sanat ve edebiyatının en gelişmiş örnekleri, Uygurlarda görülmektedir. Uygurların sanat ve edebiyatı, neredeyse savaşçılıklarından daha ön plana çıkmıştır. Sanat ve edebiyatın her bölümünde kalıcı eserler vermişlerdir. Uygur sanat ve edebiyatının ana konusu inançlardır. Günümüzde sanat ve edebiyat ihmal edilmektedir. Çevresel kontrol günümüzde güçlü sanat ve edebiyat kültürü oluşturmuş ülkeler tarafından yapılmaktadır.

B.27. İslamiyet öncesi Türklerde inanç sistemi, yaşam şekli ile bağlantılı doğal bir yapıya sahiptir. Daha sonra göçlerle ve diğer inanç sistemleri ile temaslar sonucu şekillenmiş ve değişmiştir. İnanç sistemi, devletin şekillenmesinde ana unsurlardan biri olmuştur.

B.28. Toplumsal yapılanmanın temelini aile oluşturur. İlk zamanlar kan bağı temel bağlayıcı nitelik olmuştur. Akraba aileler, yaşanılan coğrafyanın izin verdiği ölçüde ortak veya birbirini destekleyici birimler oluşturmuştur. Oluşturulan toplumsal yapılanmada dayanışma ve eşitlik temel prensiptir. İmkânların arttırılması isteği veya daha üstün güçlerden korunma içgüdüsü yapılanmayı büyütmüştür. Aileden başlayan örgütlenme, yapının büyümesine rağmen aynı kuralları barındıracak şekilde kurumsallaşmıştır.

B.29. Sosyal ilişkiler bakımından bireylerin eşit olduğu bir toplum oluşturmuşlardır. Boylar içinde ve arasında, ilkel ve kendiliğinden demokrasi egemendir. Ekonomik ve sosyal değişimlerle birlikte sınıflaşma da görülmeye başlamıştır. Sınıflaşma, yabancı kültürlerin etkisiyle ve ekonomik farklılaşma ile ortaya çıkmıştır. Sınıfsal farklılaşmalar, toplumsal eşitsizliğin artması devletleri parçalanabilir hale getirmiştir. Günümüz yöneticileri bu ayrımı körüklemektedir. Sınıfsızlık ve toplumsal eşitlik günümüze aktarılmalıdır. Devlet yapılanmasını toplumun tüm kesimlerine eşit mesafede olmalı eşit hizmeti götürmelidir.

B.30. İslamiyet öncesi Türklerde devlet kurmak, sadece belli coğrafi bölgede egemen olup, burada örgütlenme anlamında kullanılmamaktadır. Devlet, hem içte hem de dışta güvenliğin, egemenliğin, barışın sağlanması anlamında kullanılmıştır. Komşu ülkenin siyasi örgütünün bozulması durumunda müdahale edilmiş, örgütlenme yeniden yapılandırılarak, çevre güvenliği sağlanmıştır.

B.31. Siyasi iktidar Tanrı tarafından verilmiş olarak kabul edilmektedir. Fakat bu görevlendirme kalıcı, süreklilik gösteren bir yapıda değildir. Yani, kutsal olan kişi değil makamdır. Kişilerin başarısızlıkları, ilahi görevlendirmenin sona ermesi anlamına gelmektedir.

B.32. Türklerde egemenlik kavramı evrenseldir. Tüm dünya egemenlik alanı olarak görülür.

B.33. İslamiyet öncesi meclisin etkinliği, her dönemde devam etmiştir. Hükümdarın belirlenmesinden, savaş kararına kadar birçok konuda danışma ve karar verme kurumu olarak görev yapmıştır.

B.34. Töre, İslamiyet öncesi Türkler için devletin işleyişini ve toplumsal yaşamın tamamını düzene sokan, geleneksel olarak oluşturulmuş kuralların tümüdür. Töre her alanda varlığını sürdürmektedir. Devlet oluşturmanın, örgütlenmenin temelinin töre oluşturmaktadır.

B.35. Devlet tüm kurumlarıyla var olmasına rağmen, tek egemen hükümdar olmuştur. Diğer kurumlar, hükümdarın ihtiyacı oranında devreye girebilmiştir.

B.36. Hükümdarın yönetim yeteneklerine ek olarak, kişisel özellikleri de ön planda olmuştur.

B.37. Hükümdar eşleri hatunlar, devlet yönetiminde çok etkin olmasalar da, kurumsal yapının içinde olmuşlardır.

B.38. Devlet yönetiminde görev yaparak yetişen veliaht, hükümdarlık için hazır hale gelmektedir. Yalnız, veliaht olarak belirlenen aday her zaman tahta geçememektedir. Hanedan ailesinden herhangi biri tahtta bulunma hakkına sahip olmuştur. Meclisin ve devlet büyüklerinin, hatta halkın onay verdiği hanedan mensubu tahta geçebilmektedir.

B.39. Türk hükümdarları, her ne kadar halkın ve devletin ileri gelenlerinin onayını almış olsa da, iktidarlarının devamlılığı ve kabul edilebilirliği için inançlara başvurmuşlardır. İktidarın, tanrı tarafından verildiği düşüncesi tüm Türk devletlerinde görülmektedir.

B.40. Türk devletlerinde mücadelelerin en büyük nedenlerinden biri de ekonomik var olma savaşıdır. Ekonomik işleyiş, kişilerin veya seçkin bir topluluğun kontrol aracı olarak görünmemektedir.

B.41. Hükümdar ve hanedan üyeleri kendi hazinelerini oluşturmamışlardır. Elde edilen kazanç toplum içinde paylaştırılmıştır. Bireyler veya boylar yaptıkları olumlu davranışlar oranında kazançtan pay almışlardır.

B.42. İslamiyet öncesi Türk devletlerinin yıkılmasında en önemli etken, devleti oluşturan boylardan, daha fazla kazanç beklentisi olanların toplumu içeriden çökertmesidir.

B.43. İslamiyet öncesi Türklerde hiçbir yönetici, sadece belli kesimlere hitap ederek iktidara gelmemiştir. Toplumun tamamına hitap eden bir yönetim şekli benimsenmiştir.

B.44. Devletin oluşturulmasında en büyük etkenlerden biri de birlikte yaşama isteğidir.

B.45. Eski Türk devletlerinde sosyal adalet sağlanmış durumdır. Hükümdar, halk aynı paya sahiptir. Herkes çalışır. Çalışamayanlara da devlet yardım etmiştir.

B.46. İslamiyet öncesi Türk devletlerinin sosyal yapılanmasından, işleyişine kadar, yönetici seçiminden, yöneticilerin devlet anlayışı ve yönetim geleneğine kadar, devlet kurumlarının yapılanması ve işleyişine kadar birçok konuda denece bir de belirtildiği gibi günümüze aktarımlar yapılmalıdır.

10.2. Öneriler

Ö.1. Günümüzde Türk kültürü ile ilgili doğrudan çalışmalar başlamıştır. Orta Asya tarihi boyunca Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde arkeolojik çalışmalar arttırılmalıdır. Türk araştırmacılar, yabancı ön yargılı araştırmalara bağlı kalarak Türk kültürünü oluşturan etkenleri göz ardı etmişlerdir.

Ö.2. Benzer yaşam tarzı gösteren tüm uluslar Türk kabul edilmiştir. Bu hata, özellikle aynı bölgede yaşayan Moğollarla daha çok yaşanmıştır. Uygurlardan sonra, Moğolların Türkleşme durumu söz konusu olmasına rağmen, bu durumun ayrı bir araştırma konusu olarak incelenmesi daha uygundur. Türklük kavramının, Türkçe konuşan boylarla ilişkilendirilmesi daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesini sağlayacaktır.

Ö.3. Türklerle aynı bölgede yaşayan ulusların kaynakları, kabul edilmelidir ki, yeterince tarafsız değildir. Aynı yaşam tarzına, aynı kültüre, aynı imkânlara sahip

olamayan kültürler için, Türk kültürünün tanımlanması yetersiz ve yanlış olmuştur. Türkçe yazılı kaynakların bulunması, bu durumu ortadan kaldıracaktır.

Ö.4. Türk adının anlamı efsanelere, Çin, Bizans ve Arap kaynaklarına dayandırılmıştır. Her bir kaynağın yazarı farklı kültürel bölgelerle, farklı zamanlarda temas kurmuş olması nedeniyle ayrı ayrı anlamlar vermiştir. Türk adının nasıl alındığı veya ne anlama geldiği çok önemli görünmemektedir. Destansal zorlamaların Türk adına zarar verdiği bile düşünülebilir. Yaklaşım Türk kültürü olmalıdır. Türk kültürünün oluşum ve etkilerinin incelenmesi, ortaya çıkartılması daha bilimsel yararlar sağlayacaktır.

Ö.5. Halk kavramın geniş düşünülmesi, ortak yaşama arzusunun göstergesidir. Irkçı yaklaşım bulunmamaktadır. Bu durum genelde araştırmacılar için dünya egemenliği düşüncesine dayandırılsa da, temel bakış dünyasal ve bölgesel barıştır. Halkın güven ve barış içinde yaşama arzusu gerçek düşüncedir.

Ö.6. İslamiyet öncesi Türklerde hükümdarının hukuki bir kimlik kazanabilmesi için halk ve devletin ileri gelenleri tarafından kabul edilmesi gerekmektedir. Hiçbir monarşide görülmeyen bu özellik, Türk halkının devlet yönetimiyle ne kadar iç içe olduğunun göstergesidir. Egemenlik hakkı her ne kadar, hükümdar ailesine de ait olsa, hükümdar adayının egemen olabilmesi için bunu hak etmesi gerekmektedir.

Ö.7. Türklerde yönetici, halkçı bir yönetim göstermek zorundadır. Halkın ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamayan yönetici, elindeki egemen olma araçlarına rağmen değiştirilmektedir. Kendi çıkarlarını ön plana alan yönetici varlığını sürdürememektedir. Günümüz yöneticileri için iyi bir örnektir. Yönetici varlığını ve egemenliğini halka borçludur. Halkın düşüncesini yok sayan yönetici hem devletin, hem de kendi varlığının sonunu getirebilir.

Ö.8. Ülke, halkın ve devletin varlığını sürdürebildiği sürece vardır. Bulunulann bölge hem güvenlik, hem de coğrafi koşullar bakımından uygun olmalıdır. Devlet ve halk varlığını devam ettirebilmek için daha uygun bölgelere geçebilmektedir. Türkler, bölgesinin huzurunu barışını sağlayabildiği sürece bulundukları bölgelerde tutunmuşlardır. Artık karşılaştıkları bölgeler yeterli imkân sağlayamıyorsa, yeni ülke topraklarına göçmüş ve o bölgeleri ülke olarak kabul etmişlerdir. Günümüzde uygun olan, yeterli imkân sağlayan ülkemizde iç ve dış barışın sağlanması ile istikrarlı yaşam sürdürülmelidir.

Ö.9. Hükümdar ve yöneticiler devlet topraklarını malı gibi değerlendirmemelidir. Türklerde hükümdar, halk adına ülke topraklarını yönetmekle görevlidir. Yönetici ülke

topraklarına, sahibi gibi davranırsa, ülkeyi oluşturan halk baskı altında ezilir, varlığını sürdüremez. Halkın hükümdar için değil, hükümdarın halk için var olduğu kabul edilmelidir.

Ö.10. Ülke ve devletin varlığı tam bağımsızlıkla olasıdır. Bağımsızlığını kaybeden uluslar köle durumundadır. Türkler diğer uluslardan farklı olarak, bağımsızlığını kaybedeceklerini düşündükleri zaman, topluca onu korumaya çalışmışlardır. Günümüz yöneticileri Türk halkının bu özelliğini göz önünde bulundurmalıdır.

Ö.11. Türk evren düşüncesi tüm uygulamalarda görülmektedir. Toprak ve su zor kazanılan bir unsurdur. Bu unsurlar varlığın devamı için zorunludur. Bu nedenle kutsal kabul edilir. Kazanılırken, elde tutulurken yapılan savaşlarda çok insan ölmüştür. Kaybedilmesi, hem varlığın devamını tehlikeye sokmakta, hem de ölen insanlara saygısızlık kabul edilmektedir. Benzer durum günümüz için de geçerlidir. Türkiye Cumhuriyetinin her karış toprağı kutsal kabul edilmelidir.

Ö.12. Sadece iç barışın sağlanması devletin devamlılığı için yeterli olmamaktadır. Bölgesel barışın sağlanması, aynı bölgede bulunan ülkelerin de iç barışının olması, devletin devamlılığı için zorunludur. Türkler, bu özelliği ile her zaman bölgesel emniyet ve barışa önem vermişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti de sorunlu bölgelerinin tam ortasında bulunmaktadır. Bölgesel barışı sağlayamadığı sürece kendi iç barışını da sağlayamayacaktır.

Ö.13. Türk evren anlayışının bir parçası olan bölgeleri renklere ayırmak ve isim vermek yönetimsel kolaylıklar sağlamıştır. Yönetsel bazı uygulamalrda (teknik ve idari vb) bu yöntemden yararlanılmalıdır.

Ö.14. Ülkenin ve dünyanın çadır olarak kabul edilmesi Türk inançlarının bir bölümünü oluşturmaktadır. İnançla birlikte, ortak ve dayanışmacı yaşam geleneğinin temelini oluşturmaktadır. Çadır içinde olan tüm sorunlar, çadır halkını ilgilendirmektedir. Bireysel ve benmerkezci yaşam kabul edilmemiştir. Kolektif bir yaşam biçimi, tüm toplumun dolayısıyla bireyin yaşamını devam ettirmesini sağlamaktadır. Örnek alınabilinecek bir özelliktir. Türkiye'de kolektif ve toplumcu bir düşüncenin oluşturulması, bireylerin de yararına olacaktır.

Ö.15. Türkçe özgün bir dil görünümündedir. Son zamanlarda yapılan çalışmalar da bunu kanıtlamaktadır. Türk kültürünün karanlıkta kalmış parçalarının gün ışığına çıkartılması için, araştırmacılar tarafından dil konusunda özgün çalışmalar yapılmalıdır.

Bu çalışmaların, tamamıyla Türk araştırmacılar tarafından yapılması daha uygun olacaktır.

Ö.16. Ön Türkçe tamamen Türkçe bilmeyen yabancı bilim adamları tarafından çözümlenmiştir. Çözümlenen metinlerin anlamı, hatta doğru okunduğu bile belirsizdir. Tüm Türkçe metinlerin tekrar gözden geçirilip çözümlenmesi, Orta Asya'daki araştırmaların devam ettirilmesi, bu konudaki çelişkileri ortadan kaldıracaktır.

Ö.17. Şu anki Türk kültürünün nerdeyse tamamını oluşturan, Batı Türkçesinin yazı diline geçmemesi mantıklı görünmemektedir. Çok büyük devletler kuran batı Türklerinin bu başarısını yazısız yapması olası görünmemektedir. Bu konuda da tarihçilerin ve araştırmacıların yeni ve derin çalışmalar yapması gerekmektedir.

Ö.18. Kültürlerin birbirleriyle karşılaşması, büyük kültürel gelişmelere neden olmaktadır. Yüzyıllarca değişik kültürleri bir arada tutan Türk kültürü, bölgesinin en etkileyici kültürü olmuştur. Aynı yapıyı bu günde sürdüren Türk kültürü, daha çok gelişme potansiyeline sahiptir. Günümüzde Uygurlar gibi kültür emperyalizmi yapan uluslar bulunmaktadır. Türk ulusu potansiyelini harekete geçirerek bu durumdan kurtulup, öz yapısını korumalıdır.

Ö.19. Türk devletlerinin oluşumu, "birlikte yaşama" arzusu ve hayatta kalabilme mücadelesidir. Ortak yaşama arzusu, Türkiye Cumhuriyetinin de itici kuvveti olmalıdır. Küreselleşme adı altında dayatılmaya çalışılan ayrılıkçı düşünceler ülkenin geleceğini tehlikeye düşürmektedir. Parçalanmış, küçük parçalara ayrılmış ülkeler çok uluslu şirketlerin oyuncağı olmaktadır. Ortak hareket edebilme gücü bu durumu engelleyecektir.

Ö.20. Türk boyları ile ilgili tüm kaynaklar Çin günlükleridir. Yazılı kaynakların yabancı dilde olması ve yaşayan halkın yazmaması çelişkili durumlar ortaya çıkarmaktadır. Yapılan ticarete, yaşam şekillerine göre adlandırılan bu boyların Türk oldukları bile şüphelidir. Bu konuda da tarihçilerimize büyük görevler düşmektedir.

Ö.21. Coğrafi nedenlerden dolayı yapılan göç, göçebe yaşamın işareti değildir. Daha uygun yaşam alanlarına giden topluluklara göçmen denir. Zorunluluktan dolayı yapılmış, ulusça yapılan kontrollü bir eylemdir. Türkler için göçebe yerine göçmen deyiminin kullanılması uygun olacaktır.

Ö.22. Ulusça yapılan göç eylemi düzenli ve çok ayrıntılı planlanmış örgütlü bir eylemdir. Bu büyük toplulukların göç hareketlerinin, yetersiz örgütlenme ve yetersiz liderlikle yapılması mümkün değildir. Türk devletinin aileden, devletin en üstüne kadar

yapılandırılan örgütlenme ve yönetme gücü Türklerin liderliklerini geliştirmiştir. Bu nedenle kontrolsüz, ümmet düşünceli yapılandırmalar Türklere uygun değildir.

Ö.23. Dünyanın dört bir yanına, daha uygun yaşam alanı bulma düşüncesi ile yapılan göçler, tüm kültürlerin şekillenmesine etkide bulunmuştur. Kuzey Amerika'da, Avustralya kültürlerinde, hatta dillerinde Türk kültürünü bulmak olasıdır. Son yapılan araştırmalar bu durumu kanıtlar derecededir. Bu araştırmaların daha da geliştirilmesi ve bilimsel hale getirilmesi daha uygun olacaktır. Kültürel etkileşim siyasi şekillenmelere neden olmuştur. Eşitlikçi, özgür bireyler yetiştiren Türkler, tüm kültürlere ilham kaynağı olmuştur.

Ö.24. Türklerin mücadeleci ve hareketli yaşam şekli ordularına yansımıştır. Örgütlenme kültürü aileden başlayarak tüm siyasal yapıyı oluşturmuştur. Tüm yapılanma eş zamanlı olarak ordunun yapılanmasını oluşturmuştur. Güçlü kültürlerin oluşturulması, yanı sıra güçlü orduların bulundurulması günümüz için de gereklidir. Türkler bu geleneği günümüzdeki güçlü ordusuyla devam ettirmektedir. Kurtuluş savaşı örneği, dünyada eşi benzeri olmayan bir kahramanlık belgesidir. Bağımsızlığının tehlikeye düşmesi durumunda aynı kararlılığı Türk ulusu gösterebilecek güçtedir.

Ö.25. İslamiyet öncesi ve sonrası dünyaya barış getiren Türk ordusu, diğer ordulara her zaman örnek oluşturmuştur ve oluşturmalıdır.

Ö.26. Kültürel emperyalizm Uygurlarla birlikte ortaya çıkmıştır. Tüm Asya'nın kontrolünü kültürleri ile yapan Uygurlar, Moğollarla bu kültürü Avrupa'ya kadar yaymıştır. Günümüzde de bundan çıkarılacak dersler olmalıdır.

Ö.27. Türklerin diğer inançlara açık ve hoşgörülü olması, birlikte yaşamaları bu gün bile başarılamayan bir yönetsel zaferdir. Devlet yönetiminin inançlarla şekillendirilmesi, halk gözünde kabul edilme ve itaat edilme isteğidir. Bu gün kadar inançlara hoş görüsüyle tanınan Türkler, bazı grupların çıkarları nedeniyle iç karışıklıklara yol açan, hoş görü eksikliği göze çarpmaktadır. Amaç birlikte yaşama değil, birbirini kontrol edebilme isteğidir.

Ö.28. Türk devletlerinin oluşturan boylar öncelikli olarak kan bağının oluşturduğu topluluklar olarak ortaya çıkmıştır. Boyların ortak kültürü paylaşan topluluklara doğru örgütlenmesi, ihtiyaçlarla birlikte ortak yaşamın topluma daha yararlı olacağı düşüncesinin eseridir. Toplumcu düşünce, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel görevi olmalıdır. Türk halkı toplumcu düşünce ışığında, sosyal eşitliğin ve adaletin ihtiyacı sonucu bir araya gelmiştir.

Ö.29. İmkânları kısıtlı bir ortamda yaşayan Türkler, hükümdardan çobana kadar eşit bir toplum oluşturmuşlardır. Kaynakların yetersizliği sınıf farklılıklarının oluşmasını engellemiştir. Sınıf farklılaşması çok sonraları ortaya çıkmıştır. Daha çok pay beklentisi içindeki gruplar, Çinlilerin de teşvikiyle sınıflaşmaya neden olmuş, ekonomik olarak ön plana çıkmışlardır. Lüks tüketim isteği ve bu isteklerini karşılamak için toplumcu düşünceleri terk eden bazı Türk boyları, bu isteklerini karşılayacak kaynaklara ve eylemlere yönelmiştir. Bu hareketler de devletlerin sonunu hazırlamıştır. Benzer durum günümüz için de geçerlidir. Daha çok ekonomik çıkar peşinde olan bazı kesimler, her türlü yolu denemektedir. Eşit toplum yapısını kaybeden uluslar, parçalanabilmektedir.

Ö.30. Çevresinde bulunan devletlerin iç kargaşaları, Türkiye'nin de iç huzurunu bozmaktadır. İstikrarlı bir Türkiye için, çevresindeki yönetim yapısı bozulmuş devletlerin yapılandırılmasında daha aktif rol oynamalıdır.

Ö.31. İslamiyet öncesi Türklerde iktidar, tanrının görevlendirdiği kabul edilen adaya verilmektedir. Bu görevlendirme veraset yolu ile değil devlet yönetiminde en başarılı olan hükümdar adayına yapılmaktadır. Aynı şekilde başarısız hükümdarlar değiştirilmektedir. Bugün için örnek alınacak bir özelliktir. Seçim öncesi halka yapacağı hizmetleri anlatan siyasi liderler, en uygun hizmetleri vaat edene göre devlet başkanlığına gelmektedir. Fakat iktidara geldikten sonra çıkar gruplarına hizmet etmektedir. Halk gözünde başarısız olmaktadır. Başarısızlığını kabul etmeyen siyasi lider bir dahaki seçimlere kadar koltuğunu bırakmamaktadır. Öyle siyasi kültür oluşturulmalı ki, siyasetçi yapabileceklerini savunarak iktidara gelmeli, başaramadığı takdirde, zamana bağlı kalmaksızın iktidarı bırakmalı veya halk tarafından başkasına verilebilmelidir. Demokrasi Türk insanı için en uygun yönetim şeklidir. Demokrasi tüm varlığıyla işler halde olmalıdır.

Ö.32. Türklerde egemenlik evrensel bir görüştür. Barışın, adaletin ve eşit bir toplumun oluşturulabilmesi için egemenlik şarttır.

Ö.33. İslamiyet öncesi her ne kadar hükümdar son karar alıcı makamda olsa da, meclisin varlığına ihtiyaç duymuştur. Meclis doğrudan bu iş için görevlendirilmiş kişilerin oluşturduğu kurum olmasa da, devletin ileri gelenleri ve boy liderlerinden oluşturulmuş bir danışma meclisi yapısındadır. Çoğu zaman halkın da dâhil edildiği karar alma aracı ya da hükümdarın kararını onaylayıcı bir kurum olmuştur. Dikkat edilecek özelliği, doğrudan halkın da bulunması ve düşüncelerini ifade edebilmesi, o zaman için tüm dünyaya örnek olabilecek bir olaydır. Günümüzde demokratik bir yolla

seçilmiş bir meclis zaten halkın sesi konumundadır. Demokratik olarak oluşturulmuş tüm kurumların işlevsel olması Türkiye için en ihtiyaç duyulan eylemdir.

Ö.34. İslamiyet öncesi Türklerde hükümdar öncelikli olarak töreyi oluşturmuştur. Töre, anayasa kimliğindedir. Devlet işleyişinden sosyal yaşama kadar her şeyi kapsamaktadır. Töre, keyfi yönetim oluşturulmasını engellemekte, toplumsal düzeni sağlamaktadır. Belirgin özelliği, toplumun her kesimini, hatta hükümdarı bile bu sınırlamalar içine almasıdır. Günümüze uyarlanırsa, hukukun üstünlüğü ön planda olmalıdır. Hukukun olması temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını sağlayacaktır.

Ö.35. Devletin tüm kurumlarının işlerliğinin devamı esas olmalıdır. Günümüzde devletin yasama, yürütme, yargı organları eşit ve birbirine üstünlük sağlayamayacak durumda olmalı ve birbirini denetleyebilmelidir.

Ö.36. Yöneticinin yönetim yeteneklerinin yanı sıra, kişisel özellikleri de önemli olmuştur. Zor koşullarda örnek olabilecek yapıya sahip olmalıdır. Bozkırda iyi bir savaşçı olması, cesur olması ve diğer erdemlere sahip olması hükümdarın yöneticiliğini tamamlamaktadır.

Ö.37. Hatunların yönetime doğrudan olmasa da katılması İslamiyet öncesi Türklerde sık görülen durumdur. Hatunların bu yetkiyi öncelikli olarak hükümdar eşi olmasından dolayı, ikinci olarak gelecekteki hükümdarın annesi olması nedeniyle almaktadır. Genelde temsil yetkisi olası görünmektedir. Bu yetkilerin sınırlı olması uygun görünmektedir. Günümüzde de Türk kadını geçmişte olduğu gibi erkeklerle eşit ve birinci sınıf yurttaş olarak söz ve karar sahibi olabilmelidir.

Ö.38. İslamiyet öncesi Türk devletlerindeki yönetimin başarısı, hükümdar adaylarının, yönetim kademelerinde doğrudan çalışmış olmasındandır. Geleceğin hükümdarı ya bir boylar topluluğunun başında ya da ordunun başındadır. Tanrının hangi adaya kut verdiği bu yönetim kademelerindeki başarılarına göre belli olmaktadır. Hükümdar adayı hem halkı yakından tanımakta hem de yönetim becerisini geliştirebilmektedir. Günümüzde böyle "çekirdekten yetişme" geleneği görülmemektedir. Parti tabanına veya destek verecek gruplara yeterli yarar sağlayan partisi içinde yükselmekte, aynı vaatleri iktidara gelmek için halka vererek hiçbir devlet tecrübesi olmadan yöneticiliğe gelebilmektedir. Bu durumun engellenebilmesinin en kalıcı yolu, demokratik yapının ve araçların halk tarafından bilinmesi ve kullanılabilmesi, bu bilinci verebilecek sivil toplum örgütlerinin kurulmasıdır.

Ö.39. İslamiyet öncesi ve sonrası tüm benzer devletlerde benzer uygulamalar görülmektedir. Türklerde hükümdarın ilahlaştırılmaması geleneği benzerlerinden daha uygar görünüm vermektedir.

Ö.40. Ekonomi tarihin her döneminde önemli olmuştur. Günümüzde ekonomik güç, askeri gücün ötesine geçmiş diğer devletlerin kontrol aracı olmuştur. Ancak sağlam ekonomileri olan devletler bağımsızlıklarını sürdürebilmektedir. Bu durumu göz ardı eden devletler diğer ekonomisi güçlü devletlerin pazarı haline gelmektedir.

Ö.41. Günümüz yöneticileri, kişisel beklentileri üzerine yönetime istekli olmaktadırlar. Yöneticiler hizmet etmek ve topluma yararlı olma konularını sadece yöneticiliğe getirilene kadar gündemde tutmakta ve iktidarın ele geçirilmesi ile asıl amaçlarını uygulamaya başlamaktadırlar. Bunu önlemek için yönetime aday olan kişilerin, tüm kişisel varlıkları doğrudan hazineye aktarılmalıdır. Yönetici adayların halk tarafından yeterince tanınması için gerekli tedbirler alınmalıdır.

Ö.42. Benzer durum günümüz içinde geçerlidir. Toplum içinde daha fazla kazanç beklentisi olan kesimler her türlü sermaye grubuyla işbirliğine girmektedir. Toplumsal refah veya yarar hiçbir zaman düşünülmemektedir. Toplumsal yararı düşünmeyen tüm yönetici ve kesimler kontrol altında tutulmalıdır.

Ö.43. Türkiye Cumhuriyetinde yönetici adayları belli kesimleri kontrol ederek, iktidara gelmektedir. Bu davranışlarını iktidardayken de sürdürmekte, yönetim şekli "çoğunluğun diktatoryası" haline gelmektedir. İktidardaki yönetici gruba, tüm toplumun yöneticisi olduğunu hatırlatacak ve tüm topluma hizmet etmesi için zorlayacak olan devlet kurumlarının ve sivil toplum örgütlerinin daha güçlü hale getirilmesi gerekmektedir.

Ö.44. Günümüzde toplumu bir arada tutan yeni çimontalar aranmakta, bu yeni birleştirici unsurlar, birleştirmekten çok kutuplaşmaya yol açmaktadır. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş amacı bellidir. Bu da birlikte yaşama isteğidir. Yeni etkenler aranması yerine zaten var olan unsurların güçlendirilmesi toplumsal uzlaşmayı tekrar oluşturacaktır.

Ö.45. Sosyal adaletin sağlanması devletin en önemli görevi olmalıdır. Güçlünün ayakta kaldığı kapitalist sistemlerde, üretim araçlarına sahip olamayanlar köle statüsündedir. Devlet gelirin eşit ve adaletli paylaştırmalı, çalışan kesim daha ön planda tutulmalıdır. Çalışamayacak durumda olanları ise sosyal düzenin bir parçası olarak, devletin sahiplenmesi gerekir.

10.3. Genel Sonuç

İslamiyet öncesi Türk tarihi; destanlar ve aynı bölgede yaşamış, Türklerle temas kurmuş tüm diğer ulusların günlükleri ve izlenimleri üzerine kurulmuştur. Türkçe yazılı kaynakların azlığı nedeniyle Türklerin toplumsal yapısı, yaşayışı, kültürü, örgütlenmesi konuları ikinci elden kaynaklardan elde edilebilmiştir. Araştırma kaynaklarının temelini Çin günlükleri oluşturmaktadır. Bu nedenle tarafsız, objektif görüşler olmayacağı varsayılmalıdır.

İslamiyet öncesi tarih incelenirken, genel olarak araştırmacıların ideolojik saptırmaları, incelenen dönemin bugün ile kıyaslanarak irdelenmesinde yanlış yorumlamalara neden olmuş ve zorlamalar nedeniyle farklı görünümlere yol açmıştır.

İslamiyet öncesi Türk devletleri özel bir öneme sahiptir. İslamiyet kabul edildikten sonra, tüm sosyal yaşamın, devlet hayatının temeli Arap emperyalizminin kontrolü altına girmiştir. Çünkü İslamiyet, uzun süren savaşlar sonunda Türklerin yenilmesi nedeniyle kabul edilmiştir. Galip olan Arapların tüm kültürü de kabul edilmiştir. Bu çok büyük bir değişimdir. Her değişim bir önceki döneme tepkiyi de doğurmuş, o döneme ait yazılı kaynakların ihmal edilmesine, belki de yok olmasına yol açmıştır.

İslamiyet öncesi tüm Türk devletleri neredeyse benzer yaşayış tarzları gösterdiği gibi, devlet işleyişi ve kurumlarıyla da ortak özellikler gösterir. Bu ortak yaşayış özellikleri göstermesinin temel nedeni aynı coğrafi bölgelerde yaşanması ve bu coğrafi bölgelerin de çok cömert olmamasıdır. Coğrafi şartların ağır olması, Türklerin çevresinde yaşayan diğer boylarla birlikte aynı yaşam tarzına zorlanması, hayatta kalma ve varlığını devam ettirme savaşına dönüşmüştür.

Bu ağır coğrafi şartlar Türklerde ortak yaşama isteği gösteren, zor şartlara dayanıklı, bireylerin eşit ve özgür olduğu toplumlar yaratmalarına neden olmuştur.

Aileden başlayarak devletin oluşumuna kadar özdeş bir nitelik gösteren sosyal ilişkiler, ortak kültür, örgütlenme geleneği, hoşgörü, dayanışmacı ve demokratik yapı, Türklerin ön plana çıkan özellikleridir. Bu özellikler bugün dahi takdir edilecek düzeydedir. Herhangi bir siyasal akımdan etkilenmeden, dışarıdan yapay olarak oluşturulmamış ve dayatılmamış bu oluşumlar o dönem için devrim niteliğindedir.

İslamiyet öncesi Türkler coğrafi şartlar ve ihtiyaçlar sonucu aile içi demokrasiyi geliştirmiştir. Eşit bireylerin oluşturduğu bu temel birimi, devamlılığını sağlayacak en güçlü ve bilgili aile bireyi yönetmiştir. Bu temel birimler coğrafi imkânların elverdiği ölçüde bir araya gelerek boyları, boylar birleşerek boylar birliğini, boylar birliği

birleşerek devletleri oluşturmuştur. Ailedeki yapı en üst birliğe kadar devam ettirilmiş, özdeş bir yapı oluşturulmuştur.

Hükümdar; boylar birliğinin, boyların, ailelerin onay verdiği bir kişidir. Her ne kadar soylu hanedan aile mensubu da olsa, bu aile içindeki devlet ve yönetim tecrübesi olan en yetenekli kişi hükümdar olabilmektedir. Gösterdiği başarısızlık sonucunda tahtını kaybedebilmektedir. Tüm monarşilerde görüldüğünden farklı olarak, hükümdar veya hanedan mensubu halkın ve toprakların sahibi değildir. Toprakların sahibi halktır. Hükümdar yönetimindeki devlet topraklarından, topraksız boylara, ailelere toprak verebilmektedir. Bu yöntem toprak reformu niteliğindedir. Türkler, bu konuda aynı bölgede yaşayan uluslara da ilham kaynağı olmuştur.

Devlet iki anlamda kullanılmıştır. Birinci anlamda kurumsal anlamında birlikteliği anlatmakta, ikinci anlam olarak barışı temsil etmektedir. Bu anlayış sonucu devlet, ülkeyi, düzeni sağlayan ve işleyen bir varlık haline getirmektir. Ülke içinde ve dışında emniyet ve barış sağlanamadığı sürece devlet anlamını yitirmektedir. Hükümdar öncelikli olarak, bu işleyişin yasalarını töre ile belirlemekte, daha sonra düzeni bozan unsurları etkisiz hale getirmektedir. Dış barışın sağlanması da aynı derecede önemlidir. Çevresel dengesizlikler iç barışı da etkilemekte, devletin işleyişini bozmaktadır.

Töre, hükümdarın da bağlı olduğu, geleneklere göre oluşturulmuş yazılı olmayan kuralların tümüdür. Hükümdarın, daha önceki devlet tecrübelerine dayanarak, devletin ileri gelenleri ile birlikte oluşturduğu kurallar anayasa niteliğindedir. Devletin ve sosyal yaşamın düzenlenmesi de aynı şekilde sağlanmıştır. Kuralların bulunması, hükümdarın ve devlet yönetiminde bulunanların keyfi yönetimini de önlemiştir.

Ülke ve halk geniş olarak düşünülmüştür. Dünya ülke, tüm insanlar halk kabul edilmiştir. Bu dünyayı ele geçirme ve onu yönetme olarak algılanmamalıdır. Tüm insanların ayırt edilmeksizin sahiplenilmesi, halkı olarak kabul edilmesi ve tüm dünyada barışın, düzenin sağlanması düşüncesi bulunmaktadır. Türklerin anlamsız ülke işgalleri ve baskı unsurlarının kullanılması gibi geleneği veya eylemi bulunmamaktadır. Çevre ülkelerde olan düzensizlikleri önlemek amacıyla işgalleri olmuş, düzeni ve devlet yapılandırmasını sağladıktan sonra geri çekilmişlerdir.

Türkler bağımsızlıklarına düşkün bir ulustur. Bağımsız olmadığı toprak parçasını ülke dahi kabul etmemişlerdir. Bağımsızlıklarını kaybedeceklerini düşündükleri zaman topraklarını terk etmişler, bağımsız olacakları bölgelere göç etmişlerdir. Yüzyıllarca göçebe topluluk olarak kabul edilen Türklerin, göç etmelerinin bir nedeni de bağımsızlık düşüncesidir. Göç etmelerinin diğer bir büyük nedeni ise yaşadıkları

coğrafyanın yaşamın sürdürülmesine engelleyecek seviyede yetersiz olmasıdır. Kaynakların yetmemesi durumunda göç etmişler, imkânları daha çok olan bölgelerde tutunmaya çalışmışlar ve bu bölgeleri ülke toprağı olarak kabul etmişlerdir.

Hiçbir ulus keyfi nedenlerden dolayı göç etmemiştir. Coğrafi, iklimsel ve düşman zorlamaları sonucu yapılan göçler, olağanüstü bir örgütlenme kültürü ile yapılmıştır. Hükümdarın başında olduğu bu planlı ve organize eylemler, kültürlerini, yapılarını koruyarak, hatta karşılarına çıkan unsurları da içine alarak uzun mesafelerde yapılmıştır. Bu eylemin adı zorunluluktan dolayı göç, göç eden Türklere de göçebe değil göçmen denilmelidir.

Bu zorlu şartlar ve sosyal yaşam Türkleri disiplinli, liderlik yetenekleri yüksek, çocukluğundan beri bu zorlu şartlarla baş edebilecek bireyler yetiştiren bir ulus haline getirmiştir. Zorlu şartlarda her birey işini kendisi yapmaktadır. Yapılan iş ve elde edilen çıktı ihmal edilemeyecek kadar önemlidir. Kölelik oluşmamıştır. Dayanışmayla elde edilen ürün, boyun ve ailenin hayatta kalmasını sağlamaktadır. Boyun veya bireyin payı elde ettiği başarıya göre artıp azalmaktadır. Başarı toplum için elde edilen faydaya göre değişiklik göstermektedir. Güçlü olanın değil, toplumu güçlendirenin üstün sayıldığı sosyal bir düzen oluşturulmuştur.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinin oluşumu, örgütlenmesi ve işleyişi ilgili günümüze aktarılacak, uygulanacak gelenekleşmiş birçok kural ve eylem vardır. Benzer topluluklar oluşturmuş, aynı kültürü geliştirerek günümüze kadar aktarmış Türk ulusu kendi bünyesine uygun devlet yönetimini de oluşturacak birikime sahiptir. Denence bir de belirtilen "İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğinin bilinmesi ve özümsenmesi günümüz devlet yapılanmasına ve yönetimine önemli katkılar sağlayacaktır" tezi doğrulanmaktadır. Denence iki de sunulan "İslamiyet öncesi Türk devletlerinin yapılanma biçimi ve yönetim geleneği, dünya yönetim tarihinin oluşmasında büyük rol oynamıştır" tezi için yeterli veriye ulaşılamamıştır.

İslamiyet öncesi Türkler; bozulmamış, emperyalist dayatmalardan uzak kalmış, yönetim başarısı göstermiş, kendilerine özgü bir toplum düzeni oluşturmuşlardır. Bu gelenekte bugün de toplum içi huzursuzlukları ve küresel emperyalist dayatmaları engelleyecek ipuçları bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

AHMETBEYOĞLU, Ali, (2001), **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

AKSAN, Doğan, (1983), " Kök-Türkçenin Sözvarlığı Üzerine", **TDAY-Belleten 1980–1981, TDK, Yay. 515,** http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

AKSAN, Doğan, (2001), **Türkçenin Gücü**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

AKSOY, Mustafa, (2006), " Türk Adı, Türk Damgaları ve Türk Halı-Kilim Tarihi", http://www.hakimiyetimilliye.org/index.php?news=62 , Erişim Tarihi: 18.01.2007

ANADOL, Cemal, Fazile Abbasova, (2001), **Türk Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.

ARAT, Rahmeti, (2002), " Eski Türk Hukuk Vesikaları ", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 907–928.

ATALAY, Bülent, (2002), "Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 861–868.

AVCIOĞLU, Doğan, (1999a), **Türklerin Tarihi Birinci Kitap**, İstanbul: Tekin Yayınevi.

AVCIOĞLU, Doğan, (1999b), **Türklerin Tarihi İkinci Kitap**, İstanbul: Tekin Yayınevi.

AYDIN, Erhan, (2003), "Orhon Bölgesindeki Kazı Çalışmaları Hakkında Düşünceler", **Türk Dili Dergisi, Sayı: 622, Ekim 2003, ss: 554–556**, http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

AYDIN, Erhan, (2005a), "Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar", **Karaman, Dil, Kültür ve Sanat Dergisi 2005, 205-211,** http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

AYDIN, Erhan, (2005b), "1995–2005 Yılları Arasında Türk Runik Metinleri Üzerine Yapılan Çalışmalara Bir Bakış", **İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: 20**, s.s. 43–56.

AYDIN, Erhan, (2006), "Bilge Kagan Yazıtında Geçen Kök Teyeŋ Hayvan Adı Üzerine", **Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları, s.s. 347–356.

AYDIN, Erhan, (2006), "Tonyukuk Yazıtında Geçen Ek Tag Üzerine", **Belleten, c. LXX, Sayı: 257,** ss. 83–94.

AYDOĞAN, Metin, (2004a), **Yönetim Gelenekleri ve Türkler Birinci Kitap**, İzmir: Umay Yayıncılık.

AYDOĞAN, Metin, (2004b), **Yönetim Gelenekleri ve Türkler İkinci Kitap**, İzmir: Umay Yayıncılık.

BANGUOĞLU, Tahsin, (1962), "Eski Türkçe Üzerine", **TDAY Belleten 1964, TDK, Yay.:240**, Ankara, 1989, http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

BARTHOLD, Wilhelm (Çev: Hasan EREN), (2006), **Türk-Moğol Ulusları Tarihi,** Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BAŞKAN, Özcan, (1988), "Türk Dili Geçmişi", **A.Ü. TÖMER Dil Dergisi, Özcan Başkan Özel Sayısı, S. 22, Ağustos 1994,** http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

BAYRAK, M. Orhan, (2006), **Türk İmparatorlukları Tarihi**, İstanbul: Bilgi Karınca Yayın.

BİLİCİ, Kenan, (1997), "Orhun Anıtların da 1997 Yılında Yapılan Çalışmalar: İlk Rapor", http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/turkkong4-1/tk4-1-14-bilici.htm, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

CANATAR, Mehmet, (2002), " Türk Kültür Tarihi Çerçevesinde Yasa, Yasak, Yatgak Tabirleri Üzerine ", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 929- 937.

ÇETİN, Engin, "Eski Türkçedeki İnsan Yapımı Nesne Adlarında Ödünçlemeler Üzerine", http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2003), **Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)**, İstanbul Yapı Kredi Yayınları.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2005), **Orta - Asya Türk İmparatorluğu VI. - VIII. Yüzyıllar**, Ankara: İmge Kitabevi.

EBERHARD, Wolfram, (1977), **A History of China,** Berkeley: University Of California Pres.

EBERHARD, Wolfram, (Çev: Nimet ULUĞTUĞ), (1996), **Çin'in Şimal Komşuları,** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B., (2005), **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERDEMİR, Hatice Palaz, (2002), " Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 938–943.

ESİN Emel, (2006), **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

FINCH, Roger, (2006), Musical Instruments In Uigur Lıterature And Art, http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007

GABAIN, Annemarie Von, (Çev. Sabit S. PAYLI), (1959), "Eski Türkçenin Yazı Dili", **TDAY Belleten 1959**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, Sayı:180.

GABAIN, Annemarie Von, (Çev. Arzu EKİNCİ), (1996), "Eski Türk Yazı Kültürü ve Matbaası", **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, Ankara: TÖMER Yayınları, Sayı:9.

GİLES, Herbert A., (2000), **The Civilization Of China,** Boston: Adamant Media Corporation.

GİLES, Herbert A., (2005), **Chinese Sketches,** Boston: Adamant Media Corporation.

GİLES, Herbert A.,(2005), **Religions of Ancient China**, Boston:Adamant Media Corporation.

GÖMEÇ, Saadettin, (1997), **Kök Türk Tarihi**, Ankara: Türksoy Yayınları.

GÜLSEVİN, Gürer, (1998), "Kök-Türk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", **Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi, Sayı: 7**, ss.12–18.

GÜLTEPE, Necati, (2002), " İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi ", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 894–906.

GÜVENÇ, Bozkurt, (1997), **Kültürün ABC'si**, İzmir: Yapı Kredi Yayınları

GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA, (2002), **Türkler**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

HACİP, Yusuf Has, (Çev: Reşid Rahmeti, ARAT), (1991), Kutadgu Bilig, Ankara: TTK Yayınları

HOGART, David George, (2005), **The Ancient East,** http://books.google.com/books, Erişim Tarihi: 10.11.2006.

İLHAN, Nadir, (2006), "Zamana Hükümdar Olmak"**,** http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

ISSİYEV, Kuddus, (2006), "Uighur Script", http://theuighurs.tripod.com/Scrpt.htm, Erişim Tarihi: 24.01.2007.
KAFESOĞLU, İbrahim, (2004), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
KAPANİ, Münci, (2005), **Politika Bilimine Giriş**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
KAŞIKÇI, Osman, (2002), "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı- Hakanlık", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 888–893.
KEENE, H. G.(2004), **The Fall of the Moghul Empire of Hindustan,** Kila, USA: Kessinger Publishing.
KOCA, Salim, (2002), " Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 823–844.
KOCA, Salim, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", 2006 http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/nevruz/salim.koca.htm, Erişim Tarihi: 24.01.2007.
KORKMAZ, Zeynep, (1989), "Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", **TDAY-Belleten 1989**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
KÖSEOĞLU, Nevzat, (2002), " Kızılelma ", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 857–867.
KURTOĞLU, Mehmet, (2006), "Altaylardan Anadolu'ya Şamanizm Tefekkürü", http://www.historicalsense.com/Archive/Samanizm_3.htm , Erişim Tarihi: 21.01.2007.
LİGETİ, L., (Çev: Sadrettin KARATAY), (1986), **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara: Türk Dil Kurumu.
MARTİN, W. A. P., (2004), **The Awakening of China,** Old LandMark Publishing.
ÖGEL, Bahaeddin, (1982), **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
ÖGEL, Bahaeddin, (2002), "Devlet Meclisi ve Kurultay ", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 874–887.
ÖGEL, Bahaeddin, (2003), **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
ÖZER PINARBAŞI, Simge, (2004) , **Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları 1 Y.Y. da Türk Tahtları,** Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
ÖZÖNDER, Sema Barutçu, (2002), "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 481–501.
ÖZYETGİN, A. Melek, (2006), "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı", http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007
PAKSOY, Hasan Bülent, (1997), **Türk Tarihi, Toplumların Mayası, Uygarlık,** İzmir: Kültür Sanat Yayını.
PARKER, Edward Harper, (2005), **Ancient China Simplified,** Kila, USA: Kessinger Publishing.
REZZAN, Pişkin, (2003), "Şamanizm", http://www.hermetics.org/saman.html , Erişim Tarihi: 21.01.2007.
PINARBAŞI, Simge Özer, (2004), **Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları Işığında Türk Tahtları,** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
PİLANCI, Hülya, (1998), **Türk Halk Edebiyatı**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

RÓNA-TAS, Adrea, (Çev. Erdem UÇAR), (1987), Doğu Türk Runik Yazısının Kökeni ve Gelişimi Üzerine", **Acta Oriental ia Academiae Scieniarum Hung. Tomus XLI (1) , 7–14 (1987) , Akadémiai Kiado, Budapest,** http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

SARAY, Mehmet, (1999), **Türk Devletlerinde Meclis(Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

SERTKAYA, Osman F., (2006), "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış", http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

SERTKAYA, Osman F., (2001), "Eski Türkler Okur Yazar mıydı?", **Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü-Sempozyum Bildirileri**, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, s.s.23-37.

SERTKAYA, Osman F., (2006), "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış", http://turkoloji.cu.edu.tr , Erişim Tarihi: 24.01.2007.

STACHOWSKİ, Marek, (1998), "A Minimal Probabilistic Development Model of Proto- Turkic E-Type Vowels", **Folia Oriantalia, Vol.34**., http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

ŞENER, Cemal, (2003), **Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dini**, İstanbul: Etik Yayınları.

ŞENER, Sami, (2004), "Gelenek", http://www.sevde.de/islam_Ans/G/gelenek.htm, Erişim Tarihi: 29.05.2006.

TANERİ, Aydın, (1993), **Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanları Yayınları.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1995), **Göktürkler I**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1999), **Göktürkler II**, Ankara: Türk Tarih Kurumu

TAŞAĞIL, Ahmet, (2004a), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2004b), **Göktürkler III**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TEKİN, Şinasi, (1962), Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762 -1962), **TDAY Belleten 1962,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Şinasi, (1992), "Eski Türkçe", **Türk Dünyası El Kitabı,** Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TEKİN, Talat, (1986), "İslam Öncesi Türk Şiiri", **Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı, Sayı:409,** http://turkoloji.cu.edu.tr, Erişim Tarihi: 24.01.2007.

TKAE, (1992), **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TOGAN, Zeki Velidi, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş Cilt 1**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

TURAN, Osman, (2002), "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi ", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 845–856.

TUTAR, Adem, (2002), " İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adelet Anlayışı ", GÜZEL, Hasan Celal, Kemal ÇİÇEK, Salim KOCA (Edi.), (2002), **Türkler,** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 868–873.

URAZ, Murat, (1992), **Türk Mitolojisi**, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

WEBSTER, Hutton, (2005), **Early European History**, http://www.dominiopublico.gov.br. Erişim Tarihi: 24.01.2007.

EK 1. BULGULAR, ÖNERİLER ÇİZELGESİ

ÖNERİLER / BULGULAR	Ö.1	Ö.2	Ö.3	Ö.4	Ö.5	Ö.6	Ö.7	Ö.8	Ö.9	Ö.10	Ö.11	Ö.12	Ö.13	Ö.14	Ö.15
B.1		X													
B.2		X													
B.3			X												
B.4				X											
B.5					X										
B.6						X									
B.7							X								
B.8								X							
B.9									X						
B.10										X					
B.11											X				
B.12												X			
B.13													X		
B.14														X	
B.15															X

EK 1. BULGULAR, ÖNERİLER ÇİZELGESİ

ÖNERİLER / BULGULAR	Ö.16	Ö.17	Ö.18	Ö.19	Ö.20	Ö.21	Ö.22	Ö.23	Ö.24	Ö.25	Ö.26	Ö.27	Ö.28	Ö.29	Ö.30
B.16	x	x	x												
B.17		x													
B.18			x												
B.19				x											
B.20					x										
B.21						x									
B.22							x								
B.23								x							
B.24									x						
B.25										x					
B.26											x				
B.27												x			
B.28													x		
B.29														x	
B.30															x